

YUSİF SEYİDOV

AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan ali məktəblərinin
rus bölmələri üçün dərslik

Təkmilləşdirilmiş onuncu nəşri

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Naziri tərəfindən
təsdiq edilmişdir*

Bakı – 2014

BBK 809.436.2

S30

Rəyçilər:

414.1
S37

f.e.n., dos. X.İ.Məmmədova

f.e.n., dos. Z.P.Nəbiyeva

f.e.n., dos. Ə.Cavadov

Elmi redaktorlar:

dos. R.İ.Quliyeva

dos. S.V.Abbasova

S 30

Y.M.Seyidov. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik (Azərbaycan dilində). - Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2014, 336 səh.

Dərslik «Azərbaycan dili» dərsliyinin proqramı əsasında yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş onuncu nəşridir. Dərslikdə Azərbaycan və rus dillərində fonetika, leksikologiya və qrammatikaya aid nəzəri izahatlar, tələbələrin Azərbaycan dilində yazılı və şifahi nitqlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tipli tapşırıqlar, bədii nəsr parçaları və şeirlər, tərcümə üçün mətnlər verilmişdir.

Ali məktəblərin rus bölmələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər də istifadə edə bilərlər.

S $\frac{4602000000}{M - 658(07)}$ - 06 - 2014

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2014

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir.

Heydər ƏLİYEV

Каждый гражданин Азербайджана, каждый азербайджанец должен в совершенстве знать свой родной язык – азербайджанский язык, государственный язык.

Гейдар АЛИЕВ

«Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir».

Heydər ƏLİYEV

«Азербайджанский язык очень совершенный, богатый и развитый язык, обладающий большим словарным запасом».

Гейдар АЛИЕВ

«Vətənin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ovuc mücəhhərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Yaxşı nə etdimsə davam etdirin, xətarımı təkrar etməyin... Atalar üç əmanət qoyublar. Dilimiz, Qeyrətimiz, Vətənimiz!»

Şah İsmayıl XƏTAI

«Горсть земли родной предпочел я горсти золота, каждое слово языка нашего мне дороже горсти камней драгоценных. Сделал все от меня зависящее, дабы увековечить язык наш и Родину нашу. Продолжайте все мои хорошие начинания, не повторяйте ошибок моих... Три вещи завещали нам предки: Язык, честь и Родина!»

Шах Исмаил ХАТАИ

«Məndən soruşsalar ki, dövlətdən, naz-nemətdən nəyin var? Qürur hissi ilə deyərdim: - Bütün kainatı, yer üzünü təsvir və tərənnüm etməyə qadir sözüm və ana dilim var».

С.МƏММƏДQULUZADƏ

«Если спросят у меня: -Чем ты богат? Гордо скажу: - Родные слова и язык, способные описать и воспеть всю Вселенную есть у меня».

Джалил МАМЕДКУЛИЗАДЕ

«Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq».

Abbas SƏHHƏT

«Мы познали мир посредством языка нашего, воспитывались его же посредством».

Аббас САХХАТ

ÖN SÖZ

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dili Dövlət dili kimi ictimai həyatın bütün sahələrində fəal işlənməyə başlamışdır. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Dövlət dilinə aid ayrıca maddə müəyyənləşdirilmiş və yazılmışdır: «Müstəqillik qazanmış xalqın ən böyük sərvəti onun dövləti və dilidir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir».

Orta və ali məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi xeyli əvvəllərdən başlasa da, bu istiqamətdə xeyli iş görülsə də, bu dilin ikinci dil kimi tədrisi lazımı səviyyədə olmamışdır.

Ümummillî liderimiz H.Əliyevin bir-birinin ardınca imzaladağı fərmanlar dilimizin daha yüksək səviyyədə öyrənilməsi üçün bir zəmin yaratmışdır. İndi Azərbaycan dilini nəinki ali və orta məktəblərdə öyrənirlər, həmçinin respublikada yaşayan rusdillî əhali, Azərbaycana işləməyə gələn xarici ölkə vətəndaşları da bu dili öyrənməyə çalışırlar.

Bununla əlaqədar olaraq, son illər ölkəmizdə müxtəlif səpkili «Azərbaycan dili» dərslikləri və vəsaitlər çap edilib.

Bu sahədə BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və Azərbaycan dili kafedralarında səmərəli işlər aparılır. Ümumtəhsil orta və ali məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Prezident təqaüdçüsü mərhum professor Yusif Seyidov böyük xidmətlər göstərmişdir. Bir faktı demək kifayətdir ki, ali məktəblərin rus bölmələri üçün «Azərbaycan dili» dərsliyi onun müəllifliyi ilə doqquz dəfə çap olunmuşdur. Yenidən işlənən və istifadəyə verilən «Azərbaycan dili» dərsliyinin onuncu nəşrində də professor Yusif Seyidovun ənənələri və müəllifliyi qorunub saxlanılmışdır.

Dərslikdə Azərbaycan və rus dilində fonetika, leksikologiya və qrammatikaya aid nəzəri izahatlarla yanaşı, Azərbaycana, Azərbaycan xalqına, onun tarixinə, adət-ənənəsinə,

dilinə məhəbbət və hörmət aşılayan mətnlərdən istifadə edilmişdir.

Qrammatik tapşırıqlardan əlavə tələbələrin Azərbaycan dilində rəbitəli nitqini daha da inkişaf etdirmək, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ümumən Azərbaycan dilində oxumaq, yazmaq və danışmaq üçün dərslikdə müxtəlif məzmunlu şeirlər, hekayələr, tarixi, dini, publisistik yazılar, eyni zamanda alimlər, şairlər, nasirlər, ictimai xadimlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

«Azərbaycan dili» dərsliyi elmlilik prinsipinə riayət etməklə metodikanın tələblərinə cavab verir. Rus bölmələrində Azərbaycan dili dərsləri vasitəsilə tələbələr Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olur. Azərbaycan dili təlimi zamanı tələbələr Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, frazeologiya və qrammatikası – morfologiya və sintaksisi haqqında mükəmməl biliklərə yiyələnir. Azərbaycan dilinin orfoepiyası və orfoqrafiyasını dərinlən mənimsəməklə düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnirlər. Azərbaycan dili fənni vasitəsilə rus bölməsi tələbələri Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə yaxından tanış olurlar. Bu məqsədlə dərslikdə maraqlı mətnlər, şeirlər, çalışma və tapşırıqlar verilmişdir.

Dərslik Azərbaycan dili təliminin konkret və ümumi didaktik vəzifələrini əhatə edən materiallarla zəngindir. Dərslik rus bölməsi tələbələrinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, rəbitəli nitqlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əsas mənbədir.

Tərtibçilərdən

**LATIN QRAFİKALI
AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI**

çap şəkli	əlyazma şəkli	çap şəkli	əlyazma şəkli
A a	<i>A a</i>	Q q	<i>Q q</i>
B b	<i>B b</i>	L l	<i>L l</i>
C c	<i>C c</i>	M m	<i>M m</i>
Ç ç	<i>Ç ç</i>	N n	<i>N n</i>
D d	<i>D d</i>	O o	<i>O o</i>
E e	<i>E e</i>	Ö ö	<i>Ö ö</i>
Ə ə	<i>Ə ə</i>	P p	<i>P p</i>
F f	<i>F f</i>	R r	<i>R r</i>
G g	<i>G g</i>	S s	<i>S s</i>
Ğ ğ	<i>Ğ ğ</i>	Ş ş	<i>Ş ş</i>
H h	<i>H h</i>	T t	<i>T t</i>
X x	<i>X x</i>	U u	<i>U u</i>
I ı	<i>I ı</i>	Ü ü	<i>Ü ü</i>
İ i	<i>İ i</i>	V v	<i>V v</i>
J j	<i>J j</i>	Y y	<i>Y y</i>
K k	<i>K k</i>	Z z	<i>Z z</i>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur.

Heydər Əliyev

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas, bəlkə də yeganə təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ana dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birlikdə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Ana dilimiz min illərin müxtəlif burulğanlarından alını açıq, üzünü ağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük mənəvi sərvətimizdir.

Xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxladı. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm verən ümummilli lider ana dilimizi – Azərbaycan dilini özümüzə qaytardı. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qəbul edilərkən 21-ci maddədə Azərbaycan dili Dövlət dili statusu qazandı. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması daha da gücləndirildi. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi. 2001-ci ilin iyun ayının 18-də dahi şəxsiyyət H.Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-

ləşdirilməsi haqqında» fərman imzaladı. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Həmin fərmanda Azərbaycan prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu.

9 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan prezidenti «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» yeni bir fərman imzaladı. Həmin fərmanda deyilir: «On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram: Hər il avqustun biri Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunsun».

Bütün bu fərman və sərəncamların verilməsi milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi.

H.Əliyev verdiyi fərmanın reallaşması istiqamətində də ciddi işlər görmüşdür. Hər şeydən əvvəl, aidiyyəti olan insanlara anladır ki, Azərbaycan dili, sadəcə olaraq, bir ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşülməməlidir. Hər bir azərbaycanlı anlamalıdır ki, ulu babalarımızın bizə yadigar qoyduqları bu dil tarixdir, mənəviyyətdir, Azərbaycan xalqının varlığı və Azərbaycan adlı müstəqil dövlətin əsas simvoludur. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəviyyət bayrağıdır. Nə qədər ki, bu bayraq Azərbaycan adlı bu diyarda ucalır, deməli, Azərbaycan var və Azərbaycan xalqı yaşayır.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Bakıya toplaşan qurultay nümayəndələrinə onun söylədiyi ən dəyərli tövsiyə soydaşlarımızın harada yaşamasından asılı olmayaraq, milli dəyərlərimizi və dilimizi qorumaq oldu.

O, böyük həyəcanla həmvətənlərimizə müraciət etmişdir!

«Əziz həmvətənlər!

Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürür mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!

Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki uzun illər ana dilimiz, həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanmasında az da olsa, çox da olsa öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissiylə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngin, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etmək üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir».

H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun yazı mədəniyyətimiz, əlifba islahatı və türk dünyasının birləşdirilməsi sahəsində gördüyü tarixi xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün səylər olsa da, real nəticə əldə edilməmişdir. Latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası türk dünyasında xüsusi bir mərhələdir. Bu ideyanın yaranması, reallaşması, tətbiqi Azərbaycanla, onun görkəmli şəxsiyyətlərindən sayılan M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qəni-zadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə və sairələrin adları ilə bağlı olmuşdur.

O dövrün reallığı bu ideyanın həyata keçməsinə mane olmuş, sədd çəkmişdir. Üzərindən neçə onilliklər keçdi, tarix öz hökmünü verdi. Azərbaycan müstəqil ölkəyə çevrildi. H.Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasətçi, qəlbində türkcülük, azərbaycançılıq məşəli yanan dahi bir lider Azərbaycan dövlətinə yenidən rəhbərlik etdi. Latın qrafikasına keçid ideyasını həyata keçirmək üçün ilkin olaraq Heydər Əliyev qətiyyətli fərman imzaladı.

H.Əliyevin uzaqgörənliyi, məsələnin vaxtında həllinə qərar verməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında sevinclə qarşılandı. Qazax yazıçısı Oljas Süleymenov respublikamızda dil sahəsində başlamış bu inkişafı belə qiymətləndirmişdir:

«Latın qrafikasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edirdi. Cənab H.Əliyevdə də bütün bu keyfiyyətlər, habelə zəngin siyasi təcrübə, kəskin tənqid və tarixi prosesləri istiqamətləndirə bilmək istedadı vardır. Bu, tarixi bir qərardır».

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən möhtəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin: «Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm» müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir!

SƏSLƏR (ЗВУКИ)

Azərbaycan dilində 33 səs var. Yazıda hər səsin özünəməxsus fonetik işarəsi var: a, b, v, q, ğ, d, e, ə, j, z, i, ı, y, k, g, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, f, x, h, ç, c, ş.

Bu işarələr Azərbaycan əlifbasını təşkil edir.

В азербайджанском языке – 33 звука, каждый звук имеет свой знак на письме. Эти знаки составляют азербайджанский алфавит.

ğ, ə, g, ö, ü, h, c səsləri rus dilində yoxdur, bu səslər Azərbaycan dilinin spesifik səsləri hesab olunur.

В русском языке нет звуков ğ, ə, g, ö, ü, h, c, поэтому они являются специфическими для азербайджанского языка.

Təpşiriq 1. Spesifik səslı sözləri dəftərinizə yazın və onların tələffüzünü öyrənin.

Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun vətəni canlanmış olur. Vətənin göyü, onun havası, fiziki hadisələri, iqlimi, çölləri, dağ və düzənlikləri, meşə və çayları, fırtına və tufanları xalq ruhunun bütün yaradıcılıq qüvvəsi ilə ana dilində fikirlərə, şəkillərə və sözlərə çevrilir. İnsanın öz vətəninə məhəbbətini aydın göstərən, onun doğma mahnılarında, doğma şərqlərində, xalq şairlərinin sözlərində ifadə olunan dərin fikir, hisslər, öz doğma təbiətinin səsi ana dilində özünü göstərir. Lakin xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks olunur. Nəsillər bir-birinin ardınca gəlib gedirlər, lakin hər nəslin həyat nəticələri dil vasitəsilə gələcək nəsle irs olaraq qalır. Hər bir nəsil dərin səmimi hisslərinin bəhrələrini, tarixi hadisələrin, inamının, görüşlərinin bəhrələrini, başına gələn

bəla və keçirmiş olduğu sevinclərinin izlərini ana dilinin xəzinəsinə toplayır – bir sözlə, xalq mənəvi həyatının bütün izlərini qayğı ilə ana dilində mühafizə edir. Dil xalqın içərisində ölüb gedənləri, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük tarixi və canlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir (*K.D. Uşinski*).

Tapşırıq 2. Aşağıdakı sözlərin mənasını və düzgün tələffüzünü öyrənin və spesifik səsləri göstərin.

Bağ, dağ, yağ, mən, sən, dəniz, gəl, get, geniş, gözəl, göl, göy, göz, ördək, dörd, öküz, üç, üz, üzüm, üzük, həyat, hadisə, hazır, hava, cahan, cavab, ağac, cümlə, cücə.

Qeyd: Rus dilindən Azərbaycan dilinə gəlmiş **kombayn, kadr, kosmos, traktor** və s. sözlərdə **k** səsi rus dilində olduğu kimi tələffüz edilir. Lakin həmin səs Azərbaycan dili səsləri sırasında ayrıca olaraq qeyd edilmir, əlifbada da onun xüsusi işarəsi yoxdur. Çünki həmin səs Azərbaycan dilində fonem xüsusiyyəti daşımır və ümumxalq danışmaq dilinin səs tərkibinə daxil olmamışdır.

Примечание: Звук **к** в словах **комбайн, кадр, космос, трактор** и т.д. произносится как русский **к**. Но он не отмечается как отдельный звук в звуковой системе азербайджанского языка, так как он в этом языке не носит фонематический характер и не вошел в звуковой состав общенародного азербайджанского языка.

Tapşırıq 3. Şeiri əzbərləyin.

ANA DİLİ

Səni şafəq bildim bu cahanda mən,
Bəzən şimşək olub qəzəblə çaxdın.

İlk dəfə dünyaya göz açanda mən,
Qəlbimə günəşin özüylə axdın.

Ana gözlərindən süzən nur kimi
Hopdun ürəyimə sən gilə-gilə,
Hər kəlmən, hər sözün bəzənməyibmi
Mehriban anamın təbəssümüylə.

... Ucalır bağçadan bülbülün səsi,
Çay susur, əsməyir çəməndə yel də.
Nə qədər doğmadır onun nəğməsi,
Bülbül də elə bil ötür bu dildə.

(Nəbi Xəzri)

Тарşıрық 4. Мәтні Азәрбајджан дилинә тәrcümә edin.

Азербайджан

Азербайджан-это страна с древней культурой. В Азербайджане много красивых городов: Баку, Шеки, Гянджа, Шуша, Сумгайыт и др. Азербайджан расположен на Южном Кавказе, между Азией и Европой. Через Азербайджан проходил Великий шёлковый путь от Китая до Италии. Торговые караваны из Китая, Индии Ближнего Востока, через Южный Кавказ шли в Европу. Они проходили мимо маленького абшеронского селения Сураханы. Здесь люди видели чудо: из-под земли выходил огонь. Он всё время горел. Тысячи людей приходили сюда. В Сураханах был построен Храм огнепоклонников – Аташгях.

На азербайджанской земле часто происходили войны. Врагов привлекали богатства Азербайджана и его «черное золото»-нефть. История сохранила имена Азербайджанских

героев (Джаваншир, Бабек, шах Исмаил Хатаи). Они боролись за свободу родины.

Азербайджан был очень большим государством. Но в 1813 (тысяча восемьсот тринадцатом) году по Гюлистанскому договору он был разделён на Южный и Северный Азербайджан. Южный Азербайджан остался в Иране, а Северный вошёл в состав России.

В 1991 (тысяча девятьсот девяносто первом) году Азербайджанская Республика стала независимой.

Богота и красива природа Азербайджана. У нас много гор, лесов и озёр. Недалеко от Гянджи, родины великого Низами, находится самое красивое озеро Азербайджана Гёйгёль.

На Абшеронском полуострове добывают нефть и газ. Много заводов в Сумгайыте. Это город химиков. Мингячевир – город энергетиков. Здесь построена электростанция. Сегодня Азербайджан развивается быстрыми темпами.

SƏSLƏRİN TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ (КЛАССИФИКАЦИЯ ЗВУКОВ)

Səslər iki yerə bölünür (звуки делятся на две группы):

1. Saitlər (гласные): a, e, ə, i, ı, o, ö, u, ü.

2. Samitlər (согласные): b, v, q, ğ, d, j, z, y, k, g, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ç, c, ş.

Tapşırıq 5. Mətni köçürün, saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin.

Yaradıcılığımın ilk günlərindən böyük Füzulinin qəzəlləri könlümdə dərin kök salmışdır. Hələ gənc yaşlarımda Cabbar Qaryağdıoğlunun oxuduğu «Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor» qəzəli məni bu ecazkar sənətə məftun etmişdi.

Cavan yaşlarımda böyük söz ustasının əsərlərindən ilk dəfə oxuduğum «Bağə gir, bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə» misra-

sı ilə başlayan qəzəl idi. İndi o vaxtdan çox aylar, illər ötüb keçmişdir. Mən də Füzulinin qəzəllərini oxuyan bir çox xanəndələr kimi yaşa dolmuşam. Ancaq ölməz Füzulinin qüdrətli sənəti həmişə cavan, füsunkar və tərəvətli qalmışdır. Bu gözəl sənətkarın yaradıcılıq dühasına dərin minnətdarlıq hissi ilə mən bu gün də eyni gənclik həvəsi ilə oxuyuram.

(Bülbül)

SAYTLƏR

Azərbaycan dilində 9 sait var. Bunlardan altısı (a, o, u, e, ı, i) əsasən rus dilindəki saitlərə uyğun gəlir, üçü isə (ö, ü, ə) spesifik saittir.

В азербайджанском языке 9 гласных: Из них шесть (а, о, u, e, ı, i) в основном соответствуют русским гласным, а три (ö, ü, ə) являются специфическими.

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də saitlər tonun iştirakı ilə əmələ gəlir və onların əmələ gəlməsində küy iştirak etmir.

Как в русском языке, так и в азербайджанском гласные образуются наличием тона, при их образовании отсутствует шум.

Saitlər aşağıdakı kimi təsnif edilir (классификация гласных строится следующим образом):

1. Dilin iştirakına görə (по участию языка).

a) Ön cərgə saitləri, yaxud incə saitlər (гласные переднего ряда или мягкие гласные): e, ə, i, ö, ü.

b) Arxa cərgə saitləri, yaxud qalın saitlər (гласные заднего ряда или твердые гласные): a, ı, o, u.

2. Dodaqların iştirakına görə (по участию губ).

a) Dodaqlanan saitlər (губные, лабиальные): o, ö, u, ü.

b) Dodaqlanmayan saitlər (негубные, нелабиальные): a, e, ə, i, ı.

3. Alt çənənin iştirakına görə (по участию нижней челюсти):

a) Açıq saitlər (открытые): **a, e, ə, o, ö.**

b) Qapalı saitlər (закрытые): **ı, i, u, ü.**

Tapşırıq 6. Mətni köçürün, incə saitlərin altından bir, qalın saitlərin altından iki xətt çəkin.

Azərbaycanın görkəmli müğənnisi, SSRİ xalq artisti, professor Bülbül (Murtuza Məmmədov) Azərbaycan klassik və xalq musiqisinin lad əsaslarına, onun ən yaxşı ifaçılarının ənənələrinə yaxından bələd idi.

Tapşırıq 7. Mətni köçürün, dodaqlanan saitlərin altından bir, dodaqlanmayan saitlərin altından iki xətt çəkin.

Müğənninin bu sahədə gündəlik təcrübədə zənginləşən dərin biliyi, habelə İtaliyada təhsil aldığı illərdə öz vokal ustalığını təkmilləşdirməsi, onun öz şəxsi üslubunun yaranmasına kömək etmişdir. Həmin üslub milli oxuma üsulunun rus və italyan vokal məktəbinin mütərəqqi ənənələri ilə birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Məhz bu, Bülbülə Azərbaycan professional vokal məktəbinin pioneri kimi şöhrət qazandırmışdır.

Tapşırıq 8. Mətni köçürün, açıq saitlərin altından bir, qapalı saitlərin altından iki xətt çəkin.

On birinci (XI) əsrdə yaşamış Azərbaycan alimlərindən biri də Bəhmənyardır. Tarixdə birinci müəllim hesab edilən Ərəstunun fəlsəfəsini izləyənlərdəndir. Əbu Əli İbn Sina ilə elmi əməkdaşlıq etmiş, fəlsəfi problemlər üzrə onunla məktublaşmış, sual-cavab aparmışdır. Bəhmənyar «Təhsil kitabı», «Gözəllik və səadət kitabı», «Metafizika və mövcudatın mərtəbələri» və digər əsərlərin müəllifidir.

Bəhmənyar əsərlərini ərəb dilində, «Təhsil kitabı» əsərini isə fars dilində yazmışdır. Əsərləri həm orijinalda, həm də müxtəlif dillərə tərcümələrdə nəşr edilmişdir.

Qeyd: Azərbaycan dilində saitlərin uzanması hadisəsi

yoxdur, lakin başqa dillərdən alınan bir sıra sözlərdə (**alim, adil, mötərizə, tərif** və s.) saitlər uzanır və bu, fonematik xüsusiyyət kəsb edir.

В азербайджанском языке нет явления долготы гласных, но в заимствованных словах она наблюдается и приобретает фонематический характер (см. примеры).

Azərbaycan dili saitlərinin hamısı monoftonqlardır, Azərbaycan ədəbi tələffüzündə diftonqlar yoxdur.

Все гласные азербайджанского языка являются монофтонгами, в литературном азербайджанском произношении нет дифтонгов.

Tapşırıq 9. Sözləri köçürün, uzanan saitlərin altından xətt çəkin və həmin sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənin.

Aid, adət, aciz, sakit, səxavət, sədaqət, katib, ədalət, mədən, həqiqət, hökumət, bəzən.

Tapşırıq 10. Saitlərdən hər birinin xüsusiyyətini ayrı-ayrılıqda yazın.

N ü m u n ə : a - qalın, dodaqlanmayan, açıq saitdir.

SÖZLƏRDƏ SAİTLƏRİN YERİ (МЕСТО ГЛАСНЫХ В СЛОВАХ)

a, ə, i, u, ü saitləri sözün hər yerində işlənir (гласные а, ə, i, u, ü употребляются в начале, в середине и в конце слова): **ata, adam, insan, kitabxana, əlcək, təzə, iki, beşinci, uzun, uzaq, quzu, ütü, üzüm, üçüncü.**

e, o, ö saitləri sözün yalnız ilk hecasında işlənir (гласные e, o, ö употребляются только в начальном слове слова): **eşitmək, eniş, geniş, getmək, odun, ocaq, dodaq, dönüş, döngə, böyük.**

1 saiti sözün əvvəlində işlənmiş (1 не употребляется в на-

чале слова): **işiq, qaşiq, qırıq, qış, payız.**

e, o, ö saitləri şəkilçilərin tərkibində işlənmiş, şəkilçilərdə **a, ə, ı, i, u, ü** saitləri iştirak edir.

Гласные **e, o, ö** не употребляются в составе аффиксов, аффиксы образуются при участии **a, ə, ı, i, u, ü**.

Məsələn, **-lar, -lər - kitablar, dəftərlər; -maq, -mək - oxumaq, gəlmək; -dı, -di, -du, -dü - aldı, gəldi, oxudu, gördü; -lıq, -lik, -luq, -lük - daşlıq, çəmənlik, dostluq, üzümlük.**

Tapşırıq 11. Mətni öyrənin.

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANI

Bu, Azərbaycan xalqının qədim qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsil adı belədir: «Kitabi-Dədə Qorqud», yəni Dədə Qorqudun kitabı. Burada «kitab» sözü dastan, nağil, əsər mənalarında işlənmişdir.

Dədə Qorqud aşıqdır. Elin ağsaqqalı və bilicisidir. Dastanlarda təsvir edilən hadisələrin hamısında iştirak edir. Adamların toylarında, yaslarında, şad və qəmli günlərində onlara yol göstərir, öyüd-nəsihət verir, insanları mehribanlığa, yaxşılıq etməyə çağırır, həyatın gedişindən, qanunlarından söhbət açır. Qorqud onun adıdır. «Dədə» isə ata, elin atası, elin ağsaqqalı mənalarında işlənir.

Dastanın yaranma tarixi dəqiq məlum deyil. Alimlərin fikrinə görə, bu dastan VII-VIII əsrlər arasında yaranmışdır. Onun VI-VII əsrlərdə yarandığını deyənlər də var.

«Dədə Qorqud»da təsvir olunan qəhrəmanlar çox igid, mərd, mübariz, namuslu, qorxmaz adamlardır. At minir, ox atır, düşmənlərə qarşı vuruşaraq, doğma yurdu qoruyurlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» bir müqəddimədən və on iki boydan (hekayədən) ibarətdir. Bu boylarda ulu babalarımızın həyatından, adətlərindən, qəhrəmanlıqlarından, dostu, yoldaşa sədaqətdən və sairədən danışılır. Hər boyun müstəqil süjeti var. Lakin onlar, eyni zamanda, bir ümumi süjetə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un baş qəhrəmanı Qazan xandır.

O, Türkünstanın dirəyi, oğuzların başçısı, igidlərin ən yaxın sırdaşı və köməkçisidir. Oğuzun baş hökmdarı Bayındır xanın hadisələrdə ancaq adı eşidilir, özü isə görünmür. Oğuzun bütün işlərini Qazan aparır. O, bütün fəaliyyəti boyu xalq mənafeyini üstün tutur, müstəsna cəsurluğu ilə hamıdan fərqlənir. Qazan üç ildən bir arvadının əlindən tutub evindən çıxır və özünün bütün var-dövlətini xalqa paylayır. Bu cəhət də onun öz xalqına son dərəcə məhəbbətindən və humanizmindən irəli gəlirdi.

Azərbaycan eposunda qadına böyük bir ehtiram vardır. Oğuz qadınları qəhrəmanlıqda, at minib ox atmaqda öz ərlərindən geri qalmırlar. Son dərəcə namuslu, fədakar və dəyanətli olan bu qadınlar cəmiyyətin fəxri üzvü, ailənin şərəf və bəzəyi sayılırlar. Oğuz adətinə görə, «ana haqqı tanrı haqqı»na bərabərdir, ana tanrı qədər yüksək və ülvidir. Ailə namusu və övlad məhəbbəti də ana üçün müqəddəsdir.

Dastanlarda qarşılıqlı məhəbbətə yüksək qiymət verilir. Özgə xalqa hörmət, zəiflərə kömək etmək, imdad istəyən düşməni bağışlamaq oğuz ellərinin ən yüksək keyfiyyətlərindəndir.

Dədə Qorqud dastanları bədii cəhətdən də təqdirəlayiqdir. Burada işlənən tərkib və ifadələr sadə və aydındır. Dastanların nəsr hissəsindəki cümlələr qafiyəlidir, şeirləri isə gözəl və cazibədardır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq keçmişi haqqında yazılmış ən böyük abidədir.

«Dədə Qorqud» boylarından biri belə adlanır: «Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər». Bu boyun məzmunu belədir.

Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir kərə toy edərdi. Oğuz bəylərini də toya çağırırdı. Bir dəfə toya hazırlaşarkən bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qızıl otaq, bir yerdə də qara otaq qurdu. Əmr edir ki, oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa, oğlu və qızı olmayanı isə qara otağa aparsınlar. Dirsə xanın övladı yox imiş. Onu qara otağa aparırlar. Dirsə xan bunu görüb geri qayıdır, hadisəni arvadına danışır. Allaha dua edirlər, kasıblara kömək edirlər...

Onların bir oğlu olur. Oğlan on beş yaşına çatır. Bir gün o, üç uşaqla meydançada oynayır. Bu vaxt Bayandır xanın

buğası gəlir. Uşaqlar qaçırlar. Dirsə xanın oğlu isə cəsarətlə irəli gəlir, buğanı yerə yıxaraq başını kəsir.

Dədə Qorqud gəlib ona Buğac adını qoyur. Bayandır xan isə ona bəylik verir. Dirsə xanın igidlərində paxıllıq hissi baş qaldırır. Onlar fikirləşirlər ki, Buğacın qəhrəmanlığı onları nəzərdən sala bilər. Onlar hiyləyə əl atırlar. İyirmi igid gəlib Dirsə xana yalandan deyir ki, oğlun ağsaqqal qocaları söydü, ağbirçək qadınları təhqir etdi. İyirmi başqa igid xəbər gətirir ki, oğlun pis işlərlə məşğul olur. Öz atasına da qəsd edə bilər. Ona məsləhət görürlər ki, oğlunu ova aparsın və orada öldürsün, Dirsə xan belə də edir.

Onlar ovdan qayıdanda ana onların içində oğlunu görmür. İgidlər deyirlər ki, oğlun ovdadır, bu gün, ya sabah qayıdar. Ana ürəyi dözmür. O, qırx qızla bərabər oğlunu axtarmağa gedir.

Oğlan atasının oxu ilə yıxılan kimi, boz atlı, yaşıl donlu Xızır yanına gəlib yarasını sarıyır. Ona deyir ki, sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə ana südü yarana məlhəmdir.

Ana oğlunu tapan kimi həmin məlhəmlə onu sağaldır. Buğacı kənizlərin yanında saxlayır, Dirsə xandan gizlədir. Bunu bilən namərdlər qorxularından Dirsə xanı həbs edib düşmənlərin olduğu yerlərə aparırlar. Dirsə xanın arvadı bunu bilib oğluna xəbər verir. Buğac onların dalınca at çapır, yolda onlara çatır, atasını xilas edir.

Tapşırıq 12. Bayatıları əzbərləyin. Bayatılarda ifadə olunan mənaları izah edin. Özünüz də əlavə bayatılar öyrənin.

Əziziyəm, gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər,
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan, güləllər.

Mən aşiqəm, dilən gəz,
Süsən-sünbül, dilən gəz,
Yad yerdə xan olunca,
Vətəninə dilən gəz.

Aşiq, vətən yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır,
Qürbət cənnət də olsa,
Yenə vətən yaxşıdır.

Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı.

SAMİTLƏR

Samit səslərin əsas xüsusiyyəti onların küylü olmasıdır. Azərbaycan dilində 23 samit səs var.

Основным признаком согласных является наличие шума при их образовании. В азербайджанском языке 23 согласных звука.

Samit səslər aşağıdakı qaydada təsnif olunur (klassifikasiya) согласных строится нижеследующим образом:

Səs tellərinin iştirakına görə (при участии голосовых связей).

a) Kar samitlər (глухие согласные): **k, p, s, t, f, x, h, ç, ş.**

b) Cingiltili samitlər (звонкие согласные): **b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, l, m, n, r, c.**

Kar samitlərin əmələ gəlməsində səs telləri iştirak etmir, cingiltili samitlər isə səs tellərinin fəal iştirakı ilə əmələ gəlir.

При образовании глухих согласных голосовые связи не участвуют, наоборот, звонкие согласные образуются при активном участии голосовых связей.

Bir sıra samitlər bir-birindən yalnız səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir.

Ряд согласных отличается друг от друга только при участии голосовых связей в их артикуляции.

Müqayisə et (ср.): k-g, p-b, s-z, t-d, f-v, ç-c, ş-j, x-ğ.

Qeyd. Azərbaycan dilində tələffüz zamanı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin qarlaşması hadisəsi müşahidə edilir. Məsələn: **kənd(t)**, **qənd(t)**, **dörd(t)**. Bu hal bəzən həmin sözlərin qrafikasına da təsir göstərir. Məsələn, **get**, **et**. Lakin bu sözlərə saitlə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə həmin səslər ilkin cingiltili mövqeyinə qayıdır. Müqayisə et: **kənd – kəndə**, **qənd – qəndi**, **dörd – dördü**, **get – gedir**, **et – edir**.

В азербайджанском языке при произношении наблюдается процесс оглушения звонких согласных в конце слова. Например: **kənd(t)**, **qənd(t)**, **dörd(t)**. Этот процесс иногда оказывает влияние на их написание. Например: **get**, **et**. Но, когда слова принимают аффиксы, начинающиеся с гласных, эти звуки возвращаются в свои прежние звонкие положения (см. примеры).

Tapşırıq 13. Şeir parçasını köçürün, kar samitlərin altından bir, cingiltili samitlərin altından iki xətt çəkin.

Göydə ağ ulduzlar kirpik döyəndə,
Şair otağında şeir deyəndə,
Arabir başını mizə əyəndə
İlhamla yazılmış varaq olaydım.

(Əli Tudə)

Sonor samitlər (сонорные): **l**, **m**, **n**, **r**. Sonorlar tonun köməyi ilə yaranır, onların əmələ gəlməsində küy əhəmiyyətsiz dərəcədə iştirak edir. Burada ton küy vasitəsilə müşayiət edilir.

Сонорные образуются при помощи тона и незначительного шума. Здесь тон сопровождается шумом.

Tapşırıq 14. Mətni öyrənin, şairin rübaisini əzbərləyin.

XAQANI ŞİRVANI (1120-1199)

Xaqani XII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairidir. Onun dərin mənalı yüksək şeiriyyətlə yazılmış əsərləri doqquz əsrdən artıqdır ki, öz təravətini saxlayır.

Gənc yaşlarından dərin zəkası ilə parlayan Xaqani tez bir zamanda şöhrətlənir. Şirvanşahlar sarayının şairlər başçısı Əbül-Üla onun incə zövq, gözəl fikirlər bəhrəsi olan şeirlərini yüksək qiymətləndirir. Saraya dəvət edərək, ona «Xaqani» təxəllüsünü verir. Sonralar Xaqani onun qızı ilə evlənir. Xaqaniyə səyahət etmək, müxtəlif ölkə və şəhərləri gəzib dolanmaq xüsusi zövq verərdi. Şair 36 yaşında olarkən səyahətə çıxır, Həmədan, Ərdəbil, Şam, Mosul, Bağdad, İsfahan, Məkkə şəhərlərini gəzir və bir neçə ildən sonra səyahətini başa vurub doğma vətəninə qayıdır.

Böyük şair müəyyən vaxtdan sonra ikinci dəfə səfərə çıxmaq istəyir. Lakin Şirvan hökmdarı Axsitan buna icazə vermir. Şair isə hökmdarın bu hərəkətini özü üçün təhqir hesab edir və icazə almadan çıxıb gedir. Bu işdən xəbər tutan şahın adamları Xaqanini geri qaytarır və onu Şabran qalasında həbsxanaya salırlar. Yeddi aylıq həbsdən sonra şair ailəsi ilə birlikdə Təbriz şəhərinə köçür. Həyat burada da şairin üzünə gülmür. Çox keçmir ki, cavan oğlu, arvadı və qızı ölür. Həyatının son çağlarını isə yalqız yaşayır. Xaqani Təbrizdə vəfat etmiş və oranın şairlər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Görkəmli sənətkar klassik şeirin qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qitə, rübai kimi şəkillərində yazdığı əsərləri ilə tanınmışdır. O, bir müddət sarayda yaşasa da, saray şairi olaraq qalmamışdır. Dar, cansıxıcı saray mühiti məhəbbət və gözəllik nəğməkarı olan Xaqani üçün bir zindan kəsilmişdir. «Mədain xərabələri» əsərində biz şairin saraya olan münasibətini aydın şəkildə görürük. Xaqani qədim şahların taleyini göz önünə gətirməklə müasiri olan hökmdarları ədalətə, insanlığa səsleyir.

Xaqani həbsdə olarkən bir silsilə şeirlər yazmışdır ki, bunlar «Həbsiyyə» adı ilə tanınır. Bu şeirlər həssas bir şair qəlbindən süzülüb gələn dərin bir hüzn və kədərlə yazılmışdır.

Həbsxana! Buranın dözülməz şəraiti, günahsız insanların acı fəryadları, ağır əzab, işgəncələr şairi çox mütəəssir etmişdir.

Ürəyimin başında bir kədər tutdu məskən,
Deyəsən, qopmayacaq o heç zaman yerindən!

Xaqaninin «Töhfətül-İraqeyn» mənzum səyahətnaməsi Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poemalardandır. Əsərdə verilən mənalı hekayələr, hikmətli söz və ifadələr onun təsir qüvvəsini artırır.

Şair «Töhfətül-İraqeyn» əsərini səyahətdən sonra yazmışdır. Əsərdə səyahət xatirələri əsas yer tutur. Xaqani gəzdirdiyi şəhərlərdən, rast gəldiyi görkəmli adamlardan söz açır, atasını, anasını, dost və düşmənlərini xatırlayır. Günəşə üz tutaraq dərdlərini danışır, kainatda hər şeydən uca, ali olan günəşdən kömək istəyir...

Xaqani lirik şeir ustasıdır. Onun lirik şeirlərində rəngarəng sevgi lövhələri, aşiqin incə, səmimi hissləri, dünyaya sığmayan sevinci, daş ürəklərə belə təsir edən qəmi tərənnüm olunur. Xaqaninin lirik qəhrəmanı ayna kimi saf mənəviyyəti, təmiz, yüksək eşqi ilə seçilir.

Xaqaninin əsərlərində ictimai-fəlsəfi fikir çox qüvvətlidir. Bu baxımdan onun «Qəsideyi-şiniyyə»si xüsusilə səciyyəvidir. Şair adi əşya və hadisələrə xüsusi poetik məna verir. Buna görə də bu əsərə onlarca nəzirələr yazılmışdır.

Xaqani bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərlə dostluq etmişdir. Onun böyük şair Nizami ilə dostluğu xüsusilə səciyyəvidir. Rəvayətə görə, hər iki şair bir-birinin evinə də getmiş və uzun müddət məktublaşmışlar.

Böyük Azərbaycan şairinin zəngin yaradıcılığı bir sıra Şərq şairləri üçün ədəbi məktəb olmuşdur. Xaqani misilsiz əsərləri ilə bu gün də yaşayır və sevilir.

RÜBAILƏR

Ömrümün bağında qəmin əlindən
Nə səbzə, nə lalə, nə gül qaldı şən.
Ömrün xırmanında dərd küləyindən
Nə sünbül, nə saman, nə toz var, nə dən.

Bir qəhim vardı ki, ümmana sığmaz,
Naləmi dil tutmaz, bəyana sığmaz;
Ey deyən dünyada nə dərdin vardır?
Bir dərdim vardır ki, cahana sığmaz!

Lüğət

xırman-taxılın təmizləndiyi yer
üman-sonsuz dərya
bəyan-izah
nalə-ah-vay, fəryad

Tapşırıq 15. Mətni ifadəli oxuyun.

Memar Əli kimdir? Tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, 1367-ci ildə Moskvada yanğın baş verdi. O vaxt hələ taxtadan qurulmuş bütün Kreml, Posad, Zaqorodye, Zareçye, təxminən, iki saat ərzində bütünlüklə külə çevrildi.

Kremli yenidən tikmək lazım idi. Böyük Moskva knyazı Dmitri İvanoviç qərara aldı ki, bu dəfə onu daşdan tikdirsin. Ona babası İvan Daniliçdən (Kalita da deyirdilər) xeyli sərəvət qalmışdı. Bu pullardan istifadə etmək məqamı çatmışdı. Lakin daş məbədlər yaratmaq rus knyazları üçün yeni bir iş idi. Çünki onlar ən yaxşı halda taxtadan tikilmiş binalarda yaşayırdılar.

Azərbaycanlı memar Əli də bu vaxt yada düşdü.

Knyazın yaxın adamı Tunya Moskvadan çox da uzaqda olmayan kiçik bir şəhərdə – Ruzada Əli adlı bir alim memarın yaşadığını bildirir. Əslən şamaxılı olan Əli uzun illər o zaman-

kı Konstantinopolu (indiki İstanbulu) tikməklə məşğul idi. Taleyin hökmü ilə o, Qızıl Orda xanlığına – Kazana gəlir. Burada da xeyli sarayın və mülkün tikintisində iştirak edir və şöhrəti hər yana yayılır.

Knyazın yaxın adamları onu tatarlardan alıb Ruzaya gətirirlər. Memarın bütün fəlakəti də bundan sonra başlayır. Knyaz Dmitri onu və yoldaşlarını (əksəriyyəti müsəlman idi və onlar axıradək öz dinlərinə sadıq qalmışdılar) Moskvaya gətirdir və Kremlin tikintisini onlara tapşırır. Memar Əli uzun illər vətənidən ayrı düşdüyünə baxmayaraq, öz dilini, adət və ənənəsini qoruyub saxlaya bilmişdi, üstəlik yunan dilini və elmini də əla bilirdi. Bu da ona hörmətlə yanaşılmasına və rus cəmiyyətində layiqli yer tutmasına səbəb olmuşdu.

Kremlin tikintisi başa çatandan sonra Əliyə və onun dəstəsinin üzvlərinə çoxlu hədiyyə verildi. Onlar bütün şəhər camaatı tərəfindən alqışlarla qarşılandı.

Axşama yaxın memarları izdihamdan ayırıb şəhər kənarına gətirdilər. Meşədə əsgərlər onları mühasirəyə aldılar və qırmağa başladılar. Yalnız bəna Kirill ehtiyatlı tərپənərək qaçıb canını qurtara bilir.

O faciəli gecədə Əli, Avdey, Yelizar, Əhməd, Bukey, Pankrati və Yefrem qanına qəltan olunur. Səbəbi də bu idi ki, knyaz Dmitri İvanoviç şahidlərin olmasını istəməmiş, binanın sirlərinin açılacağından ehtiyat etmişdi.

Kirill başa düşürdü ki, knyaz onlara qarşı ədalətsiz hərəket etmişdir. O, ələ keçəcəyini bilib Ryazana qaçır. Çox güman ki, öldürülənlər haqqında da susa bilmir. Bu hadisə dilə-ağıza düşür və tikintidə işləmək istəyən həvəskarların sayı xeyli azalır.

Bəna Kirill 1380-ci ilin 8 sentyabrında məşhur Kulikovo vuruşmasında igidlik göstərdiyinə görə knyaz tərəfindən əfv edilir və orduda saxlanılır. Lakin ölən günədək dostu Əlini və digər yoldaşlarını unuda bilmir.

Bu faktlar Sergey Borodinin «Dmitri Donskoy» kitabından götürülmüşdür.

VURĞU (УДАРЕНИЕ)

Azərbaycan dilində vurğu çox zaman sözün son hecası üzərinə düşür. Əgər söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir. Məsələn: yaxşı – yaxşılıq, oxu – oxuyur, qarı – qarısı. Ümumən vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilər müstəsna- lıq təşkil edir. Xəbərlilik (-dır, -dir, -dur, -dür), inkarlıq (-ma, -mə), bəzi feli bağlama şəkilçiləri (-madan, -mədən, -kən) bura daxildir.

В азербайджанском языке ударение в большинстве слу- чаев падает на последний слог слова. Если слово принимает аффикс, то ударение переходит на него. Например: yaxşı – yaxşılıq, oxu – oxuyur, qarı – qarısı. Исключение составляют некоторые аффиксы: это – аффиксы сказуемого (-dır, -dir, -dur, -dür), отрицания (-ma, -mə), деепричастия (-madan, -mədən, -kən) и другие.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda məna fərqləndi- rici səciyyəyə malik deyil, lakin bəzən vurğunun yerdəyişməsi sözün mənasının da dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn: qazma- qazma, gəlin-gəlin, alma-alma.

В азербайджанском языке ударение не имеет смысло- различительного характера в широком плане, но от перемещения ударения иногда меняется и значение слова. Ср.: qazma (не копай, не рой) – qazma (бурение, шахта, землянка), gəlin (приходите) – gəlin (невеста).

Tapşırıq 16. Mətni köçürün, sözlərin vurğusunu göstərin.

Respublikamız öz yüksək dağ kurortları ilə məşhurdur. Bunlar Kiçik Qafqazda, okean səviyyəsindən 2300 m hündürlükdə olan İstisu, 1300-1400 m hündürlükdə olan Şuşa və Turşsu, 1600 m yüksəklikdə Murovdağ silsiləsinin şimal yama- cında dünyanın ən gözəl mənzərəli göllərindən biri olan Göy göl, Baş Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında Çuxur- yurd, Altıağac qəsəbələri, Şəki şəhəri, Quba rayonu və s. ku-

rorlardır. Bu kurortlar gözəl mikroiklim şəraiti, havanın yüksək dərəcədə təmizliyi, günəş radiasiyasının intensivliyi və şəfəli mineral bulaqları ilə fərqlənir.

Tapşırıq 17. Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.

NƏSRƏDDİN TUSİ

Dahi Azərbaycan alimi və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuşdur. Bu dövrdə müsəlman Şərqi dünya təfəkkürü və elminin mərkəzi sayılırdı. Tusi mükəmməl təhsil almış, dini elmləri, məntiqi, metafizikanı, cəbri, həndəsəni, dilçiliyi, təbabəti... mükəmməl öyrənmişdir. İbn Sinanın elmi məktəbinin davamçıları olan görkəmli alim-müəllimlərdən dərs almışdır.

Nəsirəddin Tusinin elmi fəaliyyətinin ilk dövrü Şimali İranın Nişapur şəhərində keçmişdir. O, burada görkəmli alim kimi tanınmışdır. Alim özünün əxlaq, məntiq, fəlsəfə və riyaziyyata dair bir çox əsərlərini bu şəhərdə yazmışdır. Məşhur «Əxlaqi-Nasiri» dərsliyini də burada hazırlamışdır. Bu kitab əsrlər boyu İran, Qafqaz, Hindistan müsəlmanları arasında əxlaq dərsliyi kimi geniş yayılmışdır.

1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi, monqol hökmdarı Hülakünün qoşunları bu yerləri tutur, Hülakü Tusini şəxsi müşavir kimi öz yanında saxlayır. Tusinin elmi fəaliyyəti üçün daha yaxşı şərait yaradır.

Tusi Azərbaycanın Marağa şəhərində rəsədxana açır. Rəsədxananın binası da onun layihəsi əsasında tikilir və dəqiq cihazlarla təchiz edilir. Bu cihazlar sonralar dünyanın bir çox rəsədxanalarında tətbiq olunur. Tusi dünyanın müxtəlif ölkələrindən rəsədxanada işləmək üçün astronomlar və riyaziyyatçılar dəvət edir. Marağa rəsədxanası bütün dünyada elmin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Göy cisimlərinin hərəkəti üzərində müşahidələr əsasında Marağa rəsədxanasında məşhur Əlxan cədvəlləri – «Zidis əlxani» tərtib edilmişdir. Bu astronomik cədvəllər astronomlar, riyaziyyatçılar və coğrafiyaçılar – bütün sonrakı nəsillər tərə-

findən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əvvəllər Qərbi Avropanın elmi dairələrində geniş məlum olmuş bu cədvəllər latın dilinə tərcümə olunaraq 1652-ci ildə Londonda, 1711-ci ildə isə Oksfordda nəşr edilmişdir. Bu cədvəllər Xristofor Kolumbun müəllimi, görkəmli coğrafiyaçı Toskanelliyə də məlum idi.

Qərbdə Nəsirəddin Tusi dahi astronom və riyaziyyatçı kimi tanınmışdır. Məhz onun sayəsində Evklidin məşhur «Başlangıç» kitabı adi həndəsə fənnindən orta əsr universitetlərində ciddi tədqiqat məxəzinə çevrildi. Bu ideyalar Tusinin «Kəsən xətlər qanunları haqqında» əsərində şərh olunmuşdur. Kitab latın dilinə tərcümə edilmişdir.

Lobaçovski həndəsəsinin meydana çıxmasında bu əsərin böyük rolu olmuşdur.

XVIII yüzilliyin məşhur riyaziyyatçısı Vallis özünün Oksford Universitetindəki mühazirələrində Tusi teoreminin isbatını açıqlamışdır. Ptolomey astrologiyasının nöqsanlarının və planetlərin hərəkətinin yeni nəzəriyyəsinin layihəsinin, bəlkə də, ən mükəmməl şərhini Tusinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu layihədə səyyarələrin hərəkətinin yeni riyazi modeli verilmişdir. Tusi ideyaları Kopernikə də təsir göstərmişdir. Heliosentrik tezis istisna olmaqla, Kopernik astronomiyasının müddəaları Tusinin və onun davamçılarının əsərlərində var idi.

Tusiyə görə, planetlərin modeli bir cüt çevrədən ibarətdir. Özü də belə çevrələrin biri o birinin daxilində fırlanır. Daxili çevrənin sürəti və radiusu xarici çevrədəkindən iki dəfə azdır. Kopernik Tusinin təmas nöqtəsinin hərəkət trayektoriyası haqqında teoremindən istifadə etmişdir.

Ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Kopernikin əlyazmalarında Tusinin ərəb əlifbasının hərfləri şəklindəki işarələri saxlanmışdır.

Şərqdə Nəsirəddin Tusi şəxsiyyətinə həmişə nüfuzedici analitik zəkaya və ilahi ədalət hissinə malik bir hakim – müdriqliyin görkəmli timsalı kimi baxılmışdır.

Tusi demişdir: «Müharibəsiz keçinmək mümkün olan yerdə qan tökülməsindən çəkinmək lazımdır».

Tusinin qəbir daşında yazılmışdır: «Millətin və dinin müdafiəçisi, elm sənətinin padşahı – belə oğulu zaman – ana hələ doğmamışdır».

Oksford elmi bioqrafiyalar lüğətində oxuyuruq: «Özünün çox istedadlı şəxsiyyətləri ilə tanınan islam tarixində, bir tərəfdən, dahi münəccim və riyaziyyatçı, digər tərəfdən, islamın ən mühüm sahəsi olan şiəlik üzrə ən nüfuzlu ilahiyyatçı Tusiyyə bənzər ayrı bir sima tapmaq, çətin ki, mümkün olsun».

HECA (СЛОГ)

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sözlərin hecalara bölünməsi tam fonetik hadisədir.

Как в русском языке, так и в азербайджанском, деление слов на слоги является чисто фонетическим явлением.

Məsələn: o-xu, a-ğac, gö-zəl, i-şiq, ba-har, pa-yız və s.

Başqa dillərdən alınmış bəzi sözlər Azərbaycan dilində olduğu kimi deyil, əslinə uyğun olaraq hecalanır. Məsələn: sür-ət, cür-ət, ən-ənənə, məs-ul, sün-i.

Некоторые слова, заимствованные из других языков, делятся на слоги не так, как принято в азербайджанском языке, а в том виде, какой имеется в языке, из которого они заимствованы.

Sözdə hecaların miqdarı saıtlərin miqdarı ilə müəy-yənleşdirilir, sözdə neçə saıt olarsa, o qədər də heca vardır.

Количество слогов в слове определяется количеством гласных звуков – сколько гласных в слове, столько и слогов.

Azərbaycan dilində samit səs, adətən, özündən sonrakı saıtın yaratdığı hecaya daxil olur.

В азербайджанском языке согласный звук обычно входит в слог, образуемый последующим гласным.

Məsələn: a-ta, o-xu-yur, da-nı-şır, qa-pı, ta-rix və s.

Əgər iki samit saıt arasındadırsa, birinci samit əvvəlki hecaya, ikinci samit sonrakı hecaya daxil olur.

Если два согласных звука находятся между двумя гласными, то первый согласный входит в первый слог, а второй

согласный – во второй.

Məsələn: gəl-mək, bil-mək, dəf-tər, at-lı və s.

Saitlə bitən heca açıq (bu, o, a-ta, qa-ra, yu-xu), samitlə bitən heca qaralı (daş-lıq, bay-ram, ət, üz) adlanır.

Слог, оканчивающийся гласным звуком, называется открытым (bu, o, a-ta, qa-ra, yu-xu), слог, оканчивающийся согласным – закрытым (daş-lıq, bay-ram, ət, üz).

Sözlərə şəkilçi əlavə edərkən açıq heca qaralı hecaya, qaralı heca açıq hecaya keçə bilər.

Когда слова принимают аффиксы, открытый слог может стать закрытым, и, наоборот, закрытый – открытым.

Məsələn: ata – a-tam, baş-la – başlat, qon-şu – (sənin) qon-şun, ki-tab – ki-ta-bı, yol-daş – yol-da-şa, ta-rix – ta-ri-xi, in-qi-lab – in-qi-la-bi, u-şaq-lar – u-şaq-la-ra.

Sözlərin hecalara bölünməsi onların morfoloji bölünməsindən fərqlənir; hecaların sərhədi, adətən, morfemlərin sərhədinə uyğun gəlmir. Məsələn, gəlir sözü morfoloji cəhətdən gəlir, fonetik cəhətdən isə gə-lir kimi bölünür. Lakin bəzən sözlərin fonetik və morfoloji bölgüləri uyğun gəlir: bil-mək – bil-mək, ev-lər – ev-lər, ev-cik – ev-cik, yağ-lı – yağ-lı.

Деление слов на слоги отличается от морфологического деления слова, граница слогов обычно не совпадает с границей морфем. Например: слово gəlir морфологически делится на gəl-ir, а фонетически – на gə-lir. Но иногда имеются совпадения, например, bil-mək – bil-mək, ev-lər – ev-lər, ev-cik – ev-cik, yağ-lı – yağ-lı.

Azərbaycan dilində eyni hecada, xüsusən hecanın əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməsi, demək olar ki, yoxdur: plov, dörd, alt, üst, ilk kimi hecalar olduqca azdır.

В азербайджанском языке отсутствуют скопления согласных в одном слоге, особенно в начале слога; мало слов, таких как plov, dörd, alt, üst, ilk.

Heclar bir, iki və çox səsdən əmələ gələ bilər. Bu cəhətdən hecaların aşağıdakı növləri var.

Слоги могут образоваться из одного звука, из двух и

множества звуков. В этом отношении слоги имеют следующие виды.

1) **Bir səsdən ibarət** (из одного звука) – **a-ta, a-na, ü-zük, u-zun, ö-küz.**

2) **İki səsdən ibarət** (из двух звуков):

a) **sait-samit** (гласный-согласный): **ol, üz, at, ot, ad, il, əz-gin;**

b) **samit-sait** (согласный-гласный): **su, bu, qu-zu, ya-zi.**

3. **Üç səsdən ibarət** (из трех звуков):

a) **sait-samit-samit: alt, üst, ört;**

b) **samit-sait-samit: gəl, bil, gör, baş, qaş, yaş, göz, get, qaç, göy, boz, daş-lıq;**

c) **samit-samit-sait: pro-letar, qra-mofon.**

4. **Dörd səsdən ibarət** (из четырех звуков);

a) **samit-sait-samit-samit: dörd, dart, bürc, zəng, qənd, kənd, bəxt.**

b) **samit-samit-sait-samit: plov, dram, qram, qrup, stol, stul.**

Qeyd: Pro(letar) tipli hecalar Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil, **alt, üst** tipli hecalar az inkişaf etmişdir. Başqa dillərdən alınmış sözlərlə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində **spirt, Şmidt** kimi hecalara da təsadüf edilir.

Для азербайджанского языка не является характерными слоги типа **pro(letar)**; слоги **alt, üst** в азербайджанском языке развиты слабо, в связи с наличием заимствованных слов в азербайджанском языке встречаются слоги типа **спирт, Шмидт.**

Təpşiriq 18. Mətndəki sözləri hecalara ayırıb dəftərə yazın:

Azərbaycan Asiya qitəsində yerləşir. Onun sahəsi iki yüz min kv.km-ə yaxındır. O, Baqrau dağından Samur çayının vadisinə və Xəzər dənizinin qərb sahilinə kimi olan ərazini əhatə edir.

Tapşırıq 19. Mətni öyrənin.

NİZAMİ GƏNCƏVİ

Nizami Şərq intibahının XII əsrdə yaşamış ən böyük nümayəndəsidir. Dünya ədəbiyyatının Homer, Dante, Şekspir, Puşkin kimi nəhəng simaları ilə yanaşı duran bu dahinin sənət qüdrəti heç bir ölçüyə sığışmır. Şərq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından olan Bertels yazır ki, bu şair bizim üçün izah edilməyən bir möcüzədir... Hər halda, mən şəxsən dünya ədəbiyyatında buna oxşar paralel tapmaqda çətinlik çəkirəm. XV əsrin böyük şairi və alimi Ə.Camiyə sual verirlər ki, o, ən böyük Şərq şairlərinin adını çəksin. O, yeddi Şərq şairinin adını çəkir, Nizaminin adını çəkmir. Səbəbini soruşanda cavab verir ki, siz şeirin peyğəmbərlərini soruşdunuz, Nizami şeirin Allahıdır. Təxminən, səkkiz əsr sonra Məmmədəmin Rəsulzadə bu fikri təkrar edir və «söz xalığı» deyərək ondan bəhs edir. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai Nizami sənəti qarşısında səcdə edir və deyir: «Nizami şeirinin bədii siqlətini ölçmək üçün elə bir tərəzi lazımdır ki, onun gözləri asiman boyda, daşları isə yer kürəsi boyda olsun». O, dahi Azərbaycan şairi Nizamini özünün müəllimi kimi yad edir.

«Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı öz məzmunu, ictimai-fəlsəfi idealları, bədii keyfiyyətləri formasının kamilliyi ilə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeni parlaq səhifə açmışdır» (M.İbrahimov).

Nizami öz vətəni Azərbaycanı sevmiş, onun gözəlliklərini və insanlarını yüksək zövqlə tərənnüm etmiş, Azərbaycan dilinə ana dili kimi məhəbbət bəsləmişdi. Nizaminin fikir və sənət dünyasının elmi təhlili göstərir ki, öz doğma torpağına bu qədər bağlı olan böyük mütəfəkkir öz ana dilində – Azərbaycan dilində yazmaya bilməzdi. Lakin hələlik onun Azərbaycan dilindəki əsərləri elm aləminə məlum deyil. Əldə olan əsərləri fars dilindədir. Nizamişünaslıq bu əsərlərə söykənir.

Nizaminin lirik şeirləri – qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri dillər əzbəridir. Onların bir çoxuna musiqi bəstələnmişdir.

Nizami beş böyük poema yaratmışdır: «Sirlər xəzinəsi»,

«Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə». Bu son poema iki hissədən – iki kitabdan ibarətdir. «Şərəfnamə», «İqbalnamə». Beş poema birlikdə «Xəmsə» («Beşlik» - «Пятерица») adı ilə tarixə düşmüşdür.

Nizami dünya, xüsusən Şərq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir, Nizami mövzuları, Nizami ədəbi ənənələri ədəbiyyata yeni istiqamət vermişdir. Onlarla şairlər «Xəmsə» yaratmış və ya «Xəmsə» yaratmağa çalışmışlar. Xüsusən «Leyli və Məcnun» mövzusunda yüzlərlə poemalar yazılmışdır. Lakin heç bir «Xəmsə» Nizami «Xəmsə»si bərabərinə çatmamışdır, heç bir «Leyli və Məcnun» Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması səviyyəsində olmamışdır. Yalnız XVI əsr şairi Məhəmməd Füzuli bu mövzuda ikinci dahiyənə əsər yaratmışdır. Həm də Azərbaycan dilində.

Nizami yaradıcılığı bəşərin bədii təfəkkürünün zirvəsi və ya zirvələrindən biri kimi, dünya elminin daima müraciət etdiyi sənət aləmidir. Onun haqqında minlərlə əsərlər yazılmışdır və yazılmaqdadır. Əsərləri dünya dillərinin bir çoxuna tərcümə olunmuş və tərcümə olunmaqdadır.

Azərbaycan xalqının öz dahi Nizamisi ilə fəxr etməyə haqqı var. Nizami bütün insanlığa məxsusdur. Humanist şair hələ XII əsrdə haqqı, ədaləti, insafı, bəşəri idealları hər şeydən üstün tutmuş, əməyi, zəhməti tərənnüm etmiş, adi insanları şahlara qarşı qoymuş, şər qüvvələri daima pisləmişdi. Nizaminin əsərlərində elm, ağıl ən güclü silahlar kimi təqdim edilir. Şairin qəhrəmanları daha çox ağıl və zəkaları ilə qələbə əldə edir, hünər göstərirlər. Nizami müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosofları bir məclisə – öz qəhrəmanı İsgəndərin ətrafına yığır və İsgəndəri məhz elmin köməyi ilə peyğəmbərlik məqamına yüksəldir. Nizami tarixdə ilk dəfə hökmsüz, hakimsiz insan cəmiyyətinin nümunəsini vermişdir.

Nizami yaradıcılığı çoxcəhətli ədəbi məktəbdir. Nizami yaradıcılığı öz dövrünə görə, təbiət və cəmiyyət haqqında elmi nailiyyətlərin qamusudur. Bu gün filoloq da, filosof da, tarixçi də, astronom da, təbib də, bioloq da, fizik də, riyaziyyatçı da... Nizami irsinə müraciət edir.

Tapşırıq 20. Şeiri əzbərləyin.

AZ DANIŞMAĞIN GÖZƏLLİYİ

Sözün də su kimi lətafəti var.
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz.
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.
Əsli təmiz olan saf mirvarılar
Suya və torpağa min bəzək vurur.
Mədənlə dolsa da hər bir xəzinə,
Hər kiçik zərrəsi dərmandır yenə.
Ürəyi oxşayan bir dəstə çiçək
Yüz xırman otundan yaxşıdır, gerçək.
Yüz ulduz yansa da göylərdə, inan,
Bir günə baş əymək xoşdur onlardan.
Göydə parlarsa da nə qədər ulduz,
Günəşdir nur verən aləmə yalnız.

AHƏNG QANUNU

(ЗАКОН ГАРМОНИИ, СИНГАРМОНИЗМ)

Müəyyən cəhətdən həmcins olan səslərin sözdə bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir.

Уподобление однородных по определенным признакам звуков в слове называется законом гармонии.

Məsələn: **təzə, qarı, keçmiş** və s.

Ahəng qanunu dedikdə əsasən saitlərin ahəngi nəzərdə tutulur.

Когда говорят о законе гармонии, в первую очередь име-

ется в виду гармония гласных.

Saitlərin ahəngi. Bu, iki cür olur (гармония гласных имеет две разновидности):

A. Damaq ahəngi. İncə saitlərin incə saitləri, qalın saitlərin qalın saitləri izləməsi – damaq ahəngi adlanır. Burada **a, ı, o, u** saitlərinin bir-birini, **ə, e, i, ü, ö** saitlərinin bir-birini izləməsi nəzərdə tutulur.

Уподобление мягких гласных мягким, твердых гласных твердым – небная (палатальная) гармония. Здесь имеется в виду уподобление гласных **a, ı, o, u** друг другу и гласных **ə, e, i, ü, ö** друг другу.

Məsələn:

a) **ağac, aşıq, qulaq, odun, otaq, yaxşılıq, bahar, payız, yazıçı;**

b) **ərik, əlcək, əkin, yemiş, gözəl, günəş, əziz, içmək, dəmirçi, üzük, ördək.**

B. Dodaq ahəngi. Dodaqlanan saitlərin bir-birini, dodaqlanmayan saitlərin bir-birini izləməsi – dodaq ahəngi adlanır. Burada **o, u, ö, ü** saitlərinin bir-birini, **a, ə, e, ı, i** saitlərinin bir-birini izləməsi nəzərdə tutulur.

Уподобление губных гласных губным, негубных негубным – губная (лабиальная) гармония. Здесь имеется в виду уподобление гласных **o, u, ö, ü** друг другу и гласных **a, ə, e, ı, i** – друг другу.

Məsələn:

a) **odun, üzük, öküz, bulud.**

b) **açıq, bağlı, əkin, kitab, işıq, yeşik.**

Tapşırıq 21. Mətni köçürün, ahəng qanununa tabe olmayan sözləri seçib ayrıca yazın. Sözlərdə saitlərin ahəngini növlər üzrə göstərin.

Gəncə çayının coşğun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir həyəcanla çimdirməyə başlamışdı. Bahar fəzasına məxsus pəmbə buludlar mayıs gülünün yarpaqlarını kir-

şanlamağa hazırlanırdı. Şimali Midiyanın lətif təbiəti bağ-çaların boynuna biçdiyi yaşıl və çiçəkli donu tikib bitirmək üzrə idi.

Kəpəz dağından əsən külək fəzada nazlanan buludları Xanəgah kəndinin meşələrinə doğru sürdüyü zaman şam ağac-ları da ağır-ağır başlarını əyirdi.

Yağış bir saat əvvəl dayanmışdı, buludların suvardığı çöllər, meşələr, bağ-bağçalar gülürdü.

Yasəmənler dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərib qurudur, xanəndə bülbüllər qızıl gülün yanaqlarındakı tər-ləri silmək üçün gül budaqlarını tərpedir, lalələr isə piyaləsini qaldırıb bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi. Nərgiz gülü şadlığından yaşarmış gözlərini silərək, bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiyinlərinə qoyub düşünür, bəstəkər kəkliklər isə meşə səyahətinə çıxan gənc bir şairi qarşı-lamaq üçün salam musiqisini çalırdı.

(M.S.Ordubadi)

Tapşırıq 22. Mətni öyrənin.

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİ

Azərbaycanın ədəbi mühitində Ağabə-yim ağa, Aşıq Pəri, Heyran xanım, Xurşudbanu Natəvan, Fatma xanım, Kəminə, Qəmər xanım, Şeyda, Nurşərəf xanım, Mirvarid Dilbazi, Nig-ar Rəfibəyli, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, Cahan Əfruz kimi istedadlı qadın şairlər yetişmişdir ki, bunların da ilk nümayəndəsi Məhsəti xanım Gəncəvidir.

Məhsəti xanım XI əsrin sonu və XII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmışdır. O, qədim Azərbaycan şəhəri olan Gəncədə doğulmuş, dahi şair Nizami Gəncəvinin müasiri və dostu olmuşdur. Məhsəti mükəmməl təhsil almış, ədəbiyyat, hüquq və məntiq elmlərinə, incəsənətə yiyələnmişdir. Gənc yaşında o, musiqi və şeir təlimi ilə məşğul olmaq üçün Sultan Səncər sarayına cəlb olunmuşdur. Mələhətli səsə və kaman çalmaq qabiliyyətinə malik olan Məhsəti Gəncəvi Ömər Xəyyamın təsiri

ilə dərin fəlsəfi məna daşıyan rübailər yazmışdır. Öz rübailərində o, şəxsi həyatından, ictimai mühitdən acı-acı şikayətlənmiş, feodal hakimiyyətindəki ədalətsizliyə, özbaşınalığa və zorakılığa qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır.

Sərbəst düşündüyü, bəzən zamanəsinin köhnəlmiş, çürük adət-ənənələrindən kənara çıxdığı üçün, həmçinin, şeirində hakim təbəqələri tənqid etdiyinə görə feodal başçıları, din rəhbərləri Məhsəti sevmirdilər. Ruhanilər onu dinsiz və pozğun bir qadın kimi qələmə verib, camaatın gözündən salmağa çalışırdılar. Nəhayət, onlar bir gün Məhsəti Gəncəvini şərəbı, kefi tərif edən şeirlər yazmaq və gəncliyin əxlaqına pis təsir göstərən halları oxuyub çalmaq üstündə təqsirləndirilərək Gəncədən sürgün etdirirlər. Silahlı atlıların müşayiəti ilə şairi gecə ikən bir dəvə karvanına qoşub Gəncədən Zəncana, oradan da Hicaza gətirirlər. Qürbət eldə tənha və darıxdırıcı həyat sürən bu məhkum qadın yalnız bir neçə ildən sonra, qoca yaşlarında dostların köməyi ilə vətənə qayıdır.

Məhsəti Gəncəvi doğma vətəni Gəncədə vəfat etmişdir.

Tapşırıq 23. Məhsəti Gəncəvinin aşağıdakı rübaisinin azərbaycanca ilə ruscasını müqayisə edin.

Bu dünya bir qızıl guzəyə bənzər,
Suyu gah şirindir, gah da ki, zəhər.
Çox da öyünmə ki, uzundur ömrün,
Əcəl köhləninə hazırdir yəhər.

Мир – золотой кувшин, хорош на вид,
Но не всегда хорошим нас поит,
А жизнь подобна краткому правилу –
Конь смерти ждет, оседланный стоит.

FONETİK HADİSƏLƏR (ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ)

Azərbaycan ədəbi tələffüzündə bir sıra qanunauyğun fonetik hadisələr özünü göstərir. Bu hadisələr bəzən yazıda da öz əksini tapır və ya sözün yazılışına təsir göstərir. Ona görə də Azərbaycan dilində düzgün yazmaq, oxumaq və danışmaq üçün bu hadisələri nəzərə almaq lazımdır.

В устной форме азербайджанского литературного языка наблюдается ряд закономерных фонетических явлений, которые иногда отражаются и на письме или оказывают влияние на графику слов. Поэтому для правописания, правильного чтения и разговора на этом языке нужно иметь представление об этих явлениях.

1. Assimilyasiya hadisəsi

Assimilyasiya istiqamətinə görə 2 cür olur:

1) irəli assimilyasiya

2) geri assimilyasiya

a) I səsənin II səsə təsiri nəticəsində yaranan assimilyasiyaya irəli assimilyasiya deyilir. İrəli assimilyasiya istiqaməti kökdən şəkilçiyə doğru olur. Məs: sərɪnlɪk-sərɪnnɪk
gözlər-gözdər

b) II səsənin I səsə olan təsiri nəticəsində əmələ gələn assimilyasiyaya geri assimilyasiya deyilir. Geri assimilyasiya istiqaməti şəkilçidən kökə doğru olur: Məs: dɪnməz-dɪmməz
gəlirlər-gəlillər

По направлению ассимиляция бывает двух видов:

1) прогрессивная ассимиляция и 2) регрессивная ассимиляция.

a) ассимиляция, возникающая в результате влияния I звука на II звук (предыдущего звука на последующий) назы-

вається прогрессивной ассимиляцией. Прогрессивная ассимиляция направлена от корня к аффиксу.

б) ассимиляция, возникающая в результате влияния II звука на I звук (последующего звука на предыдущий) называется регрессивной ассимиляцией. Регрессивная ассимиляция направлена от аффикса к корню.

Tapşırıq 24. Verilmiş sözlərin içərisindən yazılışı düz olan sözləri seçin.

oğlanlar, qızdar, mənnən, gözlər, quşdar, anlamaq, tapmaq, rusça, bilərlər, sərinlik, gözətçi, anbar, lampa

2. Dissimilyasiya hadisəsi

Sözdəki eynicinsli səslərdən birinin digərinə təsir edərək onu başqa səsə çevirməsinə dissimilyasiya deyilir. «Zərər» sözündəki birinci «r» ikinci «r» səsinə təsir edərək onu «l» səsinə çevirir. Nəticədə «zərər» əvəzinə «zərl» tələffüz olunur. Yazıda isə «zərər» yazılır.

Преобразование одного звука в другой под влиянием себе подобного звука называется диссимиляцией. В слове «zə-rər» первый «r» воздействует на второй «r», превращая его в звук «l». В результате, это слово произносится как «zə-rəl».

3. Proteza hadisəsi

Başqa dillərdən alınmış bəzi sözlər Azərbaycan dilinə uyğun gəlmir. Proteza hadisəsi bu sözləri dilimizə uyğunlaşdırır. Lakin onların qrafikası əvvəlki kimi saxlanılır.

şkaf-işkaf
stəkan-istəkan
qram-qıram

dövr-dövür
qrup-qurup

Bəzi sözlərdə isə proteza sözün yazılışına da təsir göstərir.

səbr-səbir
fikir-fikir

şəkl-şəkil
səhr-səhər

Некоторые из заимствованных слов не соответствуют азербайджанскому языку, что устраняется фонетическим событием протеза. Однако графика данных слов остается неизменной.

В некоторых словах протеза влияет и на написание слова.

Tapşırıq 25. Verilmiş sözlərin içərisindən səhv yazılan sözləri seçin.

ışkaf, istəkan, qrup, İrza, dövr, sədir, səbr, sətir, klub

4. Eliziya hadisəsi

Sözdən bu və ya digər səsin düşməsinə eliziya deyilir.
Məs: oğul-oğlu, fikir-fikri, şəkil-şekli, haradan-hardan, yazmayır-yazmır

idi, imiş, ilə, ikən, isə sözləri bəzən başqa sözə bitişəndə bunların birinci saiti düşür.

idi-gəlmiş idi – gəlmişdi

ilə- sənin ilə – səninlə

ikən – gəlmiş ikən – gəlmişkən

isə – gəlmiş isə – gəlmişsə

imiş – yazmış imiş – yazmışmış

Sonu qoşasamitli sözlərə cəm şəkilçisi artırıldıqda qoşa samitlərdən biri düşür:

fənn-fənlər
xətt-xətlər
sırr-sirlər

Отпадение в слове того или другого звука называется элизией. Иногда при присоединении слов *idi, imiş, ilə, ikən, isə* к другим словам, у них выпадает первая гласная.

При присоединении к словам с двумя однородными согласными в конце аффикса, начинающегося на согласный, одна из однородных согласных выпадает.

Tapşırıq 26. Eliziya hadisəsinə uğramış sözlərdən cümlələr qurun.

şəkli, fikri, gəlmişdi, səninlə, sirlər

5. Metateza hadisəsi

Sözün tərkibində səslərin bir-biri ilə yerini dəyişməsinə metateza deyilir. Məs: *layihə-lahiyə*

məşhur-məhşur

yanlış-yalnis

Bu əsasən danışmaq dili üçün xarakterikdir. Lakin yazıda səhv hesab olunur. Elə sözlər də var ki, metateza hadisəsinə uğramış variantı həm tələffüz, həm də yazılış üçün düz hesab olunur.

torpaq-topraq

kirpik-kiprik

yarpaq-yapraq

Взаимная перестановка звуков в составе слова называется метатезой.

Это характерно, главным образом, для разговорной речи, и подобное написание считается ошибкой. Однако есть слова, подвергшийся метатезе вариант которых считается верным и в произношении, и в письме.

Tapşırıq 27. Verilmiş sözlərin tələffüzünə diqqət edin.
məşhur, lahiyə, yanlış, kirpik, irəli, torpaq, yarpaq

ORFOQRAFIYA VƏ ONUN PRİNSİPLƏRİ (ПРИНЦИПЫ ОРФОГРАФИИ)

Orfoqrafiya yunan mənşəli sözdür. Orfo-**düzgün**, qrafiya – **yazıram** deməkdir. **Orfoqrafiya** dildəki bütün sözlərin düzgün yazılış qaydalarını öyrənən dilçili şöbəsidir.

Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında fərqlər vardır. Məsələn:

Yazılır	Deyilir
samovar	samavar
kitab	kitap
çıraq	çıraх və s

Orfoqrafiya səslərin, sözlərin, qrammatik formaların, ixtisarların düzgün yazılışını öyrənir. Hər bir dilin özünəməxsus orfoqrafik qaydaları vardır ki, hamı yazı zamanı qəbul edilmiş orfoqrafik qaydalara riayət etməlidir.

Слово «орфография» греческого происхождения: орфо – правильно, графия – пишу. Орфография – раздел языкознания, изучающий правописание всех слов языка.

Как и в других языках мира, в Азербайджанском языке также есть разница между произношением и написанием слов. Например:

Пишется:	Произносится:
самовар	самавар
китаб	китап
чыраг	чырах и пр.

Орфография изучает правильное написание звуков, слов, грамматических форм, сокращений. У каждого языка свои правила правописания, которые все обязаны соблюдать.

Müasir Azərbaycan yazısı üç prinsip əsasında qurulur: **fonetik prinsip, morfoloji prinsip, tarixi-ənənəvi prinsip.**

Современное азербайджанское правописание построено на основе трех принципов: фонетический, морфологический и историко-традиционный принципы.

Azərbaycan orfoqrafiyasının əsas prinsipi fonetik prinsipdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilindəki sözlərin çoxu necə eşidilirsə, eləcə də yazılır. Bu sözlərin yazılışı deyilişinə uyğun olur.

Основным принципом азербайджанской орфографии является фонетический. Это значит, что большинство слов азербайджанского языка пишется так, как слышится. Написание этих слов соответствует произношению:

əl, qol, baş, göz, üz, su, daş, yol, çay, ata, ana, baba, dədə, ağ, göy, boz, sarı, pis, yaxşı, bir, iki, üç, beş, on, otuz, qırx, əlli, mən, sən, o, biz, bu, al, gör, bil, din, vur, var...

Azərbaycan dilində bir sıra sözlər və ya morfemlər (kök və şəkilçilər) morfoloji prinsipə əsasən yazılır. Eyni söz kökünün və şəkilçinin müxtəlif şəkildə tələffüzünə baxmayaraq, morfoloji prinsipə görə onlar bir cür yazılır.

В азербайджанском языке правописание ряда слов или морфем (корень и аффикс) основано на морфологическом принципе. Несмотря на различное произношение одного и того же корня, аффикса, мы, вследствие этого принципа, пишем их одинаково.

Məsələn: **ev, əv, öy, öv – ev, get, jed(ir) – get; kənd(ə), kənt-kənd; uşaqlar, qızzar, qızdar, oğlannar, narrar, - lar** (uşaqlar, qızlar, oğlanlar, narlar); **sənnən – dən** (səndən).

Morfoloji prinsip rus orfoqrafiyasının aparıcı prinsipidir («Ведущим принципом русской орфографии является морфологический»).

Azərbaycan dilində ənənəvi prinsipə əsasən yazılan sözlər də az deyil. Burada sözlərin yazılışı sözün deyilişi ilə deyil, ənənə ilə (tarixi ənənə, etimologiya) müəyyən edilir.

В азербайджанском языке немало слов, правописание

которых основано на традиционном принципе. Здесь правописание слов определяется не произношением, а традицией (историческая традиция, этимологическая традиция):

paraх – paraq, çörəу – çörək; -max –məу – maq, -mək; əmir – əmr, zərəl – zərər, zülüm–zülм; Riza, İrza – Rza, Maskva – Moskva, kamsamol – komsomol.

Tapşırıq 28. Rus dilindən, rus dili vasitəsilə başqa dillərdən gələn və tarixi-ənənəvi prinsipinə əsasən yazılan sözlərə aid bir neçə misal tapıb dəftərinizdə qeyd edin.

Tapşırıq 29. Orfoqrafiya prinsiplərini öyrənilib danışdıqdan sonra, hər bir prinsipin müsbət və çatışmayan cəhətlərini müəyyənləşdirməyə çalışın.

Tapşırıq 30. Mətni oxuyun.

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR

Əfsanələrə görə, dünyaya yüz iyirmi dörd min (124000) peyğəmbər gəlib getmişdir. Bu peyğəmbərlərin dördünün kitabı var:

Zəbur – dini əsərə görə Allah tərəfindən Davud peyğəmbərə göndərilən kitabdır. Davud İsrail peyğəmbərlərindəndir.

Tövrət (Talmud) – yəhudilərin dini kitabıdır. Musa peyğəmbərə aid edilir.

İncil (Bibliya) – xristianlığın dini kitabıdır. İsa peyğəmbərə aid edilir.

Quran (Koran) – İslamın dini kitabıdır. Müəllifi Məhəmməd peyğəmbərdir.

Məhəmməd sonuncu peyğəmbər hesab olunur. Həm də o, tarixi şəxsiyyətdir. İslam dininin banisi, böyük dövlət xadimi və siyasi xadim olmuş, yer üzündə Allahın elçisi hesab olunmuşdur.

Məhəmməd peyğəmbər Məkkədə anadan olmuşdur. Əf-

Ailəmiz 3 nəfərdən ibarətdir: atam, anam və mən.

Atam Məmmədov Abbas Hüseyn oğlu zavoda fəhlə işləyir.

Anam Məmmədova Zeynəb Qasım qızı orta məktəbdə müəllimədir.

İmza:

(Ə.A.Məmmədov)

Tapşırıq 33. Mətni oxuyun

MEMAR ƏCƏMİ

Azərbaycan maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Orta əsrlərdə Arran, Naxçıvan, Abşeron memarlıq məktəblərində adları bütün dünyada məşhur olan dahi memarlar yetişmişdir. Onların yaratdıqları sənət abidələri öz əzəməti ilə indi də insanları heyran edir.

Təbrizdə inşa edilmiş Göy məscid, Bakıda İçərişəhərin qala divarları, Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, digər tikililər; Təbriz, Gəncə, Şuşa, Bakı, Şəki, Tiflis məscidlərinin qapı və pəncərələrindəki bəzəklər Azərbaycanın böyük sənət tarixindən xəbər verir.

Orta əsrlər Şərqi Azərbaycanın ən görkəmli memarı Əcəmi Naxçıvani olmuşdur. Naxçıvan şəhərində XII əsrdən qalma qülləvari bir tikinti ucalır. Tikintinin memarlıq forması, onun bayır tərəfini bəzəyən həndəsi elementlər elə ilk baxışdan insanı heyretə salır.

Bu abidə «Möminə xatun türbəsi» adlanır. O, bu sənətkarın memarlıq əsəridir. Bundan əlavə, Naxçıvanda Əcəmi sənətinin qüdrətindən xəbər verən «Yusif ibn Küseyir türbəsi», «Qoşa minarəli baştağ» və başqa abidələr bu gün də əzəmətini və tərəvətini saxlayır.

Naxçıvan memarlıq məktəbi, xüsusən Memar Əcəmi Şərq memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Bütün İslam dünyasında şöhrət qazanmış və osmanlı türkləri arasında dünya

memarlarının «başı ulu Sinan» adlandırdığı Usta Sinan da Əcəmidən çox şey öyrənmiş, onun İstanbulda və Hələbdə tikdiyi məqbərələrdə bu təsir açıq hiss olunur. Əcəmidən sonra tikilən onlarla memarlıq abidələri onun sənətindən bəhrələnmişdir.

Memar Əcəminin adı Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəliş dövründə yaşayıb yaratmış böyük sənətkarlarla – Nizami, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani və başqaları ilə bir sırada hörmətlə yad edilir. Bakı metropoliteninin stansiyalarından birinə onun adı verilmişdir.

Tapşırıq 34. Mətni öyrənin.

NƏSİMİ (1369-1417)

Qədim Hələb şəhəri! Minarələri göylərə baş çəkən məscidlər, ayrı-ayrı yaraşlıq binalarla yanaşı duran alçaq, uçuq daxmalar, ərəb səhraları kimi günəşdən yanmış tozlu küçələr şəhərə qərribə bir görkəm verirdi. Hər gün buraya gələn karvan dəstələri uzaq ellərdən cürbəcür mallar gətirir, xəbərlər gətirib, xəbərlər aparırdı.

Günlərin bir günündə kiçik karvan dəstəsilə Hələbə qərrib bir şəxs də qədəm basdı. Onun zahiri görkəmindən görünürdü ki, o, nə tacir, nə də səyyah idi. Adi bir şair idi! Şair! Ana vətəndə ölümün amansız pəncəsindən yaxa qurtarmaq üçün ölkəbəölkə, diyarbədiyar gəzib dolaşırdı. Ölümünü hər an başı üzərində hiss etsə də, öz fikrindən əl çəkmirdi. Həqiqət axtarırdı, həqiqət!

Bu, böyük Azərbaycan şairi Nəsimi idi. O, ana dilində incə, mənalı nəğmələr qoşur, həyatı, insanları vəsf edirdi. İnsanın yaradıcılıq qüdrətinə inanaraq, onu müqəddəs sayırdı, 32 hərfi varlığın rəmzi hesab edib, müsəlman olmayan xalqlara hörmət bəsləyir, musiqini, nəğməni sevirdi, qadını həyatın, dünyanın yaraşığı kimi qiymətləndirirdi. Böyük bir coşğunluqla düzlüyü, insansevərliyi, ədaləti təbliğ edir, zalımları, dindən

qazanc mənbəyi kimi istifadə edənləri div, qarğa-quzğun adlandırırdı.

Nəsimi öz ustadı Fəzlullah Nəiminin Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən öldürülməsindən sonra, Türkiyəyə qaçır. Lakin burada da təqibdən yaxasını qurtara bilmir. Suriyanın Hələb şəhərində isə həyatının son günlərini yaşayır. Xoşbəxtliyə çatmır. Şeirleri dillər əzbəri olan şairin düşmənləri gündüzdən artırdı. Onu daima izləyirdilər.

Belə rəvayət olunur ki, bir gün cavan bir oğlan Hələbdə gözəl səsle ucadan öz müəlliminin qəzəlini oxuyurmuş:

Mənim üzümü görmək üçün həqiqət görən göz lazımdır.

Xudbin olan göz Allahın üzün necə görə bilər?

Qəzəlin hər sözü, sətri dinləyənləri heyrətə salır. Necə yəni Allah mənim üzümdə aşkardır?! Mənim üzümü görən onu görə bilər? Axı onlar heç zaman belə sözlər eşitməmişlər. Odur ki, gəncdən soruşurlar:

- Şeir kimindir?

Vəziyyətin təhlükəli olduğunu görən gənc deyir:

- Mənimdir, mən yazmışam...

Onu tuturlar. Dar ağacından asılması üçün hökm verilir. Ruhanilərin başçısı ölüm ərafəsində gəncdən son dəfə soruşur:

- Cavan oğlan, özünə yazığın gəlsin. Şeiri kim yazıb, de, canını qurtar. Səni azad edərik...

Gənc heç bir şey düşünmədən qətiyyətlə cavab verir:

- Mən dedim ki, şeir mənimdir. Mən yazmışam!

Cəlladlar onun boğazını ipə keçirir. Bu zaman camaatı yara-yara bir adam irəli yeriyir.

- Dayanın! Onun günahı yoxdur. Məni asın... Şeiri mən yazmışam. O, mənim xatirim üçün belə etmişdir...

Hamı bir-birinə deyir, heyrətlə onu süzür. Gənci buraxıb, onu tutur, dar ağacının altına gətirirlər. Baş ruhani soruşur:

- Kimsən, nəçisən, haradan bura gəlmişən?

- Seyid İmaməddin Nəsimi! Uzaq Şirvan şəhərindənəm. Şairəm...

- Nəsimi? Nəsimi?! - deyə ruhani heyrətlə bağırır.

Onun dəhşətli səsi bir anda şəhərə yayılır. Hələb göylərində əks-səda verir.

- Kafir! Şeytan! Din düşməni! Axır ki, əlimizə keçdin! Aparın, onun dərisini dabanından soyun, qoy bütün hürufilərə göz dağı çəkilsin... Həllac Mənsur, Fəzlullah, indi də bu! İlahi, bunlar nədir?

Nəsiminin dərisi soyulur. O, çoxlu qan itirdiyindən rəngi saralır. Düşmənləri ona istehza edir.

- Sən dünyada heç bir şeydən qorxmursan, Allahı tanı mırsan, bəs rəngin niyə saralır?

Nəsimi cavab verir:

- Mən əbədiyyət üfüqlərində doğmuş eşq günəşiyəm, günəş batanda rəngi saralar.

Nəsiminin ölümünə hökm verən ruhani deyir: - Bu elə məlumdur ki, onun qanından bir damcı hara düşsə, kəsib almaq lazımdır.

Təsadüfən şairin qanından bir damcı həmin ruhaninin barmağına düşür, lakin, o, bəhanə gətirərək sözündən dönür. Bu zaman qan içində olan Nəsimi deyir:

Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşiqi sərpa soyarlar ağrımaz.

Nəsiminin adı Yaxın Şərqdə mərdlik, qəhrəmanlıq, cəsur luq rəmzi olmuşdur.

Tapşırıq 35. Nəsiminin qəzəlini əzbərləyin

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

Kövnü məkandır ayətim, zati dürür bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam.

Gərçi mühiti-əzəməm, adım adəmdir, adəməm,
Dar ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd mənəm, şəkər mənəm,
Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətü şənə sığmazam

Lügət:

Laməkan-məkansız, yersiz

Kövnü məkan-varlıq və məkan

Zati durur vidayətim-əslim, köküm yüksəkdir

Mühiti əzəm – böyük şəxsiyyət

Tur-dağ adı

Kümfəkan – bu yer, bu məkan

Şəms-günəş

Haşimi qureyşi- Məhəmməd Peyğəmbər Qureyş qəbiləsinin

Haşimi tayfasından idi. Bu ifadələr ona işarə edir

Təpşırıq 36. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

БАКУ

Баку- вечно древний и вечно молодой город. Вначале Баку был крепостью. Крепостные стены защищали город от врагов. Двери крепости открывались для купцов из соседних стран. В Ичери-шехер до сих пор сохранились карван-сарай (гостиницы). В них жили купцы из Индии и Средней Азии.

Недалеко от Караван-сарая находится Гыз галасы (Девичья башня). Гыз галасы является символом Баку.

У верхних ворот крепости находится Дворец Ширваншахов (XV в.). самым древним памятником архитектуры в

Ичери-шехер является минарет Сыныг-Гала (1087 г.). Ичери-шехер-это наша история.

Но Баку растёт и развивается. Сейчас Баку – один из самых красивых городов мира. В Баку много музеев: Музей истории Азербайджана, Музей искусств, музей азербайджанской литературы и др.

В Баку поставлены памятники великим сынам азербайджанского народа.

В центре города стоит памятник общенациональному лидеру азербайджанского народа Гейдару Алиеву.

В красивых парках нашей столицы стоят также памятники Низами, Фузули, С.Вургуну, Н.Нариманову и др.

На самом высоком месте, в Нагорном парке, находится Шехидляр Хиябаны (Аллея Шехидов). Здесь похоронены защитники нашей родины, национальные герои Азербайджана.

Сегодня Баку является промышленным, научным и культурным центром нашей республики.

Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibi var. Burada adi danışq sözlərindən başlamış müasir elmi-texniki istilahlara qədər minlərlə söz əhatə olunmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilini öyrənmək üçün onun lüğət tərkibinə bələd olmaq vacibdir.

Азербайджанский язык имеет богатый словарный состав. В нем охвачены тысяча слов, начиная от разговорной лексики до современных научно-технических терминов. Поэтому для изучения азербайджанского языка надо быть знакомым с его словарным составом.

Birinci növbədə, əsas lüğət fonduna daxil olan ümumxalq səciyyəli sözlər öyrənilir (В первую очередь изучаются слова основного словарного фонда – слова общенародного характера).

Tapşırıq 37. Mətni öyrənin.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ (1494-1556)

Füzuli Bağdadın yaxınlığındakı Kərbəladə dünyaya gəlmiş və ömrü boyu vətən həsrəti ilə alışıb yanmışdır.

Füzuli zəmanəsinin «yeganə günəşi» kimi parlanmış, üç dildə (Azərbaycan, ərəb, fars dillərində) lirik, epik, eləcə də alleqorik əsərlər yazıb yaratmışdır. «Bəngü-badə», «Söhbətül-əsmar», «Həft cam», «Leyli və Məcnun» və s. kimi iri həcmli əsərləri, çoxlu qəzəlləri söz sənətinin ölməz abidələridir. Füzuli, doğma ədəbiyyatımızı vətəndən çox-çox uzaqlarda şöhrətləndirdi. Füzulinin əsərləri hələ o zamanlar İstambul, Təbriz, Daşkənd və s. kimi böyük şəhərlərdə dəfələrlə çap edilirdi.

Şərq poeziyasında Füzuli lirik şair, qəlb şairi, məhəbbət şairi kimi tanınır.

İnsan ürəyinin təbii hiss və duyğuları onun əsərlərində

sehrkarlıqla tərənnüm olunur. Şair böyük coşğunluqla orta əsr insanının mənəvi keyfiyyətlərini, azadlıq duyğularını, onun alovlu, nəcib sevgisini, azadlıq və səadət həsrətlərini yüksək, poetik bir dillə ifadə edirdi. Füzuliyə görə, insanın sevməyə haqqı var. Eşq insan qəlbinin gözəl keyfiyyətidir.

Füzulinin lirik qəhrəmanı fədakar, nəcib və həssas bir aşiqdir. O, sevgi yolunda sonsuz əziyyətlər çəkir. Buna baxmayaraq, eşq dərindən qurtulmasını istəmir. Böyük arzularla yaşayan aşiqin yüksək sevgisi dünyanı işıqlandırır, həyatı zینətləndirir.

Böyük istedadı, tükənməz zəkası ilə Şərqdə bir günəş kimi parlayan Füzuli maddi və mənəvi çətinliklər içərisində yaşamışdır. Türk sultanı Sultan Süleyman şairə ayda doqquz ağça təqaüd təyin etmişsə də, süründürməçilik üzündən o bunu ala bilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, şair Sultan Süleymana müraciətlə «Şikayətnamə» əsərini yazır və burada feodal idarə üsulunu tənqid edir və deyir: «Salam verdim, rüşvət deyildir, - deyə almadılar».

Tapşırıq 38. Füzulinin qəzəlini əzbərləyin, beytlərin mənasını öyrənib izah etməyə çalışın .

Məni candan usandirdi, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan.
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən
Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmi inanmazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslü güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görcək utanmazmı?

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Lüğət

Qamu bimar – bütün xəstələr
Dəvayi dərd – dərdə dərman
Bimar-xəstə
Punhan-gizli
Çeşmi giryan- ağlar göz
Güli ruxsar-gül üz
Rindü şeyda-eşq dəlisi
Usanmaq-yorulmaq
Həbib-dost

Tapşırıq 39. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

Бакинский Государственный Университет

Бакинский Государственный Университет является первым вузом Азербайджана. Он был основан в 1919 году. Первым его ректором был В.И.Разумовский.

В первый год было два факультета – медицинский и историко-филологический. Сейчас на 17 факультетах БГУ обучается около 20 тысяч студентов.

В университете вместе с азербайджанцами обучаются русские, турки, гурзины, лезгины и представители других народов, а также юноши и девушки из зарубежных стран.

Преподавание ведётся на азербайджанском, русском, английском, немецком и арабском языках.

В университете есть отдел аспирантуры, магистратуры и докторантуры.

В университете имеется несколько музеев: Музей Гедара Алиева, Музей истории БГУ, Музей полезных ископаемых (Faydalı qazıntılar muzeyi) и Музей эволюционного учения (Təkamül təlimi muzeyi).

Университет имеет своё издательство и типографию, где печатаются книги, словари, журналы, а также газета «Bakı universiteti».

При университете имеются также библиотека, читальные залы, стадион, плавательный бассейн, поликлиника, столовая и буфеты.

Университет растёт и развивается. В 2009 году было отмечено 90-летие БГУ. За эти годы университет подготовил много специалистов в области естественных и гуманитарных наук. Выпускники университета работают во всех регионах нашей республики и в зарубежных странах.

Tapşırıq 40. Aşağıdakı mətni dəftərinizə köçürün. Məzmununu öyrənilib danışın.

«100 böyük türk» kitabını oxuyubsunuzmu? Aşağıdakı mətn həmin kitabdandır.

Mahmud Kaşqarlı (XI yüz il). Türkologiya elminin təməlini qoymuş böyük türk alimidir. Əsərlərinin gücü yüz illərdən bəri qüdrətini saxlamaqdadır. Onun «Divani-lügətit-türk» adlı əsərinin dəyərini türkoloqlar belə qiymətləndirmişlər: «Göy-türk yazıları istisna edilməklə, türkcədə yazılmış yüz minlərlə əsərin heç biri «Divan» qədər qiymətli deyildir. Bu, Mahmud Qaşqarlının mədəniyyət tarixindəki çəkisini göstərməyə yetər. Bu kitabın kəşfi türkologiya tarixində əsas dönüş nöqtəsi olmuşdur».

Türk dilinin və milli tariximizin bu dərəcədə böyük, qiymətli bir xidmətində olmuş və elmi dünyamızı aydınlatmış

olan bu işıqlı türkün doğum və ölüm tarixlərini bilməmək kimi qaranlıqlar içindəyik. Bildiyimiz bunlardır.

Qaraxanlı imperatoru Həsən Xaqanın əmisinin oğlu şahzadə Hüseynin oğludur. Bu ölməz əsərini 1077-ci ildə Bağdad-da Xəlifə Mükəddiyə həsr etmişdir. Bundan da məqsəd bu xəlifəyə himayəsində olduğu türklərin dilini öyrətmək olmuşdur.

SÖZLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUNCA NÖVLƏRİ

Çoxmənalı sözlər (Многозначные слова)

Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər geniş yayılmışdır (Многозначность слов в азербайджанском языке очень развита). Bax cədvəl 1.

Sözün əsas, ilk mənası onun müstəqim mənasıdır. Başqa mənalara isə onun məcazi mənalara aiddir. Ona görə də əvvəlcə sözün əsas mənasını öyrənmək lazımdır (Основное, исходное значение слова – это его прямое значение. Другие значения того же слова называются переносными. Поэтому первым делом надо знать основное значение слова).

Cədvəl 1

Baş	İnsanın başı	(голова человека)
	Baş müəllim	(старший преподаватель)
	Baş soğan	(репчатый лук)
	Dağın başı	(вершина горы)
Çəkmək	İpi çəkmək	(тянуть веревку)
	Yol çəkmək	(открыть, строить дорогу)
	Su çəkmək	(провести воду)
	Qol çəkmək	(подписать)
	Dərd çəkmək	(горевать)

Papiros çəkmək	(курить)
Kef çəkmək	(кутить)
Baş çəkmək	(проведать, навестить)
Dağ çəkmək	(причинить неизгладимое горе)
Şəkil çəkmək	(рисовать) və s.

Sözün əsas mənası onun lüğəvi mənasıdır, ayrılıqda ifadə etdiyi mənadır; məsələn – **düşmək** – спускаться; **göz** – глаз; sözün əlavə mənalari isə mətndə başqa sözlərlə əlaqədar meydana çıxır: **yola düşmək** – отправляться в дорогу; **başə düşmək** – понимать, **əsir düşmək** – попасть в плен; **əldən düşmək** – очень уставать; **şəfafın gözü** – полка шкафа, **bülağın gözü** – источник родника.

Основное значение слова – это его лексическое значение. Другие значения слова выражаются в тексте в связях с другими словами.

Tapşırıq 41. İki çoxmənalı söz seçin, həmin sözləri ayrı-ayrı mənalarda cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 42. Mətni öyrənin.

ŞAH İSMAYİL XƏTƏİ (1486-1524)

Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi və şairi Şah İsmayil Xətəi Ərdəbildə anadan olmuşdur. Üç yaşında olanda düşmənləri atasını öldürür, anasını və qardaşlarını həbs edirlər. İsmayil 15-16 yaşlarında ikən ətrafına qüvvətli ordu toplayır və on dörd il ərzində on dörd dövləti tutur. 1502-ci ildə Təbrizdə özünü şah elan edərək, böyük Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizələrə atılır; İrani, İraq və Kiçik Asiyanın bir hissəsini Səfəvi dövlətinin ərazisinə qatır. Lakin o, tezliklə hərbi səfərdən əl çəkərək, həyatını ölkənin abadlığına, elm

və mədəniyyətin inkişafına həsr edir. Xətai alimlərə, şairlərə kömək edir. Şeiri – sənəti sevən Xətai özü də gözəl, incə şeirlər yaradır, lirik və epik əsərləri ilə sənətkarlara nümunə göstərir. Onun klassik və aşiq poeziyası üslubunda yazdığı hikmətli, şirin nəğmələri dillərdən düşmür, «Dəhnamə» və «Nəsihətnamə» poemaları kamil sənət əsərləri kimi sevilir.

Böyük Füzuli Xətaiyə qəsidələr ithaf etmiş, Azərbaycan, İran aşıqları onun haqqında nəğmələr qoşmuşdur. Öz böyük oğlunu sevən xalq onun bahadırılığından danışan dastan yaratmışdır.

BAHARİYYƏ

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü.
Eşq odu yenə bu canə düşdü.

(«Dəhnamə»dən)

OMONİMLƏR

Azərbaycan dilində omonimlər çoxdur. Rus dilindən fərqli olaraq, bu dildə omonim sözlər həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər (в азербайджанском языке много омонимов. В отличие от русского языка, в этом языке омонимы могут относиться как к одному, так и к разным частям речи).

Eyni nitq hissəsinə daxil olanlar: **çay** (чай) – **çay** (река), **bağ** (сад) – **bağ** (веревка), **dil** (язык) – **dil** (язык, общественное явление), **ay** (луна) – **ay** (месяц) və s.

Müxtəlif nitq hissələrinə aid olanlar: **yaz** (весна) – **yaz** (пиши); **yay** (лето) – **yay** (распространяй); **qaz** (гусь) – **qaz** (копай); **gül** (цветок) – **gül** (смейся); **az** (мало) – **az** (заблудись); **üz** (лицо) – **üz** (плавай).

Tapşırıq 43. Eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid omonimlərdən dördünü müxtəlif mənalarda cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 44. Mətni oxuyun.

ŞAH İSMAYIL VƏ SULTAN SƏLİM

1514-cü ildə Osmanlı qoşunları Azərbaycana hücum etdilər. Cənubi Azərbaycanın Maku şəhəri yaxınlığındakı Çaldıran adlı yerdə qoşunlar üz-üzə gəldilər. Üç gün çəkən bu döyüşdə Şah İsmayılın qoşunu Sultan Səlimin sayca çox olan qoşununa məğlub oldu.

Rəvayətlərdən birində deyilir ki, şah Çaldıran döyüşündə qılinc ilə topların zəncirini doğrarkən bir topun lüləsini də kəsir. Bunu eşidən Sultan Səlim döyüşündən sonra ismarış edir ki, İsmayıl həmin qılincə ona göndərsin. Şah İsmayıl qılincə Sultana göndərir. Sultan saray əyanlarını yığır və onların gözü qarşısında qılincə topa zərbə vurur. Heç nə hasil olmur. Şah İsmayıl məktub yazırlar ki, yəqin o, Çaldıranda məğlub olduğuna görə həmin qılincə göndərməyib. Az sonra Sultan Səlim Şah İsmayıldan cavab alır: «Qılinc həmin qılincdir, qol o qol deyil».

SİNONİMLƏR

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sinonimlər nitqdə həm leksik-qramatik, həm də üslubi rola malikdir (как в других, так и в азербайджанском языке синонимы играют и лексико-грамматическую и стилистическую роль).

İki və daha artıq sözdən ibarət sinonim qrupları sinonim cərgə adlanır. Sinonim cərgəyə, komponentlərdən biri kimi, sözlərlə yanaşı idiomatik ifadələr də daxil ola bilər (группа синонимов, которая состоит из двух или более слов, называется синонимическим рядом. В синонимический ряд вместе со

словом может входить и идиоматическое выражение как один из компонентов). Məsələn:

Hündür – **uca** (высокий), **enli** – **gen** (широкий), **ov** – **şikar** (добыча), **düşünmək** – **fikirləşmək** (думать), **dinləmək** – **eşitmək** (слушать), **dünya** – **aləm** – **kainat** – **cahan** (мир), **iri** – **böyük** – **yekə** (большой), **atmaq** – **tullamaq** (бросать), **xalça** – **gəbə** (ковер) və s.

Tapşırıq 45. Sinonim sözlərin iştirak etdiyi beş cümlə yazın, həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 46. Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

КАРАБАХ

Карабах - одна из древнейших исторических областей Азербайджана. Название Карабаха, считающегося неотъемлемой частью Азербайджана, произошло от азербайджанских слов "гара" (черный) и "баг" (сад). Словосочетание "гара" и "баг" обладает такой же древней историей, как и история азербайджанского народа. Отнесение этого словосочетания во всем мире к конкретной территории Азербайджана является неопровержимой истиной. Слово "Карабах", которым азербайджанский народ назвал часть своей родной земли, упоминалось еще в первоначальных источниках 1300 лет тому назад (с VII века!). Вначале "Карабах", как историко-географическое понятие, обозначало конкретное пространство, впоследствии же было отнесено к обширной географической территории Азербайджана. Кстати, это характерно для Азербайджана: город Нахчыван – Нахчыванская область, город Шеки – Шекинская область, город Гянджа – Гянджинская область, город Лянкяран – Лянкяранская область и т.д.

История формирования "Карабаха"а, как названия конкретной области, региона Азербайджана позволяет в более научной форме объяснить его этимологию, потому что в азер-

байджанском языке (так же как и в других тюркских языках) слово "гара", кроме обозначения цвета, имеет также другие значения: "плотный", "непроходимый", "большой", "темный" и др. С этой точки зрения термин Карабах приобретает такие значения как: "темный сад", "большой сад", "плотный сад", "непроходимый сад", "живописный сад" и др. Таким образом, как и сам Карабах, слово "Карабах" также принадлежит азербайджанскому народу.

Полемизируя о Карабахе, с самого начала возникает следующий вопрос: Где расположен Карабах, какие территории Азербайджана он охватывает? Ответ на этот вопрос сегодня еще более актуален и имеет важное значение для понимания созданной армянскими сепаратистами "Проблемы Нагорного Карабаха". Для ответа на поставленный вопрос обратимся к первоисточнику. Мирза Джамал Джаваншир, будучи визирем "Карабахского ханства", являющегося Азербайджанским государством и охватывающего когда-то эту территорию, рассуждая об этом вопросе в своем произведении "История Карабаха" (1847) писал: "Границы Карабахской области, по утверждению древних исторических книг, таковы: с южной стороны от моста Худаверин до моста Сынык – река Араз. Сейчас мост Сынык находится между Казахскими, Шамсадинскими и Демирчи-Гасанлинскими джамаатами (областями), и чиновники Российского государства называют его в русской интерпретации Красный мост, т.е. Золотой мост. С восточной стороны – это река Кура, которая в селе Джавад, сливаясь с рекой Араз, далее впадает в Каспийское море. С северной стороны до реки Куры, являющейся границей с Елизаветполем, границей области является река Чоран и река Кура во многих местах (протекая) доходит до реки Араз. С западной стороны остроконечные Карабахские горы с вершинами под названием Кушбек, Салверты и Арикли".

Такое точное представление территории и границ Карабаха в начальном периоде оккупации и колонизации Россией объясняется тем, что:

1) об этом факте пишет представитель государства, занимающийся непосредственно "управлением Карабаха", другими словами, этим фактом является основанное на официальных документах официальное слово, официальное слово государственного чиновника, находящегося на службе России; 2) с другой стороны, этот факт сохранился, не только основываясь на реальности и практике, он подтверждается также первоисточниками. Для подтверждения точки зрения Мирзы Джамала использование ссылок на древние исторические книги неслучайно.

Как видно, будучи политико-географическим пространством, в истории всегда существовало понятие не "Нагорный Карабах", а понятие, охватывающее всю территорию Карабаха в целом – горы, равнины - общее понятие "Карабах". Другими словами, понятие "Нагорный Карабах" - "продукт" более позднего времени и является названием, данным из сепаратистских намерений одной из частей Карабаха. Обычная логика подтверждает это: если есть Нагорный Карабах – значит, есть и равнинный, т.е. низменный, Карабах! Истина такова: сегодня в Азербайджане есть как Нагорный Карабах, так и Низменный Карабах (т.е. равнинный Карабах!). Как равнинный (низменный), так и нагорный Карабах во все исторические эпохи был Родиной только одного народа – азербайджанского.

Сотни древнейших, редчайших образцов фольклора, музыкальных шедевров Азербайджанского народа были созданы именно в Карабахе и связаны с Карабахом.

ANTONİMLƏR

Antonimlər əks (zidd) mənalı sözlərdir (антонимы – это слова с противоположным значением); məsələn:

dərə (овраг) – təpə (холм);
uca (высокий) – alçaq (низкий);
yaхşı (хороший) – pis (плохой);
qara (черный) – ağ (белый);

quru (сухой) – yaş (мокрый);
tez (быстро) – yavaş (медленно);
gülmək (смеяться) – ağlamaq (плакать);
qalxmaq (подниматься) – enmək, düşmək (спускаться);
uzaq (далеко) – yaxın (близко);
çox (много) – az (мало).

Tapşırıq 47. Aşağıdakı cümlələrdə antonimləri tapın, yanaşı yazın və rus dilinə tərcümə edin.

Ölüm iblisə layiqdir, həyatdır ən şirin nemət,
Qaranlıqdan uzaqlaş ki, işiqdir ən böyük zinət.

(S.Vurğun)

Bu gün matəm, sabah bayram, əzəldən böylədir aləm...

(S.Vurğun)

Yaşasın ulduzu sönməz gecələr,
Yaşasın daima sevdalı səhər.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 48. Mətni oxuyun.

HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1838-ci ildə Bakıda başmaqçı ailəsində doğulmuşdur. On yaşına çatanda atası onu bənnə yanında palçıq daşımağa işə düzəldir. 12 yaşına çatanda o, artıq daş yonurdu. 15 yaşında ikən bənnəliq etməyə başlamışdı. Sonra işə Hacı neft işi ilə məşğul olmağa başlayır. O, işə başlarkən bunun nə dərəcədə riskli olduğunu da bilirdi. Çünki bəzən quyu neft vermir, qoyulan kapitallar batırdı. Nəhayət, Hacıнын neft quyusu gözlənilmədən fontan vurur. Başmaqçı Tağının oğlu palçıqçı Zeynalabdin milyonçu Tağıyevə çevrilir. Tağıyev həm neftxuda, dəyirman sahibi, fabrikant, böyük balıq sənayeçisi

(bütün Kür ətrafı və Xəzər qırağı vətəgələr onun ixtiyarında idi), həm də ticarət və yük gəmilərinin sahibi idi. Hacı Bakı şəhərində əvəzolunmaz arxitekturalara və dizayna malik binalar inşa etdirmişdir. O, indiki Azərbaycan Tarixi Muzeyinin, Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin, Şirniyyat Fabrikinin, Toxuculuq Fabrikinin binalarını tikdirmiş, Bakıya şollar suyunu gətirmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Rusiyada birinci növbədə öz mesənətlığı və maarifpərvərliyi ilə tanınırdı. O, azərbaycanlı gənclərin xaricdə təhsil alması üçün xeyli kapital xərcləmişdir. Onun maarifpərvər xidmətləri əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Həmin dövrdə Ölkənin hər yerində xeyriyyə məqsədi ilə bir sıra cəmiyyətlər yaranırdı. Bu cür cəmiyyətlərin yaradılması, qazet və jurnalların çap edilməsi birinci növbədə Tağıyevin adı ilə bağlı idi. Xeyriyyə məqsədilə yaradılan cəmiyyətlər ya Tağıyevin şəxsi iştirakı və vəsaiti ilə, ya da onun yaxından köməkliyi ilə yaranırdı. İlk xeyriyyə cəmiyyəti 1905-ci ildə yaranmış «Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti» idi. Bundan başqa «Nəşr və maarif», «Nicat» cəmiyyətlərinin yaranmasında da Hacınin yaxından köməyi olmuşdur. Lakin Sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra hökumətin ona qarşı qeyri obyektiv mövqeyi nəticəsində Hacınin mülkləri əlindən alınır. Nəriman Nərimanovun təkidləri ilə ona müəyyən cüzi güzəştlər edilir. Tağıyev 1924-cü il sentyabrın 1-də, axşam səkkizin yarısında Sovet hökumətinin ona ömrünün axırınadək təhkim etdiyi Mərdəkandakı bağında vəfat etmiş və sentyabrın 4-də dəfn olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN DİLİ SÖZLƏRİNİN MƏNŞƏCƏ NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilindəki sözlər mənşəcə iki qrupa ayrılır (azerbaydjanская лексика с точки зрения происхождения делится на две группы).

1. **Əsil Azərbaycan sözləri** (исконно азербайджанские слова). Bu sözlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri var (эти слова имеют следующие особенности):

a) əsasən təkhecalıdır; iki, üçhecalı kök sözlər çox azdır və onlar da tarixən düzəltmə və mürəkkəb sözlərdir (являются в основном односложными; двухсложных и трехсложных корневых слов очень мало, и они являются исторически производными – или сложными): **su, əl, qol, göz, qaş, daş, yol, gör, bil, gəl, get, ev, göl, dəniz, danış, oxu, sarı, qırmızı** və s.

b) Bu sözlərdə iki sait yanaşı işlənmir (в составе этих слов два гласных не употребляются рядом): **qara, sarı, sonra, başqa**.

c) Əsil Azərbaycan sözlərinin əvvəlində iki samit yanaşı işlənmir (в начале исконно азербайджанских слов два согласных не употребляются рядом).

ç) Əsil Azərbaycan sözləri **r, j, ğ** səsləri ilə başlanmır (исконно азербайджанские слова не начинаются со звуков **r, j, ğ**).

d) Əsil Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabe olur (исконно азербайджанские слова подчиняются закону гармонии): **dağ, bağ, bük, kök, sarı, üzük, uzun, üzüm** və s.

e) Əsil Azərbaycan sözlərinin strukturu belədir (исконно азербайджанские слова имеют следующие структуры):

Təkhecalı sözlər: sait – samit (at), samit – sait (su), samit – sait – samit (daş), sait – samit – samit (alt, üst), samit – sait – samit – samit (bərək, kənd).

İkihecalı sözlər: sait – samit – sait (oxu, ulu), sami – sait – samit – sait (dərə, kərə), samit – sait –samit – sait – samit (qələm, kələm), samit – sait – samit – samit – sait – samit (saqqal), samit – sait – samit – samit – sait (durna, başqa) və s.

Üçhecalı sözlər: samit – sait –samit – samit – sait – samit – sait (qırmızı).

İsmlərin bir qismi sifətlərin, sayların, demək olar ki, hamısı, əvəzlilərin və fellərin, zərflərin hamısı əsil Azərbaycan sözləridir (kök sözlər nəzərdə tutulur) (часть существительных, почти все прилагательные и числительные; все местоимения, глаголы и наречия – исконно азербайджанские слова).

2. Başqa dillərdən alınmış sözlər (слова, заимствованные из других языков).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb, fars, rus, alman, ingilis, fransız, italyan, latın, yunan və başqa dillərə məxsus sözlər də var. Onları, adətən, iki yerə ayırırlar (в лексическом составе азербайджанского языка имеются слова из арабского, персидского, русского, немецкого, английского, французского, итальянского, латинского, греческого и других языков. Обычно их делят на две группы);

a) Ərəb və fars sözləri: **kitab, dəftər, tələbə, alim, sahil, sakit, saat, ərizə, qəbul, əla, məlum, məktub, salam, məruzə, qəlb, adət** və s.

b) Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən gələn sözlər (слова, заимствованные из русского языка и через русский язык из других языков): **stol, stul, stəkan, vedrə, samovar, zavod, fabrik, telefon, kolxoz, sovxoz, traktor, lift, orden, futbol, vağzal, klub, tort, adres, artist, balet, büro, roman, janr, hektar, ariya, opera, balkon, konsert, dekan, rektor, aspirant, qlobus, kafedra, metro filoloq, poema, qrammatika, leksika** və s.

Alınma sözlərin bir çoxu fonetik, qrafik cəhətdən, hamısı isə qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşmışdır (многие заимствованные слова исваивались фонетически и графически, а все заимствованные слова осваивались грамматически); məsələn: **şəhr – şəhər, adəm – adam, kasə – kasa, şəmənə – şamama, şəkl – şəkil, şəkkər – şəkər, şair – şüara – şairlər; fabrika – fabrik, maqazin – mağaza, apteka – aptek** və s.

Tapşırıq 49. Tərkibində alınma sözlər olan beş cümlə yazın.

Tapşırıq 50. Tərkibində əsil Azərbaycan sözləri olan beş cümlə yazın.

Tapşırıq 51. Alınma sözlərin altından bir, əsil Azərbaycan sözlərinin altından iki xətt çəkin.

mənzil, təyyarə, kino, övlad, qatar, alim, işıq, teatr, külək, çiçək, rəsm, traktor, salam, məktub, tələbə.

Tapşırıq 52. Mətni və şeiri öyrənin.

MOLLA VƏLİ VİDADİ (1707-1808).

M.V.Vidadi yaradıcılığının ilk vaxtlarından nadir istedadla malik bir şair kimi ad qazanır. Bütün ətraf el-oba şairləri, aşıqlar onu öz ustadı sayırlar. Aşıqlar Vidadinin xalq ruhunda yazdığı qoşma və gəraylılarını sazda çalib oxuyurlar.

Xalqının, vətəninin dərđini çəkən Vidadi şeirlərində sanki ağlayır, qərıblıkdə, vətəmindən uzaqlarda yaşayanların halına yanır, dərđini «qərıb-qərıb, qəmgin-qəmgin» ötən durnalara deyir.

EY HƏMDƏMİM

Ey həmdəmim, səni qanə qər q eylər,
Gəl tər pətmə yaralanmış könlümü.
Ayrı düşmüş, vətəmindən, elindən,
Həmdərdindən aralanmış könlümü.

Könül verdim hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara,

Fələk saldı dürlü-dürlü odlara,
Şan-şan olmuş, paralanmış könlümü.

Vidadi xəstəyəm çeşmim mərdumu,
Tərk elədim vətənim, yurdumu,
Çox təbibə şərh elədim dərdimi,
Heç görmədim çaralanmış könlümü.

Lügət.

Həmdəm – dost, sirdaş

Dürlü-dürlü – növbənöv

Təbib – həkim

Çaralanmış – çarə olunmuş

Çeşm-göz

Mərdum-xəstə

ARXAİZM VƏ NEOLOGİZMLƏR

Azərbaycan dilinin lügət tərkibi daima inkişaf edir; bir sıra sözlər köhnəlir – aktivliyini itirir və lüğətin passiv fonduna keçir – bunlara arxaizm deyilir, eyni zamanda bir sıra yeni sözlər əmələ gəlir ki, bunlara neologizm deyilir (словарный состав азербайджанского языка постоянно развивается: некоторые слова переходят из активного словарного состава в пассивный, образуются новые слова).

Söz o vaxta qədər neologizm hesab olunur ki, onun yeniliyi aydın hiss olunur (слово до того времени считается - неологизмом, пока его новизна ясно ощущается); məsələn, kompüter, məqsədəyönlü, baxım (nöqtəyi-nəzər) kimi sözləri hələlik neologizm hesab etmək olar.

Köhnəlmə dərəcəsinə görə arxaizmlər iki yerə ayrılır (по мере устарения архаизмы делятся на две группы):

1. Tamam köhnələn, yaddan çıxan, indi heç başa düşülməyən sözlər (полностью устаревшие, вышедшие из употреб-

ления): ün – səs (звук), nəsnə – şey (предмет), qamu – hamı (все), dün - dünən (вчера), çin – düz (правильно), yazı – çöl, səhra (поле, пустыня), damu – cəhənnəm (ад) və s.

2. Nisbətən sonralar köhnələnələr (сравнительно поздно устаревшие): arxalıq, cüt, xış, başmaq, çıraq, çadra, yaşmaq.

İctimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, köhnə ictimai quruluşla bağlı olan bir sıra sözlər də var ki, onlara tarixizmlər deyilir (в связи с изменением общественного строя, устарел ряд слов, связанных со старым общественным строем): kənd-xuda, pristav, qazı, koxa, xan, tımən, vəzir, fərraş, nökkər, və s. Belələrinə istorizm deyirlər (их называют историзмами).

Tapşırıq 53. Şeiri köçürün, arxaizm və tarixizmlərin altından xətt çəkin.

BƏRDƏ XƏRABƏLƏRİ **(bir parça)**

O vilada bir mehriban görmədim,
Gəlmişəm indi də mehriban gəzim;
Seyr eyləyim tamam Tərtərbasarı,
Varmı eşqinə can qıyan, gəzim,

Tülək tərlan oylağıydı bu yerlər,
Bərdə torpağına eyləyim güzər,
Görüm qalıbdırmı Şirindən əsər,
Baxım hər tərəfə, nigaran gəzim.

Xosrovi-Pərvizin şənü şövkətin,
Fərhadın ələmə gəmə möhnətin,
Şahpurun çəkdiyi nəqşü surətin
Arayıb, axtarıb hər zaman gəzim.

Dolanıb sərəsər çarsu bazarı,
Gətirim nəzərə səmti-minarı,
Görsəm, xəbər alım, bülbülü-zarı,
Necoldu ol gülü gülüstan, gəzim.

Deyim, hanı munda gəzən gözəllər?
Teyhuli meşələr, sonalı göllər?
Çayın kənarında tikilən ellər?
Yoxdu heç birindən bir nişan, gəzim...

(Q.B.Zakir)

Tapşırıq 54. Mətni oxuyun və məzmununu danışın.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI

1918-ci il may ayının 28-i – 1920-ci il mart ayının 31-i: iki ilə yaxın bir tarix. Azərbaycan xalqının tarixində ən işıqlı dövrlərdən biri – şah İsmayıl Xətai dövlətindən sonra Milli Azərbaycan hökuməti. Qısa, lakin hadisələrlə dolu dövr, mədəni və iqtisadi quruculuq dövrü. Azərbaycanın hər yerində böyük ruh yüksəkliyi var idi. Mədəniyyətə və maarifə müstəsna diqqət yetirilirdi. İndiki Azərbaycan ali məktəblərinin kökü sayılan Bakı Dövlət Universiteti o zaman, 1919-cu ildə təsis edilmişdi. Elə təkcə bu tədbir əvəzsiz tarixi xidmət sayıla bilər. Bundan əlavə, yerlərdə kişi və qadın seminariyaları açılmış, Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürülmüşdür.

M.Ə.Rəsulzadə «Xalqa nə verə bildiniz»? sualına cavab olaraq demişdir: «Çox şey verə bilmədik... Amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da milli istiqlalı dadızdır-dıq».

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Bundan başqa, 15,6 min kv km-lik Azərbaycan torpaqları (Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Şərur-Də-

rələyəz, Yeni Bayazid və s.) verilmişdi. Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli ərazi sayılırdı və milli hökumət bu ərazilərin ana vətənə qoşulması uğrunda mübarizəni davam etdirirdi.

Bir neçə söz də respublikanın tarixinə dair.

1918-ci ildə Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının süqutundan sonra həmin il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın müstəqilliyi elan olundu.

Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti təşkil edildi. Müvəqqəti paytaxt Gəncə şəhəri seçildi. 1918-ci il dekabr ayının 7-də Bakıda Azərbaycan parlamentinin təsis iclası oldu. Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmmədəmin Rəsulzadə təbrik nitqi söylədi. Parlament müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul etdi və Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı ki, Nazirlər Şurasının tərkibini müəyyən etsin. Nazirlər Şurası təşkil edildi. Dünyanın 23 dövləti müstəqil Azərbaycan Respublikasını rəsmən tanıdı.

Quruculuq işi davam edirdi. Qarətçi XI Qızıl Ordunun işğalı milli hökumətin planlarını yarımçıq qoydu. Azərbaycan çar Rusiyası imperiyasının zülmündən yenidən azad olunmuşdu, yeni-yeni azad nəfəs alırdı, lakin bu azadlıq uzun sürmədi, 70 ildən çox yeni bir imperiyanın boyunduruğu altında yaşamalı olduq.

İndi xalqımız yenidən azadlıq bayrağını qaldırmışdır, Azərbaycan Demokratik Respublikası bərpa oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandı.

Tapşırıq 55. Mətni oxuyun və məzmununu danışın. Şeiri əzbərləyin.

MOLLA PƏNAH VAQİF

Vaqif xalqımızın görkəmli şairidir XVIII əsrdə yaşamışdır. 1717-ci ildə Qazaxda anadan olmuş və 42 yaşına qədər burada yaşamışdır. Sonra Şuşaya köçmüşdür. O, Şuşada şair və yüksək savadı olan ziyalı kimi tanınır. Qarabağın hakimi İbrahim xan onu saraya dəvət edir. Vaqif eşik ağası (xarici işlər vəziri), sonra

isə baş vəzir olur.

Vaqif ağıllı tədbirləri ilə xalqın, vətəninin tərəqqisinə çalışır, yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə böyük işlər görür.

1797-ci ildə İran şahı Qacar Qarabağa hücum edib Şuşanı tutur. Xan qaçır: Vaqif şəhərdə qalır. Vaqifin nüfuzundan qorxan Qacar onu zindana saldırır. Sabahı gün Vaqif edam olunmalı idi. Qacarın keşikçisi gecə Qacarı öldürür. Vaqif azad olur. Lakin bu azadlıq uzun sürmür. Qacarın ölümündən sonra Qarabağ xanlığını Cavanşir ələ keçirir. Cavanşir Vaqifi və şairin oğlunu edam etdirir. Bu hadisə tarixə bir faciə kimi daxil olmuşdur.

Vaqif, dövrünün görkəmli şairi, dövlət xadimi kimi xalq arasında məşhur idi. Onun böyüklüyünü göstərən belə bir məsəl yaranmışdır: «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz».

Vaqif gözəl lirik şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərin dili sadə, aydındır, həm də mənalı və sadədir. Vaqifin şeirləri asan oxunur, başa düşülür və yadda qalır.

Vaqif xalqımızın sevimli şairidir. Onun haqqında bədii əsərlər yazmış, onun bədii obrazını yaratmışlar. Bu əsərlərdən ən görkəmlisi Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesidir.

DURNALAR

Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar.
Qatarlaşıb nə diyardan gəlırsız,
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!

Sizə müştəq durur Bağdad elləri,
Gözləyə-gözləyə qalıb yolları.
Asta qanad çalın, qafil telləri,
Heyifdir, salarsız düzə, durnalar!

Xeyli vaxtdır, yarın fərağındayam,
Pərvanə tək hüsnün çırağındayam,
Bir ala gözlünün sorağındayam,
Görünürmü görün gözə, durnalar!

Mən sevmişəm ala gözün surməsin,
Bədnəzər kəsibən, ziyan verməsin,
Saqın gəzin, laçın gözü görməsin,
Qorxuram, səfnizi poza, durnalar!

Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ruhlar tazələnin, olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdən sizin ilə gəzə, durnalar!

(Vaqif)

Lüğət

Qafil – xəbərsiz
Fəraq – ayrılıq
Hüsn – gözəllik
Səf-sıra, cərgə
Nazənin-nazənin – nazlı-nazlı
Sərəfraz – yeni, təmiz
Pərvaz – qanadlanmaq, uçmaq

Tapşırıq 56. Mətni oxuyun.

XƏTİB TƏBRİZİ

Azərbaycan qədimlərdən bütün Şərq aləmində və bütün dünyada tanınmış alimlər yetirmişdir. Bunlardan biri XI əsrdə yaşamış Xətib Təbrizi idi. Şərq alimləri onu «ədəbiyyat və qrammatika elmində rəhbər» adlandırmışlar. O, ərəb dilinin «anası» hesab olunmuşdur.

Xətib Təbrizi «Turanda fleksiya məsələləri», «Quranın izahı», «Sənətkarlıq sirləri» və digər tədqiqat əsərlərinin müəlifidir. O dövrdə filoloji və bədii əsərlərə şərhlər yazmaq bir qayda halında idi, Xətib Təbrizi bu sahədə böyük əmək sərf etmiş və bu sahədə bütün ərəb filologiyasına nümunə göstərmişdir. Başqa alimlərdən fərqli olaraq, Xətib şeirlərə geniş fi-

loloji, tarixi-etimoloji izahatlar yazmış, islamiyyətdən əvvəl və sonra yaranan, o dövrdə çətin başa düşülən şeirlərin mənalarını açmaqda misilsiz xidmət göstərmişdir. O, şeirin çətin başa düşülməsini sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə, şairin üslubu ilə, çoxmənalılıqla izah edirdi.

Xətib Təbrizinin əlyazmaları dünya kitabxanalarının inciləri kimi qorunub saxlanır. Dövrümüzdə onun əsərləri Misirdə, Hindistanda, Avropada dəfələrlə nəşr edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, «Misir-Sudan Dilçilik Cəmiyyəti» klassik dilçi və ədiblərin on nadir əsərinin içərisindən birinci olaraq Xətib Təbrizinin əsərini nəşr etmişdir.

Xətib Təbrizi gözəl şeirlər müəllifi kimi də tanınmışdır.

FRAZEOLÖGİYA

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr də çox işlənilir. Onlar iki, üç sözdən əmələ gəlsə də, bir məfhum ifadə edir (в азербайджанском языке часто употребляются фразеологические сочетания. Они образуются из двух, трех слов, выражают одно понятие).

Məsələn:

Gözdən düşmək (потерять доверие)

Əldən düşmək (очень уставать)

Qulaq asmaq (слушать)

Gözə torpaq atmaq (пустить пыль в глаза)

Qol çəkmək (подписать)

Dərd çəkmək (горевать)

Çox vaxt quruluşuna görə cümlə kimi formalaşan atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər (aforizmlər) və sairə də frazeologiyaya aid edilir (в состав фразеологии часто включают также пословицы, поговорки, афоризмы и т.д., которые по своей структуре являются предложениями).

Tapşırıq 57. Aşağıdakıları öyrənin.

1. Atalar sözləri.

Ac toyuq yuxusunda darı görər.

Bal tutan barmaq yalar.

Quyuya su tökməklə quyu sulu olmaz.

Qurunun oduna yaş da yanar.

Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.

Nə əkərsən, onu biçərsən.

Pis günün ömrü az olar.

Örtülü bazar dostluğu pozar.
Cücəni payızda sayarlar.
Ağac bar verəndə başını aşağı əyər.
Ağıl yaşda olmaz, başda olar.

2. Məsəllər.

Gəldi qaşın qayırın, vurdu gözün çıxartdı.
Nə ətdir, nə balıq.
Harda aş, orada baş.
Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni.
Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni.

3. Hikmətli sözlər.

Soyuq məzara da zinətdir insan
Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın
Dünyada qalacaq yalnız yaradan
Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 58. Sözlərin şəkil və məzmunca növlərinin hər birinə aid cümlə içərisində iki misal yazın.

Tapşırıq 59. Arxaik sözlərə aid cümlə içərisində iki misal yazın.

Tapşırıq 60. Bildiyiniz atalar sözlərindən beşini dəftərinizə yazın.

Tapşırıq 61. Mətnin məzmununu öyrənin, şeiri əzbərləyin.

QASIM BƏY ZAKİR (1784-1857)

XIX əsrdə Azərbaycanda bir sıra görkəmli şairlər yetişmişdir. Bunların ilk böyük nümayəndəsi Q.B.Zakirdir. O, müxtəlif şeir növlərində qələmini sınamışdır; gözəl qoşmalar, qəzəllər və başqa şeirlər yazmışdır. O da Vidadi və Vaqif kimi durnalara söz qoşmuşdur:

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar,
Qorxuram toxuna ötən zamanlar,
Sürbəniz dağılıb, çaşa, durnalar!

Q.B.Zakir satiraları ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin əsasını qoyanlardan biridir.

Şair, Şuşada məşhur bəy ailəsində anadan olmuşdur. Ancaq bu həyat, bəylik onu xoşbəxt edə bilməmişdir. Şair, ilk təhsil və yaradıcılıq anlarından həyata açıq gözlə baxmış və ona tənqidi münasibət bəsləmişdir:

Cıxmadı, qurtulaq dərdü bələdən,
Gündə bir zokuni görən canımız.

Mürtəcə bəylər onun haqqında yalan şayiələr yayır, hökumət yanında hörmətdən salmağa çalışırlar. Şair təqib olunur, sonra ailəsi ilə birlikdə sürgün edilir; ağır mənəvi əzablara düşər olur. Öz dostlarına, müxtəlif adamlara çoxlu mənzum məktublar yazıb taleyindən şikayətlənir, bəzən də kömək istəyir. Dostu M.F.Axundova yazdığı bir məktub belə başlanır:

Piranəsərlikdə çərxi-kəcrəftar
Eylədi vətəndən dərbəder məni.
Neyləmişəm, bilməm, dövri-zalimə
İncidir, düşəndə bu qədər məni.
Qarabağ mülkündə mən bəxti siyah
Bir ağ gün görmədim, Allaha pənah.

Bu gün sevə-sevə oxuduğumuz bu böyük şair sürgündə qalan oğlanlarının dərini çəkə bilməyib əzablar içində dünyanı tərək edir.

GƏLSİN

Badi-səba, söylə mənim yarım,
Gözəllər çıxıbdır seyranə, gəlsin!
Təğafül etməsin işrət çağıdır,
İçilir hər yerdə peymanə, gəlsin!

Bənövşələr salsın başın aşğa,
Nərgiz olsun gözlərinə sadağa,
Gül camalın görüb düşsün torpağa,
Bülbülü gətirən əfqanə, gəlsin!

Siyah zülfü tər buxaqda dənənib,
Sonalar yerşi ondan öyrənib.
Ovçu görmüş maral kimi səksənib
Oğrun baxa-baxa hər yanə, gəlsin!

Sürmə çəksin gözlərinə, qaşına,
Gündə yüz yol mən dolanım başına,
Zakir tək yanmağa eşq ataşına,
Cürəti var isə meydanə gəlsin!

Lüğət:

Badi səba – səhər yeli

Seyran – seyr

Təğafül etmək-utanmaq, çəkinmək

Sadağa – sədəqə, nəzir

Siyah zülf – qara saç

SÖZÜN TƏRKİBİ (СОСТАВ СЛОВА)

Azərbaycan dilində sözlərin tərkibi iki hissədən ibarət olur: kök və şəkilçi.

В азербайджанском языке слова состоят из двух частей: корня и аффикса:

Məsələn: *baş-çı, baş-a, baş-ın, kitab-lar, oxu-du, gəl-ir* və s.

Azərbaycan dilində kök sözün mənalı hissəsidir, o həmişə leksik mənaya malik olur - sözə bərabər olur və dəyişmir (daxili fleksiyaya uğramır). Ona görə də, rus dilindən fərqli olaraq (rus dilində sözün kökü deyil, əsası mənalı hissədir), Azərbaycan dilində sözün kökü ilə sözün əsası fərqləndirilmir.

В азербайджанском языке корень является значимой частью слова, всегда имеет лексическое значение, равняется слову и не изменяется (не подвергается внутренней флексии). Поэтому, в отличие от русского языка, в котором не корень, а основа является значимой частью слова, в азербайджанском языке корень и основа слова не различаются.

Məsələn: **kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan; yazmaq, yazır, yazdı, yazmış, yazar, yazacaq** və s.

Tapşırıq 62. Aşağıdakıları köçürün və söz köklərinin altından xətt çəkin.

Səhər Sitarəni dərsə buraxmadılar. Günorta oldu. Pəri-zad plov qazanını ocaqdan düşürdü. Üç qadın gəldi. Biri qoca idi, o birisinin uşağı var idi, üçüncüsü lap təzə gəlin idi. Lakin bunların heç biri Sitarəyə tanış deyildi. Onlar çox rəsmiyyət və ehtiramla içəri girdi, qarğa kimi evin ortasına qonub oturdular. Qocası Sitarəyə çox diqqətlə baxdıqdan sonra hal-əhval soruşdu, dərhal yeni mövzu açdı.

(Mir Cəlal)

Tapşırıq 63. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

ТРАГЕДИЯ ХОДЖАЛЫ

Город Ходжалы находится недалеко от аэропорта в Нагорном Карабахе. В 80-е (восьмидесятые) годы сюда были переселены турки-месхетинцы из Ферганы и азербайджанские беженцы из Армении. В городе Ходжалы было 7 (семь) тысяч жителей.

В 1992 году армянские боевики вместе с солдатами советской армии окружили город с трёх сторон.

Вечером 25-го (двадцать пятого) февраля 1992-го (тысяча девятьсот девяносто второго) года начался обстрел города. Наши бойцы вместе с местным населением сражались до двух часов ночи, затем они начали отступать. В морозную ночь люди переходили через реку и бежали по снегу. Многие погибли.

Ночь с 25-го (двадцать пятого) на 26-го (двадцать шестое) февраля стала трагедией для ходжалинцев. Они понесли большие потери: погибло 613 (шестьсот тринадцать) человек, 487 (четыреста восемьдесят семь) стали инвалидами, 1275 (тысяча двести семьдесят пять) – заложниками. Среди погибших 106 (сто шесть) женщин, 33 (тридцать три) ребёнка. Армянские захватчики совершили геноцид. Рано или поздно они ответят за свои преступления.

ŞƏKİLÇİLƏR (АФФИКСЫ)

Azərbaycan dilindəki şəkilçilər bir neçə qrupa ayrılır.

Аффиксы азербайджанского языка делятся на несколько групп.

1. Dildəki roluna görə şəkilçilər iki qrupa ayrılır: leksik şəkilçilər və grammatik şəkilçilər.

По роли в языке аффиксы делятся на две группы: сло-

вообразующие аффиксы и словоизменяющие аффиксы.

а) Leksik şəkilçilər əlavə olduğu sözlərin mənasını dəyişdirir və yeni sözlər əmələ gətirir.

Словообразующие аффиксы изменяют значение слов, к которым присоединяются и образуют новые слова.

Məs.: dəmir (железо) - dəmirçi (кузнец), duz (соль) - duzlu (соленый), qaç (беги) - qaçış (бегство), baş (голова) - başla (начинай), savad (грамота) - savadsız, bisavad (безграмотный) və s.

б) Qrammatik şəkilçilər sözlərin morfoloji strukturunu dəyişmək və sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Словоизменяющие аффиксы используются для изменения морфологической структуры слов и для связи между словами.

Məs.: alma (яблоко) - almalar (яблоки), kağız (бумага) - kağızı (бумагу), gəl (иди) - gəlir (идет), gəlirəm (иду) - gəlirik (идем) və s.

Azərbaycan dilində söz eyni zamanda bir neçə sözdüzəldici, eləcə də bir neçə sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə bilər.

В азербайджанском языке слово одновременно может принимать (иметь) несколько словообразующих и словоизменяющих аффиксов.

Məs.: yaz-ı-çı-lıq (yaz - пиши, yazı - письмо, yazıcı - писатель, yazıcılıq - писательство), kitab-lar-ım-dan (kitab - книга, kitablar - книги, kitablarım - мои книги, kitablarımdan - из моих книг).

Azərbaycan dilində hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, inkarlıq, şəxs, zaman kateqoriyalarının şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir.

В азербайджанском языке аффиксы категорий падежа, принадлежности, числа, сказуемости, отрицания, лица, времени являются словоизменяющими.

Azərbaycan dilindəki sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi (məs.: bi, na, izm, ist və s) başqa dillərdən alınmışdır. Söyde-

yişdirici şəkilçilərin isə hamısı əsil Azərbaycan şəkilçiləridir.

Часть словообразующих аффиксов азербайджанского языка (напр.: **bi**, **na**, **izm**, **ist** и др.) заимствована из других языков. Но все словоизменяющие аффиксы являются собственно азербайджанскими.

Tapşırıq 64. Aşağıdakı mətni köçürün, sözləri kök və şəkilçiyə ayırın, sözdüzəldici şəkilçilərin altından bir, sözdəyişdirici şəkilçilərin altından iki xətt çəkin.

Mələk, zəkali və fərasətli bir qız olduğuna baxmayaraq, orta məktəbin yeddinci sinfində oxuyurdu. Halbuki, yaşıdları onilliyi qurtarırdılar. Bunun günahı düşdüyü şərait idi. Atası xırda alverçi idi, elmin, savadın əhəmiyyətini bilmirdi. Anası da savadsız ev qadını idi (*Mirzə İbrahimov*).

2. Sözdəki yerinə görə də şəkilçilər iki qrupa bölünür: sözönü şəkilçiləri və sözsonu şəkilçiləri.

По месту употребления в слове аффиксы также делятся на две группы: префиксы и аффиксы.

а) Sözönü şəkilçiləri: savad (грамота) - **bi-savad** (безграмотный), məlum (известный) - **na-məlum** (неизвестный), **faşist** - **antifaşist**, normal - **a-normal** və s.

Azərbaycan dilindəki bütün sözönü şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərdir və hamısı başqa dillərdən alınmışdır.

Все префиксы азербайджанского языка являются словообразовательными, они заимствованы из других языков.

а) Sözsonu şəkilçiləri: **oxu** (читай) - **oxu-cu** (читатель); tarix (история) - **tarixçi** (историк), **tarix-i** (исторический), **ata** (отец) - **ata-lar** (отцы), **danış** (говори) - **danış-ır** (говорит) və s.

Tapşırıq 65. Aşağıdakı sözləri dəftərinizə köçürün, sözönü şəkilçilərinin altından bir, sözsonu şəkilçilərin altından iki xətt çəkin.

Bisavad, savadsız, oxumaq, yağlı, basəfa, səfəli, naxoş, antifəşist, anormal, qələmin, evdən, yazıram, yazıçı, kitablar.

Tapşırıq 66. Mətni öyrənin.

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV QÜDSİ **(1794-1847)**

Bakixanov XIX əsrin birinci yarısında yeni tarixi şəraitdə inkişafa başlayan Azərbaycan ədəbiyyatının banilərindən biridir. O, mədəniyyətimiz tarixinə məşhur alim, mütəfəkkir və şair kimi daxil olmuşdur.

A.Bakixanovun tarixə, astronomiyaya, əxlaq məsələlərinə və sairəyə aid elmi əsərləri, qrammatika kitabı çoxlu satirik, lirik şeirləri, mənzum məktubları, tərcümələri var. Onun «Kitabi-Əsgəriyyə» novellasında qarşılıqlı məhəbbət əsasında yeni ailə qurmaq ideyası tərənnüm olunur.

A.Bakixanov Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın bir çox vilayətlərini gəzib dolaşmış, Ukraynaya, Polşaya və Prıbaltika ölkələrinə səyahətə çıxmışdır. O, getdiyi yerlərin xalqları ilə tanış olur, onların tarixi ilə maraqlanır, mədəni cəmiyyətlərdə iştirak edirdi. Abbasqulu ağa səfərdən Peterburqa qayıtdığı zaman A.S.Puşkinlə görüşüb dostlaşmış, onun ailəsi ilə tanış olmuşdur.

A.Bakixanov Qüdsi qalan ömrünü ədəbiyyata, elmə sərf etmək məqsədi ilə iki aya yaxın Peterburqda qalaraq ordu sırasından tərxis olunmaq üçün Çar I Nikolaydan icazə alır. Polkovnik rütbəsində ikən hərbi qulluqdan çıxıb həmişəlik olaraq Qubaya köçür və burada məşhur «Gülüstani-İrəm» əsərini bitirib çapa hazırlayır və başqa əsərlərini yazır.

«Kitabi-nəsihətdən» parçalar:

1. Bıkarlıqdan qorx ki, hamı eyblərdən pisdır. Bunu bil-məlisən ki, heç bir şey aləmdə bıkar deyil.

2. Elmi-kələmin təhsilini hamı işlərdən əziz say, ondan ötrü ki, hamı şeylər onlar vasitəsi ilə müyəssər olur.

3. Yaxşı əməldən iki dəfə ləzzət apararsan: birini o işi

edən vaxtda, birini də o işin səmərəsi sənə yetişən zamanda.

4. Bədbəxt o şəxsdir ki, bir kəsin haqqında yaxşılıq etmək fürsəti olduqda etmir.

Tapşırıq 67. Maksim Qorkinin «На дне» («Həyatın dibində») pyesindən aşağıdakı şeirin orijinalı ilə tərcüməsini tutuşdurun. Şeiri 1912-ci ildə Abbas Səhhət tərcümə etmişdir.

Солнце всходит и заходит.
А в тюрьме моей темно.
Дни и ночи часовые
Да, э...эх!
Стерегут мое окно.
Как хотите стерегите,
Я и так не убегу.
Мне и хочется на волю,
Да э...эх!
Цепь порвать я не могу.

Gün ki, səhərlər çıxır, axşam batır.
Əksilməz zülməti zindanımın.
Sanma ki, bir ləhzə keşikçim yatır.
Fikri qalib məndə nigahbanımın.
Hər neçə istərsən, elə çək keşik,
Arxayın ol, mən buradan qaçmaram.
İstəyirəm gərçi mən azadəlik,
Zənciri amma bacarıb açmaram.
Ax, siz, a zəncir, a zəncirlərim!
Siz də dəmir bəkçimisiz hər zaman.
Sizləri müşküldür açım, sındırım,
Çatladı bağrım, aman Allah, aman!...

Tapşırıq 68. Mətni öyrənin və şeiri əzbərləyin.

XURŞUDBANU NATƏVAN (1832-1897)

Xurşudbanu Natəvan Qarabağ xanlığının sonuncu hakimi Mehdiqulu xanın qızıdır. O, 1832-ci ildə Şuşada anadan olmuş və dövrünə görə mükəmməl təhsil almışdır. X.Natəvan gənc yaşlarından ədəbiyyata, xüsusən Şərq poeziyasına böyük maraq göstərmiş və onun təsiri altında özü də bədii yaradıcılığa başlamışdır. O, bir yazıçı və ictimai xadim kimi XIX əsrdə Azərbaycanın həm siyasi, həm də ədəbi-mədəni həyatında böyük rol oynamışdır.

Natəvan hakim sinfin nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, həmişə geniş xalq kütləsinin mənafeyini müdafiə etmiş, bütün var-yoxunu xalqın mədəni inkişafına və həyatının yaxşılaşmasına sərf etmişdir. O öz xərci ilə məktəblər açmış, uzaq məsafədən Şuşaya su kəməri çəkdirib şəhəri içməli su ilə təchiz etmiş və digər abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdur.

Natəvan bütün xeyirxah işlərinə və cəsarətli hərəkətlərinə görə xalq içərisində böyük nüfuz qazanmışdı. Xalq ona «Xan qızı» deyə hörmət və məhəbbətlə yanaşırdı.

Natəvan həm də yaxşı rəssam idi. Onun əl işləri və rəsmləri Azərbaycan rəssamlığının gözəl nümunələri kimi indi də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Bütün bunlarla bərabər, Natəvan Azərbaycan tarixində bir şair kimi yaşamaqdadır. O, klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafında və zənginləşməsində xeyli iş görmüşdür. Hələ 1892-ci ildə şair öz evində ədəbi məclis yaratmış və dövrünün bir çox şairlərini ora cəlb etmişdi. Bu məclis Şuşa ziyalılarının bir növ yaradıcılıq məktəbi idi. Onlar burada ədəbiyyatın, musiqinin nəzəri məsələləri ilə də məşğul olur, yeni şeirlərini oxuyur, mübahisələr edir və daha da püxtələşirdilər. Natəvan məclisin rəhbəri və əsas ədəbi siması hesab olunurdu. Şairlərin çoxu ondan məsləhət alır və onun şeirlərinə nəzirlər yazırdılar.

Natəvanın şeirləri dərin ictimai və əxlaqi keyfiyyətlərə malikdir. Bunlar əsasən dövrdən zəmanədən şikayətə, kədərli ana qəlbinin döyüntülərinə həsr olunmuşdur. «Zəmanə saldı

əcəb möhnəti-mələlə məni» - deyən şairin şeirlərində sevinc və kədər motivləri, ictimai bərabərsizliyə etiraz əlamətləri güclüdür. Bu sahədə şair zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir.

QƏRƏNFİL

Səni kimdir sevən bica, qərənfil?
Sənə mən aşiqi-şeyda, qərənfil.
Səni gülşən əra aşuftə gördüm,
Yəqin bildim, tutub sevda qərənfil.
Belə pəjmürdə hal ilə durubsan,
Düşər güllər əra qovğa, qərənfil.

Heyif ki, vəfasızdır bu gülşən,
Gedər bu tələti-ziba, qərənfil.
Üzündən pərdeyi-nazın kənar et,
Unutma aşiqi, haşa, qərənfil.

(Natəvan)

Lüğət:

Bica- əsəb, səbəbsiz
Aşiqi şeyda - eşq aşiqi
Gülşən əra- güllər arasında
Aşuftə – pərişan, kefsiz
Pəjmürdə – kefsiz
Qovğa – savaq
Tələti ziba – gözəl fəsil
Pərdeyi naz – naz pərdəsi
Haşa-heç vaxt

Tapşırıq 69. Mətni öyrənin

MƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏ

Xalqımızın böyük oğlu Məmmədəmin Rəsulzadə Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının başçısı, bütün İslam aləmində ilk respublika olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi, böyük alim, yazıçı və mütəfəkkirdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. On yeddi yaşında azadlıq mübarizəsinə başlamışdır. O, 1902-ci ildə «Müsəlman gənclik təşkilatı»nı yaratmışdır ki, bu, XX əsrdə Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı mübarizə aparan ilk təşkilat olmuşdur.

1908-ci ildə təqiblərdən qurtarmaq üçün İrana, sonra isə Türkiyəyə getməyə məcbur olmuşdur.

1913-cü ildə vətənə qayıdır, iki il əvvəl xaricdə yaratdığı «Müsavət» partiyasının lideri kimi ictimai və siyasi fəaliyyətini davam etdirir.

1918-ci ilin may ayının 26-da Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilmiş, iki gün sonra mayın 28-də Milli Şura Azərbaycan istiqlaliyyətini bütün dünyaya elan etmişdir. 23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamentində 11 fraksiya təmsil olunmuşdu. Dünyanın 16 dövləti tərəfindən tanınan respublika Azərbaycanın uzun illərdən bəri itirilmiş dövlətçilik ənənələrinin bərpası yolunda mühüm addımlar atmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsindən sonra həbs edilmiş, yalnız Stalinlə şəxsi dostluğu sayəsində azad edilib Moskvaya aparılmış, çox keçmədən Finlandiyaya, oradan da Türkiyəyə getməyə məcbur olmuşdur.

Ömrünün sonuna kimi Türkiyə, Polşa, Rumıniya, Almaniya və b. ölkələrdə mühacirət həyatı keçirən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirlərini bir təşkilatda birləşdirmiş, xal-

qının azadlığı uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir. O, siyasi fəaliyyətlə yanaşı, ədəbi-publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş, müxtəlif qəzet və jurnallara redaktorluq etmiş, çoxlu monoqrafiyalar yazmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan istiqlal məfkurəsini yaymış və bu yolda bütün vasitələrdən istifadə etmişdir. Hətta 1942-ci ildə faşist Almaniyası ilə Azərbaycan istiqlalı mövzusunda daşınıqlar aparmış, lakin müharibə danışıqların müsbət nəticə ilə başa çatmasına mane olmuşdur.

Böyük siyasi xadim 1955-ci ildə üç dəfə «Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!» - deyərək gözlərini yummuşdur. Məzarı Ankaranın Əsri qəbiristanlığındadır.

Tapşırıq 70. Mətni oxuyun və Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

ГОБУСТАН

Гористый участок на юго-востоке Большого Кавказского хребта, расположенный, примерно, в 60 км от Баку. В горах Гобустана сосредоточены свидетельства доисторических людей эпохи каменного века и последующих периодов – наскальные изображения, стоянка человека, надгробные памятники. Наиболее значительными из них являются наскальные изображения - петроглифы, высеченные на стенах пещер, скалах и каменных глыбах. Эти древние памятники искусства отображают культуру, хозяйство, мировоззрение, обычаи и традиции древних азербайджанцев. Первые археологические исследования петроглифов Гобустана начаты в 1939 году и проводятся и по сей день. Усилиями археологов обнаружено более 6 тысяч рисунков на 1000 скалах, древние жилища – пещеры и стоянки, около 40 курганов, более 100 тысяч предметов материальной культуры. Наиболее древние рисунки относятся к эпохе мезолита. Однако предполагается,

что жизнь существовала здесь и раньше, что позволяет считать Гобустан одной из колыбелей цивилизации.

Наскальные изображения Гобустана относятся к разным эпохам и датируются от 10-8 тысячелетий до н.э. до Средних веков. По охвату столь большого исторического периода они занимают важное место среди других наскальных коллекций мира.

Зарегистрированы изображения конной и пешей охоты, батальные сюжеты, сцены коллективного труда, жатвы, одиночных и групповых ритуально-обрядовых танцев. Силуэтные рисунки людей относятся к наиболее древним и датируются ранним периодом неолита (VIII тысячелетие до нашей эры).

Привлекают внимание изображения лодок с гребцами. Изображенное на корме лодок солнце позволяет провести аналогию с подобными рисунками Швеции, на Урале, в Египте. Изучив эти изображения, известный ученый и путешественник Тур Хейердал выдвинул гипотезу, что предки древних викингов прибыли в Скандинавию с берегов Каспия.

Кроме древних рисунков примечательна латинская надпись, обнаруженная у подножья горы Беюк-даш в Гобустане. Наскальные изображения Гобустана занимают значительное место среди аналогичных культурных монументов, обнаруженных в других частях мира. Учитывая историко-художественную ценность и мировое значение памятников Гобустана, 9 сентября 1966 года на территории площадью 4,4 тысяч га был образован заповедник. Ныне Гобустан - настоящий музей под открытым небом. Ежегодно эту удивительную картинную галерею посещают тысячи людей со всего света.

NİTQ HİSSƏLƏRİ (ЧАСТИ РЕЧИ)

Ümümi məlumat

Azərbaycan dilindəki sözlər öz mənalarına və qrammatik əlamətlərinə görə leksik-qrammatik söz qruplarında birləşirlər ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

По своим значениям и грамматическим признакам слова азербайджанского языка объединяются в лексико-грамматические разряды слов, которые называются частями речи.

Azərbaycan dilində on bir nitq hissəsi var. В азербайджанском языке одиннадцать частей речи.

İsim - имя существительное (*kitab, məktəb, bağ, su, ev, dağ*).

Sifət - имя прилагательное (*ağ, qara, böyük, uca, geniş, yaxşı, pis*).

Say - имя числительное (*bir, beş, on, ikinci, üçüncü, çox, az, xeyli*).

Əvəzlik - местоимение (*mən, sən, o, biz, siz, onlar, bu, öz, həmin, kim, nə*).

Fel - глагол (*oxumaq, yazmaq, getmək, gəlmək, öyrənmək, danışmaq, bilmək*).

Zərf - наречие (*tez-gec, yavaş-yavaş, irəli, geri, birdən, qəflətən*).

Qoşma - послелог (*üçün, qədər, dək, ötəri, kimi*).

Bağlayıcı - союз (*və, ki, çünki, amma, lakin*).

Ədat - частица (*bəs, di, mi*).

Modal sözlər – модальные слова

Nida - междометие (*ah, vay, pəh-pəh*).

Bu nitq hissələri iki qrupa ayrılır. Эти части речи делятся на три группы.

1. Əsas nitq hissələri (основные части речи) isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf.

Bu nitq hissələrinə daxil olan sözlərin həm leksik, həm də

qrammatik mənaları olur; onlar cümlə üzvləri rölunda çıxış edirlər.

Слова, входящие в основные части речи, имеют как лексические, так и грамматические значения; в предложении они являются каким-либо членом предложения.

2. Köməkçi nitq hissələri (служебные части речи): qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nidalar.

Bu nitq hissələrinə ancaq qrammatik mənası olan sözlər daxil olur. Onlar ya cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır, ya da cümləyə müəyyən mənə çalarlığı verir. Köməkçi sözlər öz mənalarında heç vaxt cümlə üzvü olmur.

Слова, входящие в служебные части речи, имеют только грамматическое значение. Они либо выражают отношения между словами в предложении, либо придают им определенные оттенки значения. Служебные слова в своем собственном значении никогда не являются членом предложения.

Tapşırıq 71. Aşağıdakı mətni köçürün, leksik mənalı sözlərin altından bir xətt, leksik mənası olmayan sözlərin altından iki xətt çəkin.

Hava elə sakit idi ki, ağacların bir yarpağı da tərən-mirdi. Hovuzun suyu dumduru idi və suyun xoş mavi rəngi Güləbətinin ürəyinə qəribə bir sevinc gətirdi. Əlbəttə, Güləbət-in bilirdi ki, hovuzda bu maviliyi verən göylərin təmizliyidir. Axı hava buludlu, dumanlı olanda balaca hovuz da tutqun, bulanıq görünürdü. Güləbət-in başını qaldıraraq göylərə baxdı. Fikrinin, xəyalının qavraya bilmədiyini, lakin böyük maraqla cəlb olunduğu nəhayətsizlik və əzəmət qarşısında donub qaldı! (M.İbrahimov).

Tapşırıq 72. Mətni öyrənin.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (1812-1878)

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsidir. Fəaliyyəti, yaradıcılığı çoxsahəli, çoxcəhətlidir.

M.F.Axundov şairdir. Yaradıcılığa şeirlə başlamış və şeir yaradıcılığını həmişə davam etdirmişdir. Ən görkəmli poetik əsəri «A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması»dır. Bu poemanı 1837-ci ildə yazmışdır. Poema bu sözlərlə bitir:

Get, əziz şairim, ey dərdə salan dünyanı,
Sənə gül göndərəcək Baxçasaray fantanı!
Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bitən gülləri dər,
Yaralı şeirinə qat, Puşkinə göndər, göndər!

M.F.Axundov dramaturqdur. 1850-55-ci illər arasında yazdığı altı komediyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov nasirdir. 1857-ci ildə yazdığı «Aldanmış kəvakib» povesti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realist nəsrin əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov filosofdur. Onun «Kəmalüddövlə məktubları» hələ də qiymətini itirməyən ciddi fəlsəfi traktatdır.

M.F.Axundov dilçidir. Ayırı-ayrı məqalələrində ümumən, dil, ayırı-ayrı dillər, əlifba, imla, lüğət, qrammatika, bədii dil, tərcümə dili və s. haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, bu əlifbanı latın qrafikalı yeni əlifba ilə əvəz etmək üçün çox çalışmış, yeni əlifba layihələri tərtib etmişdir.

M.F.Axundov güclü qələmə malik publisistdir. Məqalə və məktublarında ədəbiyyatın, ictimai həyatın çox mühüm problemlərinə toxunur, münasibətini bildirir, yol göstərir.

M.F.Axundov tənqidçidir. Məqalələrində dövrün ədəbi prosesinə müdaxilə edir, onun tənqidini və təhlilini verir.

M.F.Axundov ədəbiyyatşünasdır. Ədəbiyyat tariximizə

nəzər salır, yazıçıların yaradıcılığına münasibətini bildirir, təhlil və tədqiq edir.

M.F.Axundov ictimai xadimdir. Dövlət idarələrində işləyirdi, lakin bu işdə də xalqa xidməti əsas vəzifə hesab edirdi.

Tapşırıq 73. Mətni oxuyun.

KİTABXANA

Tarix boyu kitabxanalar insanlar üçün bilik mənbəyi olmuşdur. XIII əsrdə böyük alim Nəsrəddin Tusi tərəfindən yaradılmış Marağa kitabxanası Yaxın və Orta Şərqdə ən zəngin kitabxana idi. 400 min cild əlyazma kitabdan ibarət olan Marağa kitabxanasında xəttatlar üçün emalatxana, müvafiq avadanlıqla təchiz olunmuş iş otaqları var idi. Burada kitabxanachılıq işi bibliografiya elminin əsasları üzərində qurulmuşdu. Belə ki, kitabxananın kataloqu, kitabların təsnifatı, oxuculara xidmət göstərən onlarla əməkdaşı var idi.

Hazırda ölkəmizin ən böyük kitabxanası M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət kitabxanasıdır. Bu kitabxana 1923-cü ildən fəaliyyət göstərir. Bu gün onun yerləşdiyi bina isə 1960-cı ildə memar Mikayıl Hüseynovun layihəsi əsasında tikilmişdir.

Kitabxananın fondunda 4 milyon 500 min nüsxədən artıq kitab saxlanır. Hər il kitabxanaya orta hesabla 30 min oxucu gəlir. 13 oxu zalından hər gün yüzlərlə oxucu istifadə edir. Nadir kitablar fondunun kolleksiyasında qədim tariximizin müxtəlif dövrlərini əks etdirən nəşrlər mühafizə olunmaqdadır.

İSİM

(ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ)

Əşya bildirən sözlərə isim deyilir. «Əşya» sözünün - terminin qrammatik mənası genişdir. O, yalnız canlı və cansız varlıqları deyil, mücərrəd anlayışları da əhatə edir.

Слова, выражающие предметность, называются существительными. Широко грамматическое значение слова - термина «предмет». Он охватывает не только предметы и явления живой и неживой природы, но и абстрактные понятия.

Məsələn: **şəhər, yol, çay, qələm, torpaq, gözəllik, dostluq, düşüncə, fikir, görüş, yürüş** və s.

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sadə sözlərin əksəriyyəti isimlərdən ibarətdir. Bu mənada isim, nitq hissəsi kimi, başqa nitq hissələrinin birlikdə əhatə etdiyindən daha çox sözü əhatə edir.

Как в русском, так и в азербайджанском языке большинство простых слов - существительные. В этом смысле имя существительное, как часть речи, охватывает больше слов, чем другие части, вместе взятые.

Tapşırıq 74. Mətni köçürün, isimləri seçib ayrıca yazın.

XARƏZMİ (IX əsr)

Elm dünyasında çığır açan böyük türk alimidir. «Cəbr» kəlməsi bütün dünyaya onun əsərlərindən sonra yayılmışdır. Bu əsərin adı «Kitab-ül Cəbr və Mükabelə»dir. Qərbdəki «al-qebre» və «alqebra» adları da eyni kökdən yaranmışdır.

Xarəzmi bu böyük əsəri ilə Deskartesə qədər ən böyük riyaziyyat dühası olaraq qəbul edilmişdir. Alim Qərb elm dünyasını yüz illər boyu heyran etmişdir.

Triqonometriyanın da yaradıcısı Xarəzmidir. Astronomiya sahəsində də çox görkəmli əsərlər yazmışdır.

İsmlərin sualları (вопросы имен существительных). Azərbaycan dilində isimlər, rus dilindən fərqli olaraq, iki (кто, что), deyil, üç suala (kim, nə, hara) cavab olur. İnsana aid isimlər kim sualına, məkan bildirən isimlər hara sualına, qalan isimlər nə sualına cavab olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin kim sualının mənası və ya istifadə dairəsi кто sualına nisbətən məhduddur; əksinə, nə sualı что sualına nisbətən əhatəlidir. Rus dilində yer bildirən isimlər adlıq halda nə (что) sua-

İna, Azərbaycan dilində isə hara sualına cavab verir.

В азербайджанском языке существительные, в отличие от русского языка, отвечают не на два (**кто, что**), а на три вопроса (**kim, nə, hara**). Имена существительные, обозначающие лица, отвечают на вопрос **kim?** обозначающие место - на вопрос **hara?** остальные - на вопрос **nə?** В этом отношении значение или круг употребления вопроса **kim** уже вопроса кто; наоборот, значение **nə** шире, чем - что. В русском языке имена существительные, обозначающие местность, отвечают на вопрос **что?**, а в азербайджанском языке - **hara?**

Məsələn: **ata** - kim?
                          şəhər - hara?
                          kağız - nə?

Tapşırıq 75. Şeiri əzbərləyin.

Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu,
Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm şəhri talan oldu.

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım döndü közə,
Keçən sözü çəkmə üzə,
Keçən keçdi, olan oldu.

Ələsgərəm, sənə qurban,
Gəl eyləmə bağrımı qan.
İtkin düşdü tülək-tərlan,
Sar da kəklik alan oldu.

(Aşıq Ələsgər)

Lügət

Ləşkər – qoşun

Şəhr – şəhər

Tülək, tərlan, kəklik – nadir quşlar

Sar – vəhşi quş

XÜSUSİ VƏ ÜMUMİ İSİMLƏR

(Имена существительные
собственные и нарицательные)

Xüsusi isimlər eyni cinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün işlədilən adlardır (собственные имена существительные употребляются для отличия однородных предметов друг от друга); məsələn:

1. İnsanların xüsusi adları, familiyaları, təxəllüsləri (личные имена, фамилии, прозвища людей): **Leyli, Şirin, Fərhad, Nərimanov, Bakıxanov, Nizami, Füzuli, Vaqif, Vurğun.**

2. Coğrafi adlar (географические названия); **Azərbaycan, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şuşa, Ağdam, Qazax, Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Dərbənd, Xəzər, Ceyranbatan, Kür, Araz, Zəngi.**

3. Tarixi hadisələrin, elmi və bədii əsərlərin, qəzet və jurnalların təşkilat və cəmiyyətlərin və s. adları (названия исторических событий, научных и литературных произведений, газет и журналов, предприятий и обществ и т.д.): **Oktyabr, «Kapital», «İnsan», «Həyat», «Şam», «Azərbaycan», «Azər-nəşr», «Neftçi».**

4. Astronomik adlar (астрономические названия): **Günəş, Ay, Yer, Mars.**

Ümumi isimlər eynicinsli əşyaların ümumi adlarıdır. Bura ümumi şəxs adları, tarixi hadisələrin, təbiət hadisələrinin adları, mücərrəd anlayışların adları daxildir.

Нарицательные имена существительные являются обобщенными наименованиями однородных предметов. Сюда входят обобщенные названия лиц, местности, исторических событий, явлений природы, отвлеченных понятий:

adam, insan, oğlan, qız, ata, ana, tələbə, müəllim, şəhər, kənd, ölkə, inqilab, müharibə, üsyan, sülh, külək, yağış, ildırım, duman, xəyal, düşüncə, gözəllik, yaxşılıq.

Azərbaycan dilində ümumi isimlərin xüsusi isimlərə və əksinə, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi prosesi də

özünü göstərir.

В азербайджанском языке встречается переход нарицательных имен существительных в разряд собственных и, наоборот, имен собственных - в разряд нарицательных:

şərq - Şərq, qərb - Qərb, almaz - Almaz, aslan - Aslan, maral - Maral, ceylan - Ceylan; Ay - ay, Yer - yer, Günəş - günəş.

Tapşırıq 76. Beş xüsusi isim yazın və onları cümlədə işlədin.

Tapşırıq 77. Ümumi isimlərin altından bir, xüsusi isimlərin altından iki xətt çəkin.

Bakı, söyüd, ağac, torpaq, Musa, Kamil, Moskva, tarix, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Yaponiya, işıq, günəş, Jalə, Əli, Kür, Araz

Tapşırıq 78. Mətni oxuyun, məzmununu danışın.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR (1862-1911)

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir neçə ədəbi məktəb yaranmışdır. Bunlardan ən güclüsü, ən mütərəqqisi və xalqa yaxını «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbi idi. O, 1905-ci il rus inqilabının böyük ictimai-siyasi, mənəvi təsiri ilə yaranmışdır. Onun əsasını dövrün inqilabçı satirik Cəlil Məmməd-quluzadə qoymuşdur. Böyük ədib əvvəldən axıra qədər bu ədəbi məktəbə rəhbərlik etmiş, ona istiqamət vermiş, onun ideya və sənət istiqamətini müəyyənləşdirmişdir; ona görə də ona «ədəbi dövrün başçısı» demişlər.

Dövrün qabaqcıl yazıçıları «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbi ətrafında yığılmışdı. Bunlardan biri də Mirzə Ələkbər Sabir idi. O, az bir vaxtda bu ədəbi məktəbin inkişafında bö-

yük rol oynadı və poeziyamızda inqilabi satiranın banisi və ən görkəmli nümayəndəsi oldu. O öz sənət qüdrətini belə ifadə etmişdir: «Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar». Doğrudan da, Sabirin cəmi altı ildə yaratdığı şeirlərini ən uca dağların əzəməti, vüqarı ilə müqayisə etmək olar. Onun əsərləri mənfiliklərlə mübarizədə, yeni azad həyat uğrunda dö-yüşlərdə güclü silah idi: ordu gücünə malik idi.

Dövr bu böyük sənətkarı əzablara düşər etdi, onu cismən məhv etdi. Lakin Sabir yaşadı, bir sənətkar kimi yaşadı, xalqımızın, minlərlə adamın mənəvi sərvətinə çevrildi. Sabir özü də bunu bilirdi. Bilirdi ki, keçmiş həyat onu məhv etsə də, onun arzu və istəkləri bir zaman həyata keçəcəkdir. O yazırdı:

Şairəm, çünki vəzifəm budur əsar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar yazım.
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım.
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım.
Niyə bəs boylə bərəldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?!

Tapşırıq 79. Şeiri oxuyun, hər beytin mənasını ayrı-ayrılıqda izah edin. Sonra isə bu şeirlə şairin nə demək istədiyini öz sözlərinizlə izah edin.

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karim,
Dünyavü cahan ac olur olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da, həq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın,
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Övladi-vətən qoy hələ avarə dolansın,
Çirkabi-səfalətlə əli, başı bulansın,
Dul övrət isə sailə olsun, oda yansın,
Ancaq mənim avazeyi-şənim ucalsın;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Hər millət edir səfheyi-dünyadə tərəqqi,
Eylər hərə bir mənzilü məvadə tərəqqi,
Yorğan-döşəyimdə düşə gər yadə tərəqqi, --
Biz də edərik aləmi-röyadə tərəqqi;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Lüğət

tarac-darmadağın
salim olmaq-rahat olmaq
çirkabi-səfalət – kasıblıq, dilənçilik
avazeyi-şən – gur səs
səfheyi-dünya – çətin, fani dünya
tərəqqi – inkişaf
mənzili-məva-öz evi, öz aləmi
aləmi roya – yuxular aləmi

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI (Категория числа)

İsmin kəmiyyət kateqoriyası əşyalar arasında ümumi kəmiyyət fərqlərini göstərir. Buna uyğun olaraq, isimlər iki formada - tək və cəm formalarında olur. İsimlərin cəm forması **-lar, -lər** şəkilçisi ilə əmələ gəlir.

Категория числа имен существительных выражает общее числовое отличие между предметами. Соответственно этому, имена существительные имеют две формы – единственного и множественного числа. Множественная форма

имен существительных образуется с помощью аффиксов **-lar, -lər: kənd - kəndlər, ölkə - ölkələr, ağac - ağaclar, ev - evlər, xalça - xalçalar, uşaq - uşaqlar.**

Azərbaycan dilində isimlərin hamısı öz əsil mənalarında və ya məcazi mənalarında kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər və deməli, isimlərin hamısı tək və cəm olur. Rus dilindən fərqli olaraq. Azərbaycan dilində yalnız cəmdə olan isimlər yoxdur. Bir sıra isimlər əsasən tək formada olur: **su, un, qənd, duz, yağ, gözəllik, yaxşılıq, pislik, işsizlik, yorğunluq** və s. lakin bunlara cəm şəkilçisi artırmaq olur: **Sellər sular qudurmasın. Qurğumu-zu uçurmasın** (S.Vurğun); **Gözəlliklər məskəni** və s.

В азербайджанском языке почти все имена существительные, в своем основном или переносном значении, могут принимать аффикс числа и, следовательно, почти все имена существительные имеют форму единственного и множественного числа. В отличие от русского языка, в азербайджанском языке нет имен существительных, которые имеют только форму множественного числа. Некоторые имена существительные (напр.: **su, un, qənd, duz, yağ, gözəllik, yaxşılıq, işsizlik, yorğunluq** и т.д.) в основном употребляются в форме единственного числа, но можно и к ним прибавить аффикс множественного числа: **sular, gözəlliklər.**

Tapşırıq 80. Şeiri əzbərləyin.

VƏTƏN

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...
Vətənim verdi mənə nəni nəmək,
Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?

Anadır hər kişiye öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə məni.
Südüdür ki, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.

Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
Vətənin neməti nisyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.

Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz.

(Abbas Səhhət)

Lügət

məhbub-dost, sevgili, əziz
nanü nəmək – duz, çörək
nisyan olmaq – hədəf getmək
naxələf – nankor, namərd
əcdad – ulu nəsil
mədfən – məzar, qəbr
məskən – yaşayış yeri
ol – O (III şəxsin təki)

Tapşırıq 81. Oxuyun, azərbaycanca məzmununu danışın.

АВЕСТА

Авеста. Авеста – священная книга древне азербайджанской и древне иранской религии, господствовавшей на Ближнем и Среднем Востоке до арабского завоевания (VII-VIII вв. н.э.). Верховный бог этой религии Агура-Мазда (Hörmüz). Он был богом неба, земля считалась его женой, огонь - его сыном, а вода - его дочерью.

Составление Авесты приписывается пророку Зардушту. Время жизни этой легендарной личности относят к VI в. до н.э. или значительно раннему периоду.

Основное содержание Авесты - учение о непримиримой борьбе светлого начала, олицетворяемого Агура-Маздой, и темного начала, зла, олицетворяемого Ангра-Майнью (Əhrīman). Агура-Мазда возглавлял сонм духов света и добра; Ангра-Майнью – полчища духов зла и тьмы.

Оба великих божества - равноправные творцы мира. Первый создал все хорошее, разумное и полезное, второй - все дурное и вредное. Это относится и к области этики - правда, добро противостоят лжи, злу, подлости и т.д.

Между ними идет вечная борьба, в которой принимают участие и люди. Жизнь и смерть, небо и ад - важнейшие элементы этой борьбы.

Путь к преодолению зла - очищение от него, в котором особую роль играет поклонение священному огню. Азербайджан, особенно Баку, где на полях горит вечный огонь, был «столицей» огнепоклонников. Он и называется «страна огней». Из далекой Индии приезжали сюда поклониться огню.

Авеста когда-то состояла из множества книг, которые охватывали все стороны мифологии, истории, этики, права, религиозных требований. Александр Македонский, завоевав земли последователей зороастризма, подверг их религию гонению, а книги - уничтожению. Вторично Авеста была уничтожена арабами.

В дошедшем до нас виде Авеста делится на пять книг, из которых четыре написаны на древнем «авестийском» языке, родственном санскриту, а одна - на пехлеви.

Многие идеи и представления Авесты оказали значительное влияние на культуру ряда народов Азии и Средиземноморья. Авеста и ныне представляет литературный и исторический интерес.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI (Категория принадлежности)

Mənsubiyyət kateqoriyası sözün geniş mənasında əşyalar və şəxslər arasında mənsubiyyət münasibəti bildirir.

Категория принадлежности показывает отношение принадлежности между предметами, в широком смысле этого слова и между лицами. Məsələn:

1) Şəxslər arasında: **qardaşım, bacım, qardaşın, bacın, qardaşı, bacısı, qardaşımız, bacımız, qardaşınız, bacınız.**

2) Əşyalar arasında: (pəncərənin) **şüşəsi**, (evin) **qapısı**, (şəhərin) **küçələri**, (dağların) **qarı**.

3) Şəxslərlə əşyalar arasında: **kitabım, dəftərim, kitabın, dəftərin**, (Aydının) **kitabı**, (Aydının) **dəftəri**, **kitabımız, dəftərimiz, kitabınız, dəftəriniz.**

Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri mənsubiyyət (nisbət) şəkilçiləri adlanır. Onlar əsas tərəfin şəxs və kəmiyyətini göstərir.

Аффиксы, которые образуют категорию принадлежности, называются аффиксами принадлежности или притяжательными аффиксами. Они показывают лицо и число тех, к которым принадлежат или относятся предмет.

I şəxs tək (I лицо, единственное число) **-ım, -im, -um, -üm, m: kitabım, dəftərim, dostum, gözüm, atam.**

I şəxs cəm (I лицо, множественное число) **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz: kitabımız, dəftərimiz, dostumuz, gözümüz, atamız, nənəimiz, quzumuz, ütümüz.**

II şəxs tək (II лицо, единственное число) **-ın, -in, -un, -ün, -n: kitabın, dəftərin, dostun, gözün, atan.**

II şəxs cəm (II лицо, множественное число) **-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz: kitabınız, dəftəriniz, dostunuz, gözünüz, atanız, nənəniz, quzunuz, ütünüz.**

III şəxs (III лицо) **-ı, i, u, ü: (onun, yaxud onların) kitabı, dəftəri, dostu, gözü.**

Rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur. Bu münasibəti ifadə etmək üçün əlavə sözdən istifadə olunur (в русском

языке нет грамматической категории принадлежности. Для выражения этого отношения используется: притяжательное местоимение.

Kitabım - моя книга, **kitabın** - твоя книга, **kitabı** - его (ее, их) - книга, **kitabımız** - наша книга, **kitabınız** - ваша книга.

Tapşırıq 82. Mətni köçürün, mənsubiyyət şəkilçili sözləri seçib ayrıca yazın, şəxsini və kəmiyyətini göstərin. Həmin sözləri rus dilinə tərcümə edin.

FƏRABİ (870-950)

Böyük Qərb filosofları Fərabinin təsiri altında olmuşdur. Əsərləri bütün dünyaya elm və işıq saçmışdır. Aristoteldən sonra ikinci ustad o, sayılmalıdır. İnsanlığın yetişdirdiyi ən böyük elm adamlarından biri kimi qəbul edilmişdir. İbn Sina Fərabinin əsərlərini oxuyaraq «Kamal» mərtəbəsinə ucalmışdır. O, yunan fəlsəfəsini Avropaya tanıtmaqla da ad çıxarmışdır. Bütün əsərləri latıncaya çevrilmişdir. Aristoteli şərh edərək özündən əlavələr də etmişdir. Beləcə Aristotelin həyata qovuşmasında və anlaşılıqlı olmasında böyük rolu olmuşdur. O, Aristoteldən sonra məntiq elminin yaradıcısıdır. Bu əsərdəki təsnifatla Aristoteli arxada qoyduğu da bəzi elm adamları tərəfindən qəbul edilmişdir.

Fərabî Türkünstanın Fərab şəhərində doğulmuşdur. Təhsilini yurdunda, İranda və Bağdadda almışdır. Hələbdə Həmədan hökmdarı Seyfiddövlə tərəfindən himayə olunmuşdur.

Ərəb ölkələrində belə ömrünün sonuna qədər türk olduğunu unutmamışdır.

Tapşırıq 83. Mətni öyrənin.

NƏCƏF BƏY VƏZİROV (1854-1926)

M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanı inkişaf etdirən ilk və istedadlı müəlliflərdən biri

Nəcəf bəy Vəzirovdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın burjua-mülkədar həyatı onun əsərlərində öz əksini tapmışdır.

N.Vəzirov 1854-cü ildə Şuşada yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. O, bir müddət molla məktəbində oxumuş, dini təlimin acılarını uşaq yaşlarından hiss etmişdir. Lakin elə həmin illərdə belə təlimə dözməyib molla məktəbindən çıxmışdır. Ailənin kasıblığına baxmayaraq, təhsilini davam etdirmək istəyirdi. Buna görə 1868-ci ildə anasının ciddi etirazına və göz yaşlarına baxmayaraq, Bakıya gəlib realni gimnaziyaya daxil olur. O, gimnaziyanı gümüş medalla bitirir və təhsilini Moskvada Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında davam etdirir.

N.Vəzirov hələ gimnaziyada oxuduğu illərdə müəllimi Həsən bəy Zərdabinin köməyi ilə M.F.Axundovun komediyalarını tapıb oxuyur və onlardan birini ilk dəfə 1873-cü ildə Bakıda tamaşaya qoyur. Bununla da Azərbaycanda teatr yaranır. Teatra, bədii ədəbiyyata sonsuz maraq onun sonrakı fəaliyyətini də bu istiqamətə yönəldir.

N.Vəzirov vətənə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın ucqar bir yerinə – Dilicana meşəbəyi təyin edilmişdi. Lakin bunlar onun ədəbi fəaliyyətinə mane ola bilməmişdi. O, istedadlı bir sənətkar kimi Azərbaycan həyatını real boyalarla qələmə almışdı. Onun «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Sonrakı peşmançılıq fayda verməz», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Müsbəti-Fəxrəddin» kimi əsərləri istər müəllifin öz sağlığında, istərsə də sonralar böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş və hər yerdə rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciə hesab olunan «Müsbəti-Fəxrəddin» N.Vəzirovun ən görkəmli əsəridir.

N.Vəzirov eyni zamanda istedadlı publisist, gözəl pedaqoq idi. Böyük dramaturq 1926-cı ildə vəfat etmişdir.

HAL KATEQORİYASI (Категория падежа)

Hal ismin qrammatik forması olub, nitqdə ismin başqa sözlərə münasibətini göstərir. Azərbaycan dilində ismin altı halı var.

Падеж – грамматическая форма имени существительного, которая указывает на отношение имени существительного к другим словам в речи. В азербайджанском языке - шесть падежей:

1. Adlıq hal (именительный падеж).
2. Yiyəlik hal (родительный падеж).
3. Yönlük hal (дательный падеж).
4. Təsirlik hal (винительный падеж).
5. Yerlik hal (местный падеж).
6. Çıxışlıq hal (исходный падеж).

Azərbaycan dilində rus dilindən fərqli olaraq, vahid hallanma forması var; isimlərin hamısı eyni qayda üzrə hallanır; bu dildə hallanmayan isim yoxdur.

В отличие от русского языка, в азербайджанском имеется единая форма склонения. В азербайджанском языке нет несклоняемых существительных.

Müqayisə et:

Rus dilində

звук	Рыба	степь	имя
звука	Рыбы	степи	имени
звуку	Рыбе	степи	имени
звук	Рыбу	степь	имя
звуком	Рыбой	степью	именем
(о) звуке	(о) рыбе	(о) степи	(об) имени

Azərbaycan dilində

səs	Balıq	səhra	ad
səsin	Balığın	səhranın	adın

səsə	Balığa	səhraya	ada
səsi	balığı	səhranı	adı
səsdə	balıqda	səhrada	adda
səsdən	balıqdan	səhradan	addan

Azərbaycan dilində tək isimlərlə cəm isimlərin hallanması arasında fərq yoxdur; çünki bu dildə kəmiyyət və hal iki müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə ayrı-ayrılıqda ifadə olunur.

В азербайджанском языке нет различия в склонении между формами единственного и множественного числа имен существительных; так как в этом языке характерны раздельные выражения числа и падежа при помощи двух отдельных аффиксов:

tək	cəm
kitab	kitablar
kitabın	kitabların
kitaba	kitablara
kitabı	kitabları
kitabda	kitablarda
kitabdan	kitablardan

Rus dilində fleksiya hal və kəmiyyəti birlikdə ifadə edir; ona görə də burada tək və cəm isimlərin hallanması fərqlənir.

В русском языке флексия одновременно – слитно выражает число и падеж имени существительного. Поэтому в русском языке склонение существительных единственного и множественного числа различны:

tək	cəm	tək	cəm
зверь	звери	звено	звенья
зверя	зверей	звена	звеньев
зверю	зверям	звену	звеньям
зверя	зверей	звено	звенья
зверем	зверями	звенем	звеньями
(о) звере	(о) зверях	(о) звене	(о) звеньях

Nər halın qrammatik mənası, şəkilçisi və sualı var (каж-

дый падеж имеет присущие ему грамматическое значение, аффиксы, вопросы):

1. Adlıq hal şəxs, əşya, yer adları bildirir; ilk hal formasıdır, xüsusi hal şəkilçisi yoxdur, kim? nə? hara? suallarına cavab olur.

Именительный падеж указывает на имена лиц, предметов, мест, является исходной падежной формой: не имеет специального падежного показателя (аффикса), отвечает на вопросы **kim? nə? hara?** məsələn:

Əziz **qonaqlar** gəlir uzaq eldən, obadan (H.Arif). - (kim?); Günəş boy göstərəndə uçur **duman**, uçur **çən** (H.Arif) - (nə?); Nura boyanardı **yollar, yoxuşlar** (H.Arif) - (hara?).

Tapşırıq 84. Cümlədə ismin adlıq halına aid misal yazın (beş cümlə), cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

2. Yiyəlik hal müəyyən bir şeyin mənsub olduğu şəxsi və ya əşyanı bildirir: **-m, -in, -un, -ün** şəkilçisi ilə əmələ gəlir: kimin? nəyin? haranın? suallarına cavab olur.

Родительный падеж обозначает лицо или предмет, которому принадлежит что-либо; образуется с помощью аффиксов **-m, -in, -un, -ün**, отвечает на вопросы **kimin? nəyin? haranın?**

Qəribin, Sənəmin hekayətini yaratmaq asanmı yaradan üçün? (H.Hüseynzadə) - (kimin?); Siz, ey **yaşılığın** qədrini bilənlər. Bakıda daha çox palıd əkin siz (H.Arif) - (nəyin?); Şəhərdə oyanıb, şəhərdə yatır. **Bakının** bu yeni vətəndaşları (H.Arif) - (haranın?).

Qeyd: Hal şəkilçisi olmayan, lakin yiyəlik halın sintaktik mövqeyində və mənasında işlənən söz forması da (insan xəyalı, vətən mülkü), şərti olaraq, yiyəlik hal adlanır. Beləliklə, iki yiyəlik hal forması alınır: şəkilçili və şəkilçisiz. Mənalарına görə biri müəyyənlik, o biri qeyri-müəyyənlik bildirir (форма слова, которая не имеет аффикса падежа, а употребляется в сфере и значении родительного падежа, условно называется

родительным падежом. Таким образом, получают две формы родительного падежа с аффиксом, без аффикса. По значению одна форма показывает определенность, другая - неопределенность).

Müqayisə et:

Məktəbin (direktoru) – **məktəb** (direktoru); **xanın** (sarayı) – **xan** (sarayı); **çayın** (kənarı) – **çay** (kənarı), **həkimin** (məsləhəti) – **həkim** (məsləhəti).

Təpşiriq 85. Bu misalları rus dilinə elə tərcümə edin ki, mənə fərqləri itməsin.

3. Yönlük hal hərəkətin istiqamətləndiyi yeri və ya obyekt göstərir: **-a, -ə** şəkilçisi ilə əmələ gəlir: haraya? kimə? nəyə? suallarına cavab verir.

Дательный падеж показывает место или объект, на который направлено действие; образуется при помощи аффикса **-а, -ə** отвечает на вопросы: haraya, kimə, nəyə:

Mən öz gözlərimlə gördüm həyatda,
Necə **Daşkəsənə** yollar çəkildi (H.Arif) – (haraya?):
Misralarda coşub, çağlar fikrimiz,
Şeir **fikrə**, fikir **şeirə** bağlıdır (H.Arif) – (nəyə?).

Təpşiriq 86. Cümlədə ismin yönlük halına aid beş misal yazın.

4. Təsirlik hal əsasən müstəqim obyekt bildirir: **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi ilə əmələ gəlir; kimi? nəyi? bəzən də haranı? Suallarına cavab verir.

Винительный падеж обозначает прямой объект, образуется аффиксом **-ı, -i, -u, -ü** отвечает на вопросы kimi, nəyi, a иногда на вопрос haranı?

Gözəllər yuyunub sığallananda. **Vaqifi** sevdaya salan
Kür çayım (H.Arif) – (kimi?); Ağstafada əkdiiyim **ağacı** qoru

sən, oğul (H.Arif) – (nəyi?); Vətən torpağına tutub üzünü; **Də-rəni, tərəni, düzü** seyr etdi (H.Arif) – (haranı?).

Qeyd: Hal şəkilçisi olmayan, lakin təsirlik halın sintaktik mövqeyində və mənasında işlənən, nitqdə müstəqil obyekt bildirən söz forması da (kitab aldım, məktub yazdım) şərti olaraq, təsirlik hal adlanır. Beləliklə, iki təsirlik hal forması alınır: şəkilçili və şəkilçisiz (форма слова, которая не имеет аффикса падежа, а употребляется в сфере и значении винительного падежа, в речи обозначает прямой объект; отвечает на вопрос *пə*, условно называется винительным падежом. Таким образом, получают две формы винительного падежа: с аффиксом и без аффикса).

Bu forma fərqi onların arasında bir sıra başqa fərqlərə də səbəb olur (это различие в форме рождает ряд других различий между ними):

1) Formalaşmış təsirlik hal müəyyənlik bildirir, formalaşmamış təsirlik hal qeyri-müəyyənlik bildirir.

Оформленный винительный падеж показывает определенный предмет; неоформленный винительный падеж – неопределенный предмет.

Müqayisə et: **qəzeti oxumaq – qəzet oxumaq, məktubu göndərmək – məktub göndərmək, mahnını oxumaq – mahnı oxumaq.**

2) Formalaşmış təsirlik hal isimlərin hamısı ilə ifadə oluna bilər, formalaşmamış təsirlik hal isə yalnız ümumi isimlərlə ifadə oluna bilər, xüsusi isimlərlə ifadə oluna bilmir.

Оформленный винительный падеж может выражаться всеми именами существительными; неоформленный винительный падеж – только нарицательными именами существительными, он не может выражаться собственными именами существительными.

Müqayisə et: **çayı içmək – çay içmək, dağı çarmaq – dağ çarmaq, Əhmədi görmək - ...Bakını gəzmək-...**

3) Formalaşmış təsirlik halın cümlədə daimi (sabit) yeri yoxdur, onun yerini asanlıqla dəyişmək olar; formalaşmamış

təsirlik hal isə sabit yerə malik olub aid olduğu sözün yanında gəlir. Yer onun üçün qrammatik əlamət hesab olunur.

Оформленный винительный падеж не имеет постоянно-го места в предложении, его место легко можно менять; неоформленный винительный падеж, имея постоянное место, в предложении всегда стоит рядом со словом, к которому относится; место является для него грамматическим показателем.

Məsələn: **Mən bu gün səndən kitabı aldım – Mən bu gün kitabı səndən aldım. – Mən kitabı bu gün səndən aldım – Kitabı mən bu gün səndən aldım.**

«Mən bu gün səndən kitab aldım» - cümləsində isə «kitab» sözünün yerini dəyişmək olmaz.

4) Formalaşmış təsirlik halla onun aid olduğu söz arasına başqa sözlər əlavə etmək olar (məsələn: **Kitabı aldım – Kitabı mən aldım**). Formalaşmamış təsirlik halla onun aid olduğu söz arasına söz artırmaq olmaz, məsələn: **kitab aldım**.

Это говорит о том, что между оформленным винительным падежом и словом, к которому он относится, можно добавить другое слово (как, например: *kitabı oxudum – kitabı mən oxudum*). Но между неоформленным винительным падежом и словом, к которому он относится, нельзя добавить слово (например: *kitab aldım*).

5) Formalaşmış təsirlik hal hər cür təyin qəbul edə bilər: formalaşmamış təsirlik hal isə müəyyənlik bildirən təyinlər (**həmin, bu, o, evdəki, bugünkü** və s.) qəbul edə bilmir.

Оформленный винительный падеж может принимать любое определение, но неоформленный винительный падеж не может принимать определение, обозначающее определенность.

Müqayisə et:

«**Mən kitabı oxudum**» - **Mən həmin kitabı oxudum**

Mən o kitabı oxudum.

Mən bu kitabı oxudum.

Mən evdəki kitabı oxudum.

«Mən həmin kitab oxudum» - demək olmaz.

5. Yerlik hal hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın, şəxsin aid olduğu yeri (ümumi mənada yer) bildirir; -da, -də şəkilçisi ilə əmələ gəlir; harada? kimdə? nədə? suallarına cavab verir.

Творительный падеж показывает место (место в общем смысле) совершения действия или место нахождения лица, предмета; образуется при помощи аффикса -da, -də; отвечает на вопросы harada, kimdə, nədə:

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da ilk şeir yaradıcılığı musiqi və rəqs ilə həmahəng inkişaf etmişdir (harada?); Aydın da yaxşı bir kitab var idi – (kimdə); Ağıl yaşda olmaz, başda olar (atalar sözü) – (nədə?).

Tapşırıq 87. Cümlə içərisində yerlik hala aid misal yazın (beş misal). Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

6. Çıxışlıq hal hərəkətin (və ya şəxsin, əşyanın) çıxış yerini bildirir: -dan, -dən şəkilçiləri ilə əmələ gəlir: hardan? kimdən? nədən? suallarına cavab olur.

Предложный (исходный) падеж показывает исходное место действия лица (предмета), образуется при помощи аффикса -dan, -dən; отвечает на вопросы haradan? kimdən? nədən?

Bir **kənddən** keçəndə gördü o ancaq yüz qapı açılır bir qonaq üçün (N.Həsənzadə) – (haradan?); Salam... əziz Puşkin... bu nəgahən səs, Ayıldı şairi dərin **xəyaldan** (N.Həsənzadə) – (nədən), Hələ bir **səfirdən**, bir **vəliəhddən** Xeyir görməyibdir bu torpaq, oğul... (N.Həsənzadə) – (kimdən).

Halların mənası hallanan sözü leksik mənasından və onun aid olduğu felin mənasından asılıdır.

Значение падежей зависит от лексического значения склоняемого слова и значения глагола, к которому он относится.

Təsirlik hal əsasən təsirli fellərə aid olur və müstəqim obyekt bildirir, lakin bəzən o, təsirsiz fellərlə işlənir və hallanan sözün mənasından asılı olaraq, yer və zaman bildirir.

Винительный падеж, в основном, относится к переходному глаголу и обозначает прямой объект, но иногда он употребляется с непереходным глаголом, в зависимости от значения склоняемого слова, обозначает место и время:

Şəhəri gəzdim. **Yolu** getdim. **Gecəni** yatmadıq. **Qışı** şəhərdə yaşadıq.

Əsasən yer bildirən yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar obyekt, zaman, məqsəd, səbəb və s. bildirə bilər.

Дательный, местный и исходный падежи, обозначающие, в основном, место, могут обозначать объект, время, цель, причину и т.п.:

O, **televizora** baxır (obyekt). O, dərsi **yoldaşına** danışdı (obyekt). Bu məsələ qışa qaldı (zaman). O, **oxumağa** getdi (məqsəd). Mənim **əlimdə** qədim əlyazmaları var (obyekt). **Yazda** havalar istiləşir (zaman). Müəllim dərsi **Əlidən** soruşdu (obyekt). Bu söhbət **sentyabrdan** başlanmışdır (zaman). **Qorxudan** əsim-əsim əsirdi (səbəb).

Yer bildirən isimlər adlıq və yiyəlik hallarda həmişə, yönlük və təsirlik hallarda isə feldən asılı olaraq, eyni zamanda həm **hara?** həm də **nə?** sualına cavab verə bilər; yerlik və çıxışlıq hallarda isə ancaq **hara** sualına cavab verir.

Имена существительные, обозначающие место, в именительном и родительном падежах всегда, а в дательном и винительном падежах в зависимости от глагола, одновременно могут отвечать на вопросы **hara?** и **nə?**; но в местном и исходном падежах только на вопрос – **hara?**

şəhər –
şəhərin –

hara? nə?
haranın? nəyin?

şəhərə (baxıram) –	hara? nəyə?
şəhəri (gəzirəm) –	haranı?
şəhəri (sevirəm) –	haranı? nəyi?
şəhərdə –	harada?
şəhərdən –	haradan?

Bunun əksinə olaraq, əşya bildirən isimlər adlıq, yiyəlik, təsirlik hallarda ancaq **nə?** sualına; yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda isə həm də **hara?** sualına cavab olur.

Наоборот, имена существительные, обозначающие предмет, в именительном, родительном и винительном падежах отвечают только на вопрос **пә** и в дательном, местном и исходном падежах также и на вопрос **hara?**

Ağac evə kölgə salmışdı – nə?

Ağacın qanadları ətrafa yayılmışdı – nəyin? **Ağacı** əkib boya-başa çətdirməyə asan deyil – nəyi? Uşaqlar **ağaca** söykənmişdilər – nəyə? **haraya?** Keçən il əkilmiş **ağacda** meyvə görünürdü – nədə? **harada?** **Ağacdən** asılmış paltarlar artıq qurumuşdu – nədən? **haradan?**

Tapşırıq 88. Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

Если бы я был издатель народного журнала, я бы сказал своим сотрудникам: пишите, что хотите, но только так, чтобы каждое слово было понятно тому ломовому извозчику, который будет вести экземпляры из типографии, и я уверен, что кроме честного, здорового и хорошего ничего не будет в журнале. Я не шучу и не желаю говорить парадоксов, а твердо знаю это из опыта. Совершенно понятным и простым языком ничего дурного нельзя будет написать.

(Л.Н.Толстой)

Tapşırıq 89. Mətni köçürün, isimləri seçib hansı hallarda olduğunu göstərin.

BUTA

Buta Azərbaycan xalçalarında və bir çox digər dekorativ sənət növlərində geniş istifadə olunan naxış elementlərindən biridir. Buta elementinin yaranma tarixi və rəmzi mənası ilə bağlı alimlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər.

Bəzi tədqiqatçılar alov diliminə bənzədiyinə görə butanın ataspərəstlik dövründə yaranması ehtimalını irəli sürürlər və onu od, alov rəmzi kimi qəbul edirlər. Digərləri bu bəzək elementini tovuz quşunun təsviri ilə bağlayırlar.

Doğrudan da, qədim xalçalarımızda məhəbbəti təmsil edən bülbüllə yanaşı, tovuz quşunun təsvirinə də tez-tez rast gəlmək olar. Tovuz quşunun rəsmi get-gedə sadələşdirilib buta ornamentinə ilə əvəz edilmişdir. Maraqlıdır ki, xalq arasında üz-üzə əks etdirilmiş butalara «yar yarı sevdi», arxaları bir-birinə çevrilmişlərə isə «küsülü buta» deyilir.

Hazırda üzərində buta təsviri olan yüzlərlə Azərbaycan el sənəti nümunəsi dünyanın ən məşhur muzeylərinin salonlarını və zəngin şəxsi kolleksiyaları bəzəməkdədir.

Tapşırıq 90. Mətni öyrənin.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

Cəlil Məmmədquluzadə 1887-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirmişdir. Bundan başqa, o heç bir xüsusi təhsil görməmişdir, lakin Azərbaycan ziyalılarının böyük bir nəslini tərbiyə edib yetişdirmiş, ədəbiyyata yeni istiqamət vermiş, xalqın mədəni və siyasi inkişafında çox böyük rol oynamışdır. O, «Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Qurbanəlibəy», «Zırrama», «Bəlkə də qayıtdılar» kimi hekayələr, «Ölülər», «Anamın kitabı», «Kamança» kimi dram əsərləri, külli miqdarda felyeton və məqalələr yazmış, Azər-

baycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. C.Məmmədquluzadə XX əsr ədəbi dövrünün başçısı hesab olunurdu.

C.Məmmədquluzadə 1906-cı ildən 1931-ci ilə qədər məşhur «Molla Nəsrəddin» jurnalını əvvəlcə Tiflisdə, sonra Təbrizdə, nəhayət, Bakıda nəşr etdirmiş, dövrün əsas mütərəqqi ədəbi qüvvələrini bu jurnal ətrafında toplamışdır. Onun ölməz adı bizim şanlı mübarizə tariximizdə əbədi həkk olunmuşdur.

Tapşırıq 91. Mətni oxuyun, məzmununu danışın.

«MOLLA NƏSRƏDDİN» JURNALI

Tarixdə Molla Nəsrəddin adlı adam olubmu?

Məlum deyil. Bəlkə olub, bəlkə də olmayıb. Ancaq xalq onu tarixi şəxsiyyət bilir. Yüzlərlə lətifələri onun adı ilə bağlayır. Bu lətifələr duzlu və məzəlidir, qısadır, lakin mənalıdır. Molla Nəsrəddin lətifələrində adi adamlara böyük məhəbbət ifadə olunur, nadanlar lağa qoyulur, yoxsul kəndlilər şahlardan ağıllı göstərilir.

Dahi Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə 1906-cı ildə yaratdığı jurnala bu əfsanəvi şəxsin adını verdi: «Molla Nəsrəddin». Bu ad göstərir ki, o, əsil xalq jurnalı olacaqdır. Belə də oldu. C.Məmmədquluzadə və onun yazıçı dostları jurnala xalqın həyatından bəhs edən hekayələr, felyetonlar, şeirlər, məqalələr yazdılar, rəssamlar maraqlı şəkillər çəkdilər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı da əfsanəvi Molla Nəsrəddin kimi məzəli idi; gülürdü, gülə-gülə tənqid edirdi; xalqa məhəbbət bəsləyirdi, istismarçılara nifrət edirdi.

Jurnalın dili sadə və aydın idi. Savadsızlar da onu başa düşə bilirdi. Oxuya bilməyənlər şəkillərinə baxırdı. Zəhmət adamları onun hər nömrəsini səbirsizliklə gözləyirdilər; hakimlər, din xadimləri ondan qorxurdular.

Jurnal tez bir zamanda şərq ölkələrinə yayıldı, hərdən Qərbdə də göründü.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı xalqı azad, xoşbəxt görmək istəyirdi.

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI (Категория сказуемости)

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isim (başqa adlar, eləcə də əvəzlik, hətta məsdər, feli sifət) xüsusi şəkilçilər vasitəsilə (felin köməyi olmadan) qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbər kimi çıxış edə bilər.

В отличие от русского языка, в азербайджанском языке имя существительное (и другие именные части речи, также местоимение, даже инфинитив и причастие) посредством специальных аффиксов (без участия глагола) может выступать как грамматически оформленное сказуемое. məsələn:

Mən təbələyəm. Sən təbələsən. O tələbədir. Biz tələbəyik. Siz tələbəsiniz. Onlar tələbədirlər.

Xəbərlik şəkilçiləri aşağıdakılardır - аффиксы сказуемости нижеследующие):

I şəxs tək:	-am, -əm
cəm:	-ıq, -ik, -uq, -ük.
II şəxs tək:	-san, -sən.
cəm:	-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz.
III şəxs tək:	-dır, -dir, -dur, -dür.
cəm:	-dırlar, -dirlər, -durlar, -dürlər.

Bu şəkilçilər eyni qaydada başqa nitq hissələrinə də artırılır:

Sifət: **yaxşıyam, yaxşısan, yaxşıdır, yaxşıyıq, yaxşısınız, yaxşıdırlar;**

Say: **beşik, beşsiniz, beşdirlər;**

Əvəzlik: **mənəm, sənsən, odur, bizik, sizsiniz, onlardır;**

Məsdər: **Onun məqsədi oxumaqdır;**

Feli sifət: **Biz yeni dünya quranıq. Siz yeni dünya quransınız. Onlar yeni dünya quranlardır.**

Qeyd 1. Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Ancaq bir sıra hallarda isimlər kişi və qadın cinsləri üzrə fərqlənir.

В отличии от русского языка, в азербайджанском языке грамматическая категория рода отсутствует. Но в некоторых

случаях имена существительные различаются по мужскому и женскому полу.

1. Sözün semantikasına görə (по семантике слова): **kişi – qadın, oğlan – qız, qardaş – bacı, ata-ana, baba-nənə, əmi – bibi, dayı – xala, xoruz – toyuq, becə – fərə, öküz – inək, erkək – dişi.**

2. Cins kateqoriyası olan dillərdən alınmış bir sıra isimlərdə müəyyən morfoloji vasitələrlə qadın cinsi kişi cinsindən ayrılır.

Ряд имен существительных, заимствованных из других языков, обладающих категорией грамматического рода, имеет отличие женского рода от мужского:

Kamil – Kamilə, Adil – Adilə, Arif – Arifə, Tahir – Tahirə, Sabir – Sabirə, Fərid – Fəridə, Səid – Səidə.

3. Familiyalarda (в фамилиях):

Məmmədov – Məmmədova, Sadıqov – Sadıqova, Babayev – Babayeva.

Şifahi dildə müəllim – müəllimə, artist – aktrisa kimi də işlədilir, ancaq rəsmən müəllim, tələbə, artist formaları qəbul edilmişdir.

Иногда различаются в употреблении **müəllim – müəllimə, artist – aktrisa**, но официально принята одна форма: **müəllim, tələbə, artist.**

Tapşırıq 92. Mətni öyrənin.

MİKAYIL MÜŞFİQ

Mikayıl Müşfiq 1908-ci il iyunun 5-də Bakı şəhərində, ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini inqilabdan əvvəl rus-tatar məktəbində almışdır. Azərbaycanca Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakı darül-müəllimində və 12 saylı II dərəcəli məktəbdə oxumuşdur. Azərbaycan Dövlət Darülfünunun (indiki Bakı Dövlət Universiteti) dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir (1927-1931).

Əmək fəaliyyətinə pedaqoq kimi başlamışdır. Bakı orta məktəblərində yeddi il müəllimlik etmişdir. Son iş yeri 18 sayılı Bakı şəhər orta məktəbi olmuşdur (bu məktəb indi onun adını daşıyır).

Poetik yaradıcılığa 1926-cı ildə "Gənc işçi" qəzetində çap etdirdiyi "Bir gün" şeir ilə başlamışdır. Bundan sonra dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir.

O, bədii tərcümə ilə də ciddi məşğul olmuşdur. Mikayıl Müşfiq də bir çox şair və ziyalılarımız kimi represiya qurbanı olmuş, 1938-ci il yanvarın 6-da güllələnmişdir. Xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Bakıda büstü qoyulmuş, qəsəbə, məktəb, küçə və meydanlara онын adı verilmişdir.

Müşfiqin "Yenə o bağ olaydı", "Oxu, tar", «Küləklər», «Necə əl çəkim», «Qurban olduğum» və bir sıra başqa şeirləri Azərbaycan poeziya xəzinəsinin inciləri sırasındadır.

Tapşırıq 93. Şeiri əzbərləyin.

YENƏ O BAĞ OLAYDI (İxtisarla)

Yenə o bağ olaydı yenə yığışaraq siz
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görədim,
Qələmə söz verəydim.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham...
Yazaydım səhər, axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə, ürəyincəmi?!
Yenə o bağ olaydı, yenə sizə gələydik,
Danışaydıq, güləydik.
Ürkək baxışlarınla ruhumu dindirəydin,
Məni sevindirəydin.

Gizli söhbət açaydın ruhun ehtiyacından:
Qardaşından, bacından
Çəkinərək çox zaman söhbəti dəyişəydin,
Mənimlə əyişəydin
Yenə də bir vuraydı qəlbimiz gizli-gizli,
Sən, ey əsmər bənizli!
Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil.
Sular ötəydi dil-dil.
Saçın kimi qıvrılan dalğalara dalaydım,
Dalıb ilham alaydım.
Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalğalar
Qəlbimdə qasırgalar,
Fırtınalar coşaydı, qısqanlıqlar doğaydı,
Məni hirsim boğaydı;
Cumub alaydım səni dalğaların əlindən,
Yapışaydım belindən.
Xəyalımız üzəydi sevda dənizlərində,
Ləpələr üzərində!
İlhamımın yelkəni zərrin saçın olaydı,
Sular xırçın olaydı!
Yenə o bağ olaydı, sevdalar ölkəsində,
O söyüd kölgəsində,
İncə qumlar üstündə yenə verib baş-başa,
Yayı vuraydıq başa.
Günlərimiz keçəydi qızgın fərəhlər kimi.
Dolu qədəhlər kimi:
Yarpaqlar arasından uzadaraq əlini,
Oxşayaraq telini,
Gecələr darayaydı saçlarını ay, gözəl,
Sən gözəlsən, ay gözəl,
Əllərində əllərim, gözlərində gözlərim...
Asılaydı sözlərim
Könlünün qulağından bir qızıl tana kimi,
Günəş doğana kimi.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?!
Söylə, ürəyincəmi?!

(Mikayıl Müşviq)

İSİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ (Виды имен существительных по составу)

Rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bir kökdən ibarət sadə isimlərlə yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb isimlər də var.

Как в русском языке, так и в азербайджанском, кроме простых имен существительных, состоящих из одного корня, существуют производимые и сложные имена существительные.

Sadə isimlər: ot, daş, su, od, at, yol, iz, kənd, çay, baş, qol, əl, üz, göz, dil, qış, yay, yaz, payız.

Düzəltmə isimlər: dəmirçi, kəndli, gözəllik, vətəndaş, mənlük, qorxu, sevgi.

Mürəkkəb isimlər: qolbaq, günəbaxan, istiot, ayaqqabı, kəklikotu.

Düzəltmə isimlər sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə isimdən, sifətdən, saydan, əvəzlikdən və feldən düzəlir. Azərbaycan dilində belə şəkilçilər çoxdur.

Производные имена существительные образуются от имен существительных, прилагательных, числительных, местоимений, глаголов посредством словообразующих аффиксов. Таких аффиксов в азербайджанском языке много.

1. **-çı, -çi, -çu, -çü** – qarıçı, tarixçi, traktorçu, üzümçi.

2. **-lıq, -lik, -lük, -lük** – daşlıq, meşəlik, qonşuluq, üzümlük; yaxşılıq, pislik, beşlik, üçlük, mənlük.

3. **-daş** – yoldaş, sirdaş, vətəndaş.

4. **-ı, -i, -u, -ü** – yazı, çəki, qorxu, ölcü.

5. **-aq, -ək** – yataq, daraq, ələk.

6. **-ıq, -ik, -uq, -ük** – qalıq, bilik, buruq, hörük.

Mürəkkəb isimlər əsasən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir.

Сложные имена существительные, в основном, образуются из двух слов.

1. İsim – isim: **suiti, Məmmədəli, qolbaq.**

2. Sifət – isim: **Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Qarabağ.**

3. İsim-feli sifət: **günəbaxan, pambığıyan, taxılbiçən, paltarasan.**

Tapşırıq 94. Cümlələri köçürün, düzəltmə və mürəkkəb isimləri seçib ayrıca yazın.

Başmaqçı usta Ağabala Veylabad şəhərində beş kişinin biri idi... (Y.V.Çəmənəmimli). Səssizlik arasında ustanın ağının şappıltısı həyəcanlar doğururdu (Y.V.Çəmənəmimli). İlk gündən qayınana ilə gəlin arasında uçurum əmələ gəldi. Get-gədə arada narazılıq qüvvətlənirdi (Y.V.Çəmənəmimli). Qara tellər qara dönür. Əl darağa yetişməmiş (H.Arif).

Tapşırıq 95. Mətni oxuyun, məzmununu danışın.

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV (1875-1939)

Dramaturq və nasir, görkəmli uşaq yazıçısı S.S.Axundov əsil xalq müəllimi idi. O, elmi, maarif və mədəniyyəti atəşin bir ürəklə təbliğ edirdi. Süleyman Sani bədii yaradıcılığında da xalqın maariflənməsi, intibahı problemlərindən bəhs edirDİ.

Ədibin «Tamahkar» pyesində insan təbiətinin ən mənfi cəhətlərindən biri olan tamahkarlıq, xəsislik ifşa edilir. «Türk birliyi», «Dibdat bəy» pyeslərində ikiüzlülük, şöhrətpərəstlik, avaraçılıq kimi yaramazlıqlar tənqid olunur.

S.S.Axundov uşaqlar üçün «Qorxulu nağıllar» adı ilə silsilə hekayələr yazmışdır. Bu hekayələrin şirin dili və üslubu sadə və aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu silsiləyə beş hekayə daxildir: «Əhməd və Məleykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurəddin», «Qaraca qız», «Əşrəf». Bu hekayələr Hacı Səməd adlı bir kişinin dilindən söylənilir. «Qorxulu nağıllar» keçmişin acınacaqlı həyat tərzini əks etdirən və uşaqları təəssüfləndirən hadisələrlə zəngindir.

«Əhməd və Məleykə» hekayəsində ehtiyac və aclıq içərisində qalan bir ailəyə Cəmaləddin adlı bir səyyah kömək əli uzadır. Ədib bununla demək istəyir ki, həyatda xeyirxah insanlar var, onlardan öyrənmək lazımdır.

«Abbas və Zeynəb» hekayəsində oxuyuruq: «Quldurlar elmsiz, tərbiyəsiz tayfadan çıxarlar. Heyvanın vəhşisi qurd, pələng və şir olan kimi, insanın da vəhşisi bunlardır... quldurlar onlardan neçə qat rəhmsiz, insafsız və zalımdırlar».

S.S.Axundovun hekayələrindəki zəngin təbiət təsvirləri, canlı insan portretləri, nağil üslubu onların şirin oxunmasına və asan başa düşülməsinə səbəb olur.

SİFƏT ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

Sifət əşyanın keyfiyyətini və əlamətini bildirir (имя прилагательное обозначает качества и признак предмета):

Qırmızı, qara, yaxşı, gözəl, bərk, böyük, dadlı, duzlu, sıniq, sökkük.

Rus dilində olduğu kimi. Azərbaycan dilində də sifətlər əsli və nisbi sifətlərə bölünür (как в русском, так и в азербайджанском языке имена прилагательные делятся на качественные и относительные).

I. Əsli sifətlər sözün leksik mənasında əşyanın əlamətini bildirir. Əşyanın əlamətini bildirmək mənası bu sözlərin kökündə olur.

Качественные прилагательные выражают качество предмета в прямом смысле этого слова. Значение качества предмета заключается у них в самом корне слова.

Əsli sifətlərin bir sıra məna növləri var (качественные прилагательные имеют ряд разновидностей); məsələn:

1) rəng bildirənlər (обозначающие цвет): **sarı, boz, ağ, qırmızı, göy, qara, yaşıl;**

2) əşyanın fiziki cəhətdən xüsusiyyətini bildirənlər (обозначающие свойства предметов, воспринимаемые по их физическим признакам): **soyuq, isti, ağır, yüngül, şirin, acı, qalın, nazik;**

3) məkan və həcm cəhətdən əlamət bildirənlər (обоз-

начающие обпросранственные признаки): **gen, dar, enli, uzun, gödək, kiçik, böyük, uca, alçaq, dərin, dayaz;**

4) əşyaların zahiri əlamətlərini göstərənlər (обозначающие объект внешние признаки предметов **çopur, yumru, düz, əyri, yastı;**

5) insanların daxili, psixoloji keyfiyyətini göstərənlər (обозначающие внутренние, психологические качества людей,): **mehriban, kobud, mədəni, yaxşı, pis.**

II. Nisbi sifətlər əşyalar arasında fərqli xüsusiyyətləri göstərmək yolu ilə əşyaların əlamətini bildirir və başqa nitq hissələrindən əmələ gəlir. (относительные прилагательные обозначают признак предметов через отношения одних предметов к другим и образуется из других частей речи): **yağlı, duzlu, dadsız, duzsuz, daşlıq, məktəbdəki, bağdakı, qışdakı, axşamkı.**

Tapşırıq 96. Əsli və nisbi sifətlərə aid misallar seçib cümlələr içərisində işlədin. Həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 97. Mətni öyrənin.

NƏRİMAN NƏRİMANOV (1870-1925)

N.Nərimanovun fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. O, həm həkim, müəllim, yazıçı, alim həm də böyük inqilabçı və ictimai xadim kimi xalqına xidmət etmişdir. Bakıda ilk kütləvi qiraətxana açmış, rus və Azərbaycan dillərinə aid dərsliklər hazırlamış, ədəbiyyata və dilçiliyə aid çoxlu məqalələr, əsərlər yazmışdır. Onun çoxlu bədii əsərləri – hekayələri, romanı və pyesləri var.

N.Nərimanov Qori müəllimlər seminariyasını, sonra isə Odessa Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Ali məktəbdə oxuyarkən inqilabi fəaliyyətə başlayır, tələbələrin tətillərinə rəhbərlik edir. Universiteti bitirdikdən sonra həkim sifəti ilə Bakıya dəvət olunur. 1907-ci ildə partiyanın tapşırığı ilə

Tiflisə gedərkən tutulub Metex qalasına salınır. Həbs müddətini çəkdikdən sonra yenə Bakıya qayıdır.

N.Nərimanov 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarları Soveti yaranandan sonra şəhər təsərrüfatı komissarı vəzifəsində çalışır. 1919-cu ildə V.İ.Leninin təklifi ilə Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Şərq şöbəsinin müdiri, sonra isə Xalq Milli Komissarının müavini vəzifəsinə təyin edilir.

1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsinə seçilir. Bakıda Şərq xalqlarının, Azərbaycan qadınları qurultaylarının çağırılması, qadınlar klubunun təşkili, yeni əlifba tədbirləri və s. onun adı ilə bağlıdır.

N.Nərimanov sonralar Zaqafqaziya Sovet Respublikaları İttifaqının sədri, 1922-ci ildən SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrlərindən biri seçilir və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışır.

1925-ci ildə Moskvada Nərimanovun ədəbi və ictimai fəaliyyətinin 30 illiyi münasibəti ilə xatirə gecəsi keçirilir. Gecədə müxtəlif respublika, vilayət və şəhərlərdən çoxlu nümayəndələr iştirak edirdi.

N.Nərimanov 1925-ci ilin mart ayında qəflətən vəfat etmişdir «Azad olunan Şərqlin rəmzi» olan Nərimanovun vəfatı münasibətilə dəfn günü kinoteatrlar, teatrlar işləməmiş, müəssisələr işlərini dayandırmış, bayraqlar beş dəqiqəliyə aşağı salınmışdır.

O, Moskvada Kreml divarları yanında dəfn edilmişdir.

Sifətlin dərəcələri

(Степени сравнения прилагательных)

Sifətin dərəcələri onun grammatik əlaməti hesab olunur. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində sifəti bir nitq hissəsi kimi başqa adlardan fərqləndirən əsas morfoloji əlamətdir.

Степени сравнения имени прилагательного считается грамматическим признаком этой части речи. Это – основной морфологический признак, который отличает имя прилага-

тельное, как часть речи, от других имен.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi var (в азербайджанском языке имеются три формы степени сравнения прилагательных):

- 1) adi dərəcə (положительная степень);
- 2) azaltma dərəcəsi (уменьшительная степень)
- 3) çoxaltma dərəcəsi (превосходная степень).

1. Adi dərəcə. «Bu, məntiqi cəhətdən şərti olaraq norma hesab edilən keyfiyyətin tam ifadəsi, qrammatik cəhətdən isə sifətin əsas formasıdır ki, başqa formalar ondan əmələ gəlir. Adi dərəcə zahiri cəhətdən hər hansı bir xüsusi şəkilçinin olmaması ilə səciyyələnir».

(N.K.Dmitriyev)

Положительная степень. «Логически это есть полностью проявленное качество, которое условно принимается за норму, а грамматически – основная форма прилагательного, от которой образуются все остальные. С внешней стороны положительная степень характеризуется отсутствием какого-либо специфического аффикса».

(Н.К.Дмитриев).

Məsələn: **qırmızı, sarı, ağ, göy, qara, boz, şirin, acı.**

2. Azərbaycan dilində azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin azlığını göstərir (уменьшительная степень в азербайджанском языке показывает уменьшение признака и качества).

Bu dərəcə aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir.

1. **-imtl, -umtul, -ümtül: qırmızımtıl, bozumtul, göyümtül, sarımtıl, ağımlıt, qaramtlı, yaşılımtıl.**
2. **-raq, -rək: yaxşıraq, gödərək.**
3. **-sov, -imsov; uzunsov, dəlisov, ağımsov.**

3. Çoxaltma (şiddətləndirmə) dərəcəsi: keyfiyyətin və ya əlamətin yüksək dərəcəsini göstərir. Sifətlərin birinci hecasından sonra p, m, r samitlərini artırmaqla əmələ gəlir. Məs: qır-

mızı-qıpqırmızı, sarı-sapsarı; göy-gömgöy, yaşıl-yamyaşıl, təmiz-tərtəmiz və s.

Превосходная степень выражает высшую степень качества или признака, образуется при помощи согласных – п, м, р. на-пример: qırmızı-qıpqırmızı, sarı-sapsarı, göy-gömgöy, yaşıl-yamyaşıl.

Tapşırıq 98. Sifətin hər bir dərəcəsinə aid misallar seçib cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 99. Mətni öyrənin.

HÜSEYN CAVID (1882-1941)

Şair və dramaturq Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, bir çox romantik, lirik-epik şeirlərin və «Ana», «Maral», «Şeyx Sənan», «İblis», «Şeyda», «Uçurum», «Səyavuş», «Xəyyam» kimi faciələrin müəllifi kimi tanınır.

Hüseyn Cavid Rəsizadə 1882-ci ildə oktyabrın 24-də Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hüseyn balaca Cavid ruhani etmək üçün mollaxana məktəbinə qoyur. Lakin 1896-cı ildə 15 yaşlı Cavid mollaxanadan qaçıb şəhərlərində açılmış yeni tipli «Rus-tatar» məktəbində oxumağa başlayır və dörd ildən sonra həmin məktəbi bitirir. O, təhsilini davam etdirmək istəyirsə də, ağır göz xəstəliyinə tutulması buna mane olur. Cavid müalicə üçün Təbrizə gedir, O, burada Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olur.

1905-ci ildə 23 yaşlı Hüseyn Cavid ali təhsil almaq üçün İstanbula gedir. O, dörd il darulfünunun dil-ədəbiyyat şöbəsində oxuyur. Hələ molla yanında oxuyarkən «Gülçin» imzası ilə şeirlər yazan Cavid İstanbulda təhsil aldığı müddətdə «Şeir məftunu», «Dəniz pərisi», «Son baharda», «Kiçik bir lövhə» kimi lirik şeirlərini yazır.

Təhsilini qurtardıqdan sonra Cavid Naxçıvana qayıdıb müəllimliyə başlayır. 1910-cu ildən o, dramaturgiya ilə məşğul

olur. Onun yazdığı «Ana» (1910), «Maral» (1912), «Şeyx Sənan» (1914) faciələri müəllifin şöhrətini artırır.

1913-cü ildə Hüseyn Cavid Tiflisdə «Keçmiş günlər», 1917-ci ildə Bakıda «Bahar şəbnəmi» adlı şeir məcmuələrini nəşr etdirir 1916-18-ci illərdə o, «Şeyda», «Uçurum» və «İblis» səhnə əsərlərini və bir sıra lirik şeirlərini yazır.

Bir-birinin ardınca «Telli saz», «Knyaz», «Səyavuş», «Şəhla», «Xəyyam» pyeslərini və «Azər» poemasını yazır.

Ümumbəşəri problemlər, insanın daxili aləmi, mənəvi sarsıntıları və həyəcanları, beynəlmiləçilik, şəxsi qüvvələrə, dini ehkamlara qarşı, mübarizə Cavid yaradıcılığının məzmununu, əsas ideya istiqamətini təşkil edir.

Tapşırıq 100. Şeiri əzbərləyin.

MƏNİM TANRIM

Hər gulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da;
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da,
Uğrunda mənliyim bərbad olsa da,
Son dildarı gözəllikdir, sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

(H.Cavid)

Lüğət:

əhli-hal – burada hər kəsin (hər qanan, anlayan)
qıbləgah-səcdə olunan
bərbad-dağılmış
dildar-sevgili
hanki bəzmə etsəm güzər- haraya səfər etsəm də
həp- həmişə

Sifətin quruluşca növləri

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur (имена прилагательные по структуре бывают простые, производные и сложные).

1. Sadə sifətlər **yaşxi, pis, acı, şirin, turş, ağ, sarı, göy, yaşıl, qırmızı, qara, boz, kiçik, gen, dar, uca, alçaq, kar, lal.**

2. Düzəltmə sifətlər adlardan (əsasən isimlərdən) və fellərdən düzəlir (производные прилагательные образуются от имен - в основном от существительных и глаголов). Məsələn:

1. Adlardan:

a) **-lı, -li, -lu, -lü** - yağlı, dadlı, bəzəkli, əziyyətli, duzlu, sulu, sözlü, üzlü;

b) **-sız, -siz, -suz, -süz** - yağsız, dadsız, bəzəksiz, əziyyətsiz, duzsuz, susuz, sözsüz, üzsüz;

c) **-i** - tarixi, inqilabi.

Adlardan **illik, yazlıq, payızlıq, buğdayı, gümüşü, yuxucul, yoxsul, qumsal** və s. kimi sifətlər də düzəlir.

2. Fellərdən:

a) **-ıq, -ik, -uq, -uk** - açıq, qırıq, sınıq, əzik, uçuq, sökük, sönük, çürük;

b) **-ağan, -əyən - qaçağan, oynayan, güləyən, küsəyən;**

c) **-qın, -kin, -qun, -gün, -ğın, -gin, -ğun, -kün** - satqın, kəskin, tutqun, qızgın, əzgin, yorğun, düzgün, yetgin, gərgin.

Bundan başqa, feldən **kəsici, öldürücü, qorxaq, ürəkək, solmaz, sönməz, burma, qorxunc, gülünc, qısqanc, köçəri, utancaq, işlək, çalışqan, söyüşkən, döyüşkən, əyri** kimi sifətlər də

düzəlir.

3. Mürəkkəb sifətlər iki sözdən əmələ gəlir (сложные прилагательные образуются из двух слов):

a) sifət+isim **ağsaqqal, qaraqabaq, göygöz, qaraqaş, ağbəniz;**

b) say+sifət - **çoxmənalı, beşillik;**

c) isim+sifət - **sözügüldici sözdəyişdirici.**

Tapşırıq 101. Oxuyun və məzmununu azərbaycanca danışın.

Наш литературный язык

Литературный язык, которым мы пользуемся - это подлинно драгоценнейшее наследие, полученное нами от предшествующих поколений, драгоценнейшее, ибо оно дает нам возможность выражать свои мысли и чувства и понимать их не только у наших современников, но и у великих людей минувших времен...

Может возникнуть вопрос, не лучше ли сказать: «Что может быть ближе и дороже нам, чем родной язык?» И верно, слово родной - волшебное слово, оно затрагивает сокровеннейшие стороны нашего существа, оно согревает своим интимным теплом все то, к чему прикладывается в качестве эпитета: родная страна, родной дом, родная мать, родной язык.

Tapşırıq 102. Mətni öyrənin.

ƏBDÜRRƏNİM BƏY HAQVERDİYEV(1870-1933)

Ə.Haqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, ali təhsilini Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutunda almış, eyni zamanda Peterburq universitetinin şərq fakültəsində oxumuşdur. «Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini», «Dağılan tifaq» adlı məşhur əsərlərini də burada – Peterburqda yazmışdır. Sonralar o, «Bəxtsiz

cavan», «Pəri-cadu», «Ağa Məhəmməd şah Qacar» kimi dram əsərlərini, «Ata və oğul», «Ayın şahidliyi», «Xortdanın cəhənnəm məktubları», «Şeyx Şəban» hekayələrini yazır.

O, ilk Azərbaycan opera tamaşasında dirijorluq etmiş (1908-ci il), sonralar geniş ədəbi-ictimai fəaliyyət göstərmiş, yeni mədəniyyətin yaranmasında və inkişafında fəal iştirak etmiş, universitetdə ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuşdur.

Tapşırıq 103. Hekayəni oxuyun.

DIŞ AĞRISI **(İxtisarla)**

Bir gün Hacı Rustəmin dükan qonşusu usta Həsən gördü ki, budu, Hacı Rustəm başı-gözü sarıqlı, yaman bir halda gəlir.

- Ay Hacı, olmasın azar, sifətini niyə sarımsan?
- Usta Həsən, ölürəm! Bu gecə səhərədək ulamışam.
- Nə olub, de görüm!
- Nə olacaq, dişim məni öldürür.
- Mən də dedim görəsən nə var. Diş ağrısının bircə əlacı var: kəlbətin!..

Usta Həsən Hacı Rustəmi apardı diş həkiminin yanına. Həkim təmtəraqlı bir qadın idi, Hacıni əyləşdirdi kürsünün üstündə.

- Ağrıyan dişinizi göstərin.

Hacı dedi: - Xanım, mən tacirəm, qabaqca buyur görək nə alacaqşan?

- Diş çəkmənin taksası on şahıdır.

- Mən heç bir girvənkə kələmi taksa ilə almıram, taksa ilə diş çəkdirəcəyəm? Sənə bircə abbası verəcəyəm, dişimi çəkəcəksən, vəssalam!

- Bura sənin dükanın deyil, çənə bazarına çıxasan, istəmirsən, gedə bilərsən.

Hacı dayanıb fikrə getdi. Bir azdan sonra dedi:

- Eybi yoxdur, çək, ağrıyan dişim budur.

Həkim dişini çəkib qoydu yerə.

Hacı üzünü usta Həsənə tutub dedi:

- Usta Həsən, Allah sənin evini bərbad eləsin, mənə yaxşı həkim yanına gətirdin. Bu ki, baytardır. Belə də həkim olar. Allah bunun evin yıxsın.

Həkim soruşdu: Nə olub?

- Nə olacaq? Allah sənə bəlanı versin. Ağrıyan dişimi qoyub, salamat dişimi çəkdin!

- Özün göstərdiyin dişini çəkmişəm.

- Di, gəl, evi yıxılmışın qızı, bax, ağrıyan dişim budur.

Həkim onu da çəkib yerə qoydu.

Hacı ilan çalmış tək yerindən qalxdı.

- Ay sənə adını həkim qoyub bura göndərənin atası it olsun. Gərək dəlclikliyi bizim başımızda öyrənəsən? Səni həkim yazanın qələmi sınısın! Yenə salamat dişimi çəkdin. Ağrıyan dişim bax, budur, bu!

Bu dəfə həkim ustanın ağrıyan dişini çəkdi. Hacı on şahı verib söylənə-söylənə çıxdı çölə və çöldə usta Həsənə dedi:

- Usta Həsən, bax, əsil ticarət buna deyərlər. Dişimi bir abbasiyə çəkməyə razı olmadı. Mən dişin birisini ona 17 qəpiyə çəkdirdim.

(Ə.Haqverdiyev)

SAY

ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ

Bir nitq hissəsi kimi, sayların semantik əsasını kəmiyyət anlayışı təşkil edir (семантической основой имен числительных, как части речи, является понятие числа): **bir, iki, üç, dörd...**

Bu nitq hissəsinə daxil olan kök sözlərin leksik fondu çox məhduddur (лексический фонд корневой слов, входящих в данную часть речи, крайне ограничен):

1 - bir

10 - on

100 - yüz

2 - iki

20 - iyirmi

1000 - min

3 - üç	30 - otuz	milyon
4 - dörd	40 - qırx	milyard
5 - beş	50 - əlli	çox - много
6 - altı	60 - altmış	xeysi - много
7 - yeddi	70 - yetmiş	az - мало
8 - səkkiz	80 - səksən	
9 - doqquz	90 - doxsan	

Tapşırıq 104. Yuxarıdakı say adlarını əzbərləyin.

Başqa kəmiyyət adlarını bildirmək üçün say birləşmələrindən istifadə edilir (для выражения других имен числительных используются сочетания числительных).

11 - on bir

12 - on iki

13 - on üç

14 - on dörd

15 - on beş

25 - iyirmi beş

35 - otuz beş

56 - əlli altı

1592 - *min beş yüz doxsan iki*

14687 - *on dörd min altı yüz səksən yeddi.*

Belə saylarda böyük saylar kiçik saylardan əvvəl gəlir və belə bir sıralanma əmələ gətirir (в таких числительных единица высшего порядка предшествует единицам низшего порядка и образуют следующий ряд):

onluq - təklik (35 - **otuz beş**); yüzlük - onluq - təklik (135 - **yüz otuz beş**); minlik - yüzlük - onluq - təklik (1135 - **min yüz otuz beş**).

Rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də say onluq sistemə əsaslanır (как в русском, так и в азербайджанском языке имя числительное основывается на десятичной системе): on, iyirmi, otuz, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan.

Azərbaycan dilində saylar üç qrupa ayrılır (в азербайджан-

ском языке числительные делятся на три группы):

1) miqdar sayları (количественные числительные).

2) sıra sayları (порядковые числительные).

3) qeyri-müəyyən saylar (неопределенно-количественные числительные).

1. Miqdar sayları əşyaların miqdarını, sayını bildirir (количественные числительные обозначают количество, число предметов): **beş** tələbə, **on** uşaq, **səkkiz** dost, **üç** ölkə, **altı** qələm.

Miqdar saylarının hamısı sadə saylardır. Bunlar arasında tarixən düzəltmə və mürəkkəb olanlar da var - iyirmi, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan; lakin onlar da indi sadə saylar hesab olunur (все количественные числительные - простые. В их числе имеются исторически производные и сложные, но ныне они считаются простыми числительными).

Bir sözü həm miqdar sayı kimi, həm də qeyri-müəyyənlik artikli və ədat kimi çıxış edir (слово **bir** употребляется как количественное числительное и как неопределенный артикль и частица).

1) Miqdar sayı kimi:

Ay dədə, get mənə çox şey al,
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al.

(A.Səhhət)

Bir saat da keçdi. Xalıyla bəzənib bütün **bir** divar, naxışlar dilində məhdiyyə olub (N.Həsənzadə). Adətdir qonağın özü bir **evə**, səsi-sədası yüz evə düşər (N.Həsənzadə).

Mən **bir** ayda yaşayıram babamın **bir** ilini (B.Vahabzadə).

2) Qeyri-müəyyənlik artikli kimi:

Yetim **bir** uşaq kimi
O qısqanır özündən.
Dağlar bir ordu kimi
Gəlib keçir gözündən.

(S.Vurğun)

Elə bil boşalır dolu **bir** ürək,
Gətirdin könlümü dilə, dağ çayı.

(**B.Vahabzadə**)

Hamı bir ağızdan onun namuslu, çalışqan və çox bacarıqlı bir arvad olduğunu deyirdi (M.İbrahimov). Yaxşı deyiblər ki, ürək bir şüşədir, sındırsan yamamaq olmaz (M.İbrahimov).

3) Ədat kimi:

Qacar -Bir de görüm, məni əsir alsalar,
Qaranlıq zindana tutub salsalar,
Neylərsən?

(**S.Vurğun**)

Bir bax Gülnara,
Atalar sözüdür, yaxşı qulaq as;
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

(**S.Vurğun**)

Tapşırıq 105. Üç, yeddi, on, qırx, əlli, səksən saylarını cümlələrdə işlədin, həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 106. Şeiri əzbərləyin.

ƏSİR AZƏRBAYCANIM

Hanı məni gül qoynunda doğuran,
Xamırımı göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə laylay balam çağırın,
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam ay,
Neçə bir il həsrətində yanam, ay!

Salam desəm, ruzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,

Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy,
Hökm etsə bu sərsəm gediş dursa, oy!

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım o neft qoxan gülümdən
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimdən,
Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum, oy,
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!

Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz neyləm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neyləm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan mənim tacım, taxtım, oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım, oy!

(Almas İldırım)

Lügət

rüzgar – külək
Ağrı dağ, Alagöz – dağ adları
sərsəm - ağılsız
eşsiz-tayı bərabəri olmayan
Kəbə- Məkkə şəhərindəki müqəddəs ziyarətgah

Şeirin müəllifi Almas İldırım 1907-ci ildə Bakının Qala kəndində anadan olmuşdur. Şeirələrində milli ruha görə təqib edilmiş, universitetdən qovulmuş, Şimali Qafqaza sürgün edilmişdir. Oradan İrana qaçmış, daha sonra isə Türkiyəyə keçmiş və 1952-ci ildə orada vəfat etmişdir. Vətən həsrəti ilə yaşamış, bu həsrətlə dolu çoxlu şeirlər yazmışdır.

2. Sıra sayları əşyaların sırasını bildirir (порядковые числительные обозначают порядок предметов) **birinci, ikinci, üçüncü...**

Sıra sayları miqdar saylarından əmələ gəlir. Ona görə də onların hamısı düzəltmə saylardır (порядковые числительные образуются от количественных числительных. Поэтому они являются производными).

Sıra sayları düzəldən şəkilçilər (аффиксы, образующие порядковые числительные):

-ıncı, -inci, -uncu, -üncü: altmışıncı, beşinci, doqquzuncu, üçüncü.

Azərbaycan dilində neçə miqdar sayı varsa, o qədər də sıra sayı düzəltmək olar (в азербайджанском языке можно образовать столько порядковых числительных, сколько имеется количественных):

bir - birinci	on - onuncu
iki - ikinci	iyirmi - iyirminci
üç - üçüncü	otuz - otuzuncu
dörd - dördüncü	qırx - qırxıncı
beş - beşinci	əlli - əllinci
altı - altıncı	altmış - altmışıncı
yeddi - yeddinci	yetmiş - yetmişinci
səkkiz - səkkizinci	səksən - səksəninci
doqquz - doqquzuncu	doxsan - doxsanıncı
	yüz - yüzüncü
	min - mininci
	milyon - milyonuncu.

Tapşırıq 107. Birinci, beşinci, səkkizinci, doxsanıncı, yüzüncü saylarını cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

3. Qeyri-müəyyən saylar əşyaların qeyri-müəyyən kəmiyyətini bildirir (неопределенные числительные обозначают неопределенное количество предметов): çox, az, heyli.

Tapşırıq 108. Çox, az, xeyli saylarını cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Qeyd 1. Rus dilində «собирательные» adı ilə verilən двое, трое, четверо tipli say adları Azərbaycan dilində yoxdur (в азербайджанском языке нет собирательных числительных, подобным русским двое, трое, четверо).

Qeyd 2. Kəsr saylarını ifadə etmək üçün, rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xüsusi leksik vahidlər yoxdur; bu anlayışlar birləşmələrlə ifadə olunur (для выражения дробных числительных, как в русском, так и в азербайджанском языке, нет специальных лексических единиц, эти понятия выражаются сочетаниями слов).

три пятых - beşdə üç (beşdən üç)

семь сотых - yüzdə yeddi (yüzdən yeddi)

две пятых - beşdə iki (beşdən iki)

пять десятых - onda beş (ondan beş)

Qeyd 3. Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində mürəkkəb saylar yoxdur. Rus dilində mürəkkəb sözlərlə ifadə olunan saylar Azərbaycan dilində ya sadə sözlərlə, ya da birləşmələrlə ifadə olunur (в отличие от русского языка, в азербайджанском нет сложных числительных. Имена числительные, выражающиеся сложными словами в русском и азербайджанском языках, выражаются то простыми словами, то сочетаниями слов).

Müqayisə et:

Sadə sözlərdə

пятьдесят - **əlli**

шестьдесят - **altmış**

семьдесят - **yetmiş**

восемьдесят - **səksən**

девяносто - **doxsan**

Birləşmələrlə

тринадцать - **on üç**

пятнадцать - **on beş**

двести - **iki yüz**

триста - **üç yüz**

пятьсот - **beş yüz**

Qeyd 4. Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində say hallanmır (в отличие от русского языка, в азербайджанском языке имена числительные не склоняются). Müqayisə et:

одна книга	bir kitab
одной книги	bir kitabın
одной книге	bir kitaba
одну книгу	bir kitabı
одной книгой	bir kitabda
(об) одной книге	bir kitabdan
три книги	üç kitab
трех книг	üç kitabın
трем книгам	üç kitaba
три книги	üç kitabı
тримя книгами	üç kitabda
(о) трех книгах	üç kitabdan

Qeyd 5. Miqdar saylarından və qeyri-müəyyən saylardan sonra sözlər - isimlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir (после количественных и неопределенно-количественных числительных слова - существительные не принимают аффикса множественного числа):

beş kitab, altı dəftər, altı qitə, on göl, yeddi dəniz, əlli şəhər, yüz küçə, çox kitab, xeyli kitab.

Tapşırıq 109. Mətni köçürün, sayları seçib ayrıca yazın və növünü göstərin. Mətnin məzmununu öyrənin və danışın.

Son elmi məlumata görə insan orqanizmi 29 kimyəvi elementdən ibarətdir. Orta boylu bir adamın bədənində, təxminən, 40 kiloqram oksigen, 20 kiloqram karbon, 7 kiloqram hidrogen, 5 kiloqram kalsium və azot, 1 kiloqram fosfor, az miqdarda isə xlor, maqnezium, natrium, kükürd və başqa ele-

mentlər vardır.

Adam hər dəfə nəfəs alanda təxminən 0,5 litr hava udur. Əgər orta hesabla siz hər dəqiqə 18 dəfə nəfəs alırsınızsa, demək, bir gün ərzində 13 min litr hava udursunuz. Əgər havanın bir litrinin çəkisi 1,2 qram olarsa, demək, insan bir gün ərzində 15 kiloqram hava udur.

İnsan ürəyi yorulmaz, kiçik bir maşına bənzəyir. Bir sutka ərzində ürək 8 ton, adamın ömrü boyu isə orta hesabla 200 min ton qan vurur. Bu qədər qanı 400 ədəd 50 tonluq dəmiryol sisterninə doldurmaq olar. Bir insanın ömrü ərzində ürəyin gördüyü iş, qatarı 4 kilometr dağa qaldıran parovozun işinə bərabərdir.

Ortayaşlı adamın bədənində 100-160 milyard nazik damar var. Onların hamısının birlikdə uzunluğu 60-80 min kilometrə çatır.

Tapşırıq 110. Aşağıdakı məlumatı öyrənin, «Dilək ölməz» şeirini əzbərləyin.

MƏHƏMMƏD HADİ (1879-1920)

Öz yaradıcılığında mütərəqqi romantizm yolunu seçən XX əsr şairlərindən biri də Məhəmməd Hadidir. Hadinin mənsub olduğu romantizm cərəyanı əsrimizin əvvəllərində zülm və istibdada qarşı çətin şəraitdə mübarizə aparan xalqın gələcək haqqında düşüncələri, azad və xoşbəxt həyat qurmaq ideyası ilə bağlı olmuşdur.

Hələ məktəb yaşlarından Məhəmməd Hadi nağil və şeir kitabları oxumağa böyük maraq göstərir. Fürsət tapan kimi sakit bir güşəyə çəkilərək mütaliə edirdi. Hadi, bir tərəfdən, köhnə sxolastik elmlərin təsiri altında yaşayırsa, digər tərəfdən, yeni fikirli bir gənc kimi böyüyürdü. Onun M.Ə.Sabir və A.Səhhət ilə olan dostluğu bu cəhəti daha da möhkəmləndirirdi.

Hadinin ilk məhəbbəti uğursuz olur; sevdiyi əmisi qızını ondan ayırıb, bir tacirəərə verirlər. Talesiz şair ömrünün axırına qədər subay qalır. 1902-ci ildə başqa bir fəlakət üz verir,

şairin doğma şəhəri Şamaxı zəlzələdən dağılır.

M.Hadi «Füyuzat», sonra isə «İrşad», «Tazə həyat», «Tərəqqi» qəzetlərində çalışır. O, Qərbi Avropa mədəniyyəti, bədii-fəlsəfi-ictimai fikri ilə maraqlanır, Hüqo, Şiller, Defo kimi yazıçı, mütəfəkkir və alimləri oxuyur. 1908-ci ildə çap etdirdiyi «İlhamlar bağçası» adlı şeirlər kitabı ona böyük şöhrət qazandırır.

1910-cu ildə Hadi İstambula gedib, orada qəzetdə işləyir. İstibdad əleyhinə çıxışlarda iştirakına görə onu Salonikə sürgün edirlər. Xeyli əziyyətdən sonra şair Bakıya qayıdıb «İqbal» qəzetinin redaksiyasında işə girir, Ömər Xəyyamdan tərcümə etdiyi iyirmiyə yaxın rübaini orada dərc etdirir.

Birinci dünya müharibəsi zamanı şair könüllü müsəlman dəstəsinə qoşularaq cəbhəyə gedir, müharibə qurtarınca Karpata, Polşada, Litvada və s. yerlərdə olur. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral inqilabını Hadi sevinclə qarşılayır.

M.Hadi çoxlu lirik və epik şeirlər müəllifi olan istedadlı şair, Şərq və Avropa ədəbiyyatına, ictimai fikir tarixinə bələd ziyalı, bacarıqlı mühərrir kimi tanınmışdır.

DİLƏK ÖLMƏZ

Bu ağır yük çəkilməz,
Bu ağular içilməz.
Sənsiz, a parlaq dilək!
Qaranlıqlar keçilməz...
Məyus olma, amandır,
Məyus olmaq yamandır,
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.

Tapşırıq 111. Mətni oxuyun və Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

ЛЕГЕНДАРНЫЙ ГЕРОЙ

Смелый воин, талантливый генерал – таким вошёл в историю славный сын азербайджанского народа Ази Асланов.

В начале Великой Отечественной войны танковый батальон Ази Асланова находился в Украине.

Осенью 1941 года под Москвой группа советских войск была окружена немцами. Танковый батальон Ази Асланова помог советским войскам выйти из окружения. За этот подвиг Ази Асланова наградили орденом Красной Звезды.

В битве на Волге батальон А.Асланова уничтожил много боевой техники врага, взял в плен сотни немецких солдат и офицеров. За это 22 декабря 1942 года он получил звание Героя Советского Союза.

Ази Асланов помог также освободить ряд городов. В марте 1944 года ему дали звание генерал-майора танковых войск. Ему тогда было 34 года.

22 января 1945 года вместе с друзьями Азиз Асланов отметил своё 35-летие (тридцатипятилетие). А через два дня был его последний бой. Он был смертельно ранен. Тело его привезли в Баку и похоронили в Нагорном парке.

Только через 47 лет (в 1991 году) на родину А.Асланова прислали его вторую звезду Героя Советского Союза.

ƏVƏZLİK МЕСТОИМЕНИЕ

Əvəzlilər əsasən isim, say və digər nitq hissələrini əvəz edir, lakin onlardan fərqli olaraq, konkretlik bildirmir. Əvəzlilər əşya və əlamətlərə işarə edir.

Məsələn, mən ümumi mənada, danışanı: sən ümumi mənada, dinləyəni, o isə haqqında danışılanı - söhbətdə iştirak etməyən şəxsi və əşyanı bildirir (напримр, мән выражает об-

щее значение говорящего, **sən** - собеседника, **o** - того, о ком идет речь - лицо или предмет, которое не участвует в разговоре).

Əvəzlilər yalnız rəbitəli nitqdə konkret məna alır (местоимения только в условиях связной речи получают конкретные значения).

Məsələn:

Gülüş. Sevil, **sən** nə qədər yazıqsan, **sənin** başında qorxunc bir oyun oynayır, **sən** isə günlərcə ac oturub, Balasının yolunu gözləyirsən.

Sevil. Nə edim, Gülüşcan, **o** işləyir, ac qalır, **mənim** də boğazımdan çörək getmir.

Gülüş. **Sən bu** arvadı tanıyırsanmı?..

Sevil. **Haradan?** Hələ şəklini görmüşəm...

Gülüş. Gedək, Sevil, **Mən sənin** şəklini çəkdirim.

Sevil. Yox, a qız. Heç Balası razı olar? Ondan soruşmamış **hara** gedə bilərəm: Kaş, Gülüş, **mən** də **sənin** kimi olaydım, oxuyardım. Balasına kömək elərdim.

Gülüş. **Sən** yazıqsan, Sevil yazıq!

Sevil. Gülüşcan, **nə üçün** axır vaxtlar sən tez-tez mənə yazıq deyirsən?

(C.Cabbarlı)

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də əvəzlilər çox kiçik bir söz qrupunu əhatə edir (как в русском, так и в азербайджанском языке местоимения представляют собой очень небольшую группу слов).

Azərbaycan dilindəki əvəzlilər bunlardır: **mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin** (haman), **öz, kim, nə, hara, necə, haçan, neçə, neçənci, kimsə, nəyə, biri, birisi, elə, belə, hər, hərə.**

Az olmalarına baxmayaraq, əvəzlilərin işlənmə tezliyi yüksəkdir (несмотря на малочисленность частота употребления местоимений очень высока); məsələn:

Səməd. Oqtay, **sən onu məndən** gizlədirsən, Fəqət **mən** bilirəm. **Bu** gün buraya gəldiyim də **bu** məsələ üçündür. **Bu** günlərdə Danyar bəy Firəngiz üçün elçi göndərmək istəyir.

Onu burada görmüş, Aslan bəyə söyləmiş. **O** da açıqlanmış idi. **Onlar** varlı, şöhrətli, böyük adamlardır. **Sən onlara** rəqib ola bilməzsən. **O** bir cür adamdır, özünü gözlə.

(C.Cabbarlı)

Əvəzlilər əsasən, isim, sifət və sayları əvəz etdikləri üçün onların sintaktik vəzifəsini ifadə edir və onlara aid bir sıra qrammatik kateqoriyalara malik olur.

Tapşırıq 112. Mətni köçürün. Əvəzliləri tapıb altından xətt çəkin.

İş yerində, ictimai yerdə xoş rəftar və davranış gözəlliyi hamımız üçün vacibdir. biz öz hərəkətlərimizlə, rəftarımızla, gözəl davranışımızla başqalarına xoş təsir bağışlamağa çalışmalıyıq. Elə etməliyik ki, başqaları bizimlə ünsiyyətdə olmaqdan çəkinməsinlər. Bu ünsiyyətdən həmişə razı qalsınlar. Bizi görəndə səkinin o biri tərəfinə keçməyə və yaxud özlərini görməzliyə vurmağa çalışmasınlar. Yalnız öz səmimiyyətimizlə, doğruluğumuzla, söz və hərəkətlərimizin təbii gözəlliyi ilə başqalarının rəğbətini qazanmağa nail ola bilərik. Öz yaramaz əməlləri, pis rəftarı, çirkin davranışı ilə başqalarının qəlbini yaralayan, əhval-ruhiyyəsini korlayan adamların başqalarından xoş rəftar və davranış gözəlliyi tələb etməyə haqları yoxdur.

Kim özü saymazlıq və biganəlik göstərüb, başqalarından hörmət, ehtiram, nəvaziş gözləyirsə, çox yanılır. Yalnız başqaları ilə xoş rəftar edən, başqalarına hörmət edən, qayğı və diqqət göstərənlər başqalarından bunun əvəzini gözləyə bilərlər.

Əvəzlilərin növləri

1. **Şəxs əvəzliləri** (личные местоимения).
2. **İşarə əvəzliləri** (указательные местоимения).
3. **Təyin əvəzliləri** (определительные местоимения).

4. **Sual əvəzliləri** (вопросительные местоимения).

5. **Qeyri-müəyyən əvəzlilər** (неопределенные местоимения).

Şəxs əvəzliləri

Şəxs əvəzliləri aşağıdakılardır:

I şəxs: mən - я	biz – мы
II şəxs: sən - ты	siz – вы
III şəxs: o - он, она, оно	onlar-они

Qeyd: Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin cəmini ifadə edən ayrıca leksik vahid yoxdur. Bunun üçün üçüncü şəxs əvəzliyindən (**o**) və kəmiyyət şəkilçisindən (**-lar**) istifadə olunur - onlar (для третьего лица множественного числа в азербайджанском языке нет отдельной лексической единицы для этого к местоимению третьего лица единственного числа **o** прибавляется аффикс множественного числа: **лар, онлар**).

Birinci və ikinci şəxs əvəzliləri (tək və cəm) ancaq şəxs bildirir, üçüncü şəxs əvəzliyi isə yalnız şəxs deyil, həm də əşya bildirir və bu vaxt **o**, işarə çaları ilə çıxış edir.

Личные местоимения первого и второго лица (единственного и множественного числа) означают только лицо, а личное местоимение третьего лица означает не только лицо, но и предмет и в это время оно выступает с указательными оттенками.

Məsələn:

Vidadi (Vaqifə)

Sən öz dediyindən dönməyəcəksən,

Sizi yalnız qoyub gedəmmərəm mən.

(S.Vurğun)

I elçi

Şair, Cavad xanın adamıyıq **biz**,
Xoş xəbər gətirib gəlmişik **sizə**

(S.Vurğun)

Əminə

Bir də **sizə** budur sözüm,
Alışmışdır könlüm, gözüm
Ata-baba yerimizə,
Kənd yaxşıdır yenə **bizə**.

(S.Vurğun)

Qacar

Dinin düşmənidir, **o** ölsün gərək.

Vidadi

Xeyir. **O**, Vaqifdir, eşqə gələrək
Bəzən qamçılایır zəmanəsinə...

(S.Vurğun)

Məcəzi mənada **sən**, **siz** əvəzlilikləri də başqa canlılara və cansızlara müraciət zamanı işlənə bilər (в переносном смысле местоимения **sən** и **siz** могут употребляться при обращении к животным и неодушевленным предметам).

Məsələn:

Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim **sizə**, durnalar!

(S.Vurğun)

Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişanə, durnalar!

(Vidadi)

Siz ey, göylərdəki parlaq ulduzlar,
Mənə qüvvət verin, güc verin, aman!

(B.Qasımzadə)

Sən ey, bu dəhşəti seyrə dalan su,
Burax, bir ildırım olsun hər ləpən!

(B.Qasımzadə)

Bu ümumi mənalarından əlavə, hər şəxs əvəzliyinin özünün mənə dairəsi var (кроме этих общих значений, каждая форма личных местоимений имеет свой круг значений):

mən əvəzliyi danışan şəxsi göstərir (местоимение мən указывает на лицо самого говорящего).

sən əvəzliyi danışanın bilavasitə müraciət etdiyi şəxsi dinləyəni bildirir (местоимение sən указывает на лицо, к которому говорящий непосредственно обращается).

o əvəzliyi nə danışana, nə də dinləyənə aid olur. Bu əvəzlik haqqında danışılan şəxsi və ya əşyanı göstərir (местоимение о не относится ни к говорящему, ни к собеседнику. Это местоимение указывает на лицо и предмет, о котором идет речь).

Biz əvəzliyi mənaca birinci şəxsin daxil olduğu şəxslər qrupunu (və ya bir xalqı, nəslı və s.) göstərir. Bu ad altında iki və daha çox adam nəzərdə tutula bilər ki, danışan da özünü onlara aid edir.

Местоимение биз обозначает группу лиц (или народ, поколение и т.п.), в составе которой находится первое лицо. Под этим словом можно иметь в виду двух или более людей, к которым причисляет себя говорящий.

Məsələn:

Yenə birlikdə olacağıq **biz**,

Qoşa vuracaqdır ürəklərimiz (Ə.Əlibəyli)

Dünya qatar obası, -

Sərnişinik onda biz (Ə.Əlibəyli)

Siz əvəzliyi mənaca ikinci şəxsin daxil olduğu şəxslər

qrupunu (və ya bir xalqı, nəsli və s.) göstərir, yaxud bu əvəzlik danışanın müraciət etdiyi şəxslər qrupunu bütünlüklə göstərir və onlar arasından heç kəsi fərqləndirmir.

Местоимение **siz** означает группу лиц (или народ, поколение и т.п.), в составе которой находится второе лицо, или группа лиц, к которой обращается говорящий, не выделяя из них кого-нибудь.

Məsələn:

Salam **sizə!**
Ey yurdumun
sinəsində
Durna gözlü bulaqlardan
Gün doğmadan
Sərin sular içə-içə

Gərdəninə ipək pambıq düzənlər!
Salam **sizə**, ey yurdumun sinəsində
Laçın kimi qanad çalıb,
Tərən kimi süzənlər!
Salam **sizə**, ey yurdumun mübariz çapayları!

(B.Qasımzadə)

Hücum! Mərd igidlər, qeyrət çağırır,
Sizi döyüشلərə çağırır Vətən!

(B.Qasımzadə)

Siz əvəzliyi bir şəxsə hörmət mənasında sən əvəzliyinin yerində də işlənir (местоимение **siz** употребляется и вместо сən при вежливом обращении к одному лицу); məsələn:

Dövlət bəy. Gültəkin, **siz** məni anlamırsınız... **Sizdə** heç insaf yoxmu? Mən bilmirəm, nə edim ki, **siz** məndən razı olasınız.

Gültəkin. Vallah, biz **sizdən** çox razıyıq, çünki **siz** bizə...

Dövlət bəy. Gültəkin, doğrusu mən bu gün iki ildən bəri çəkdiyim iztirablara qəti cavab almaq istəyirəm. Neçə mək-

tub yazmışam...

Gültəkin. Vallah, mən bilmirəm **siz** məndən nə...

(C.Cabbarlı)

Tapşırıq 113. Şəxs əvəzlilikəlini cümlələrdə işlədin və cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Şəxs əvəzliliklərinin hallanması

Şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi hallanıq (личные местоимения склоняются как существительные):

I şəxs	II şəxs	I şəxs
mən	sən	biz
mənim	sənin	bizim
mənə	sənə	bizə
məni	səni	bizi
məndə	səndə	bizdə
məndən	səndən	bizdən
II şəxs	III şəxs	
siz	o	
sizin	onun	
sizə	ona	
sizi	onu	
sizdə	onda	
sizdən	ondan	

İsimlərlə əvəzliliklərin hallanması arasında prinsip etibarilə heç bir fərq yoxdur, yalnız birinci şəxs yiyəlik halda **mən və biz** əvəzlilikləri hallanarkən yiyəlik hal şəkilçisindəki **n** səsi **m** səsinə çevrilir.

В принципе нет разницы между склонением существительных и местоимений, только местоимения первого лица в родительном падеже принимают аффикс не с согласным **n**, а с согласным **m**.

Müqayisə et: şəhərin - mənim, bizim.

İsmlərin yerlik və çıxışlıq hallarında söz kökü ilə hal şəkilçisi arasına heç bir əlavə samit artırılmır, üçüncü şəxs əvəzliyinin hallanmasında isə əvəzliliklə şəkilçi arasına n samiti artırılır.

В местном и исходном падежах существительного между корнем слова и аффиксом никакого дополнительного согласного не прибавляется, а при склонении местоимения третьего лица между местоимением и аффиксом прибавляется согласный n.

Müqayisə et: **atada** - onda; **atadan** - ondan.

İşarə əvəzlilikləri

Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri bunlardır: **bu**, **həmin** (**haman**), **elə**, **belə**.

İşarə əvəzlilikləri işarə vasitəsilə əşyanı təyin edir (указательные местоимения определяют предмет посредством указания на него); məsələn:

Deyin görüm, **bu** otaq qışda isti olurmu? (Y.V.Çəmən-zəminli). **Bu** düşüncələr məndə qeyri-adi bir qüvvə, dönməz bir cəsarət oyadırdı (M.İbrahimov). Firəngiz. Mən çox arzu edirdim ki, bizim də dilimizdə **belə** teatrlar olaydı (C.Cabbarlı). Şəkinski. **Mən** elə kağızlara bir **belə** də qiymət vermərəm (C.Cabbarlı). Sevər. **Həmin** Firəngiz gəlib **məni** tapdı, ərindən gizlin həmişə mənə kömək edirdi (C.Cabbarlı).

O əvəzliyi eyni zamanda işarə əvəzliyi hesab olunur; ona görə də **o** əvəzliyini şəxs işarə əvəzliyi də adlandırırlar. (Местоимение **o** выступает как личное, так и указательное местоимение, поэтому его называют лично-указательным местоимением). Müqayisə et:

1) Şəxs əvəzliyi kimi (как личное местоимение): Həsən iyirmi ildən artıq idi ki, Bakı neft mədənlərində fəhləlik edirdi. **O**, inqilabçı fəhlələr arasında yaşamasına bahmayaraq, keçmiş həyata möhkəm bağlı idi. Bununla belə **o**, zəhmətkeş adam idi, əlinin əməyi ilə yaşayırdı (M.İbrahimov).

2) İşarə əvəzliyi kimi (как указательное местоимение):

O təmiz duyğular, **o** saf ürəklər,
Bənövşə qoxulu sərin küləklər,
Başına döndüyüm güllər, çiçəklər -
Tərhanlar oylağı yadım düşdü.

(S.Vurğun)

Bu cəhətdən **bu** işarə əvəzliyi yaxında olan, bir qədər əvvəl yad edilən yaxud tanış olan, müəyyən olan əşyaya işarə edir. **O** əvəzliyi isə uzaqda olan, xeyli əvvəllərdə yad edilən əşyaya işarə üçün işlədilir.

В этом отношении местоимение **bu** указывает на предмет, находящийся поблизости, только что упомянутый или вообще на предмет известный, определенный. Местоимение **o** употребляется для указания на предмет отдаленный или упоминавшийся ранее.

Müqayisə et:

Bu yurda qoymaram zalım Qacarı,
Talana getməsin ellərin varı.

(S.Vurğun)

Bu dağlar qoynunda aslan yatmışdır,
Burda Koroğlular at oynatmışdır...

(S.Vurğun)

Göy üstə yeriniz var,
Bizim əziz qardaşlar.
Tanıyıram **o** dağları,
Durna gözlü bulaqları.
Çox keçmişəm hər çölündən,
Gürcüstanın dost elindən.
Var onlarda namus, hünər,
O yediyim duz-çörəklər
Unudulmaz **bu** dünyada.

(S.Vurğun)

Belə və **elə** əvəzlilikləri arasında da fərq bu şəkildədir (и между местоимениями **belə** и **elə** существует такое различие).

Arvadın **belə** sadəliyi və ciddi məsələyə yüngül baxması Yavərə toxundu... (M.İbrahimov). Yox, Rasim, nə sənə, nə də mənə **belə** səadət lazım deyil (M.İbrahimov). Dünyada **elə** bir şey yoxdur ki, aralarında soyuqluq yarada bilsin (M.İbrahimov).

Tapşırıq 114. İşarə əvəzliliklərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Təyin əvəzlilikləri

Hər, bütün, öz, filan, eyni, bəzi.

Təyin əvəzlilikləri təyinedici sözlərin yerində işlənir və bu cəhətdən işarə əvəzliliklərinə yaxınlaşır, lakin işarə əvəzliliklərinə fərqli olaraq, bu əvəzliliklərdə işarə etmək xüsusiyyəti yoxdur.

Определительные местоимения употребляются вместо определительных слов и в этом отношении они сходны с указательными местоимениями, но, в отличие от указательных местоимений, они не имеют указательных особенностей.

Bir eşit, **hər** pərdə bir aləm çalır.
Günəş məhəbbətlə yerə alçalır...

(S.Vurğun)

Oqtay. Elə bir həyat qurulmalıdır ki, orada hər söz bir qanun, hər şey bir həqiqət. İndi ona elə gəlirdi ki, son zamanlar bütün fəaliyyəti, bütün varlığı məhz bu böyük məqsədə həsr olunmuşdu... (M.İbrahimov). Yavər, arvadı Mədinəni sevirdi, **öz** sevgisi ilə xoşbəxt idi (M.İbrahimov).

Oqtay. Kimdən? Özümdən, **öz** eşqimdən **öz** taleyimdən, **öz** idealımdan, **öz** tanrımdan, həyatımdan, mühitdən, gələcəkdən, həqiqətin yoxluğundan (C.Cabbarlı). Bəstəkarın bu nəsihəti nəticəsində «Koroğlu» operasının **bəzi** parçalarını bir neçə dəfə dəyişmək məni heç də darıxdırmırdı (M.S.Ordubadi). Ey-

ni hadisəyə sonra da rast gəldik.

Bu ümumi məna fonunda təyini əvəzlilərin hər biri müəyyən məna ifadə edir (на этом общем смысловом фоне каждое определительное местоимение выражает присущее ему значение).

Tapşırıq 115. Təyini əvəzliləri cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 116. Mətni oxuyun və Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

ИСЛАМ

Азия является частью света, где зародились все крупнейшие религии земного шара. Однако судьба этих религий была различной. Одни из них широко распространились и в других частях света (христианство, ислам, иудаизм), другие же остались, в основном, азиатскими религиями (индуизм, буддизм...).

Ислам является одной из трех мировых религий. Он распространен в странах Азии и Африки. В некоторых странах, таких как Афганистан, Иран, Ирак, Пакистан, Саудовская Аравия, АРЕ, Ливия, Тунис, Алжир, Марокко, Судан и др., Ислам является государственной религией. Более одного миллиарда населения мира придерживается ислама. Только в немусульманской Индии их более 100 миллионов.

Ислам оформился в VII в. н.э. Он возник в силу ряда объективных исторических причин, обусловивших социально-экономические и культурные изменения в жизни населения Аравии. Интересы всего населения требовали прочного и длительного объединения страны, стабилизации ее политического и экономического положения, отпора чужеземным агрессиям, поисков новых торговых путей. Для этих целей нужно было знамя, под которым шла бы консолидация сил

народа. Таким знаменем стал ислам.

В основе мусульманского вероучения лежит вера в Бога - Аллаха. Вера в Аллаха является первым и основным догматом в исламской вере. Аллах един, всемогущ. Он создатель вселенной, земли и неба, всех форм жизни. Аллах управляет миром единолично, без его ведома не совершается ничего, подобно тому, как одним повелением, выраженным словом «будь», он сотворил весь мир и жизнь в мире.

Ислам имел огромное воздействие на цивилизацию многих народов мира. Ислам развивается увеличивает число людей, исповедующих мусульманскую веру. Множество людей из неисламских народов, принимая мусульманскую веру, соответственно принимают мусульманские имена.

Sual əvəzliləri

Sual məqsədi ilə işlənən əvəzlilərə sual əvəzliləri deyilir. Sual əvəzliləri isim, sifət, say, zərf və felləri əvəz edir və onların qrammatik xüsusiyyətlərini bildirir.

Sual əvəzliləri əşya və ya onun əlamətinə aid sual bildirir. Sual əvəzlilərinin qrammatik xüsusiyyətləri onların əvəz etdikləri nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır

Kim? nə? hara? əvəzliləri ismi əvəz edir və isim kimi hallanır, cəmlənir, cümlədə mübtədə, tamamlıq, zərfliyi əvəz edir (местоимения **kim? nə? hara?** заменяют имена существительные, склоняются как существительные, принимают аффиксы категории числа, выступают в роли подлежащего, дополнения, обстоятельства).

1) kim	nə	hara
kimin	nəyin	haramın
kimə	nəyə	haraya
kimi	nəyi	haranı
kimdə	nədə	harada

kimdən

nədən

haradan

2) kimlər

nələr

haralar

3) **Kim** bilir neçədir dünyanın yaşı?! (S.Vurğun). Dekorasiyaları **haradan** asacaqsan, mıx yox, çəkiç yox (C.Cabbarlı). Oqtay. Bax, mənim çörəyim var, sənə verdim, ancaq **nədən** bilək ki, bu sözlər doğrudur (C.Cabbarlı). Üzeyir Hacıbəyov sənətinin Azərbaycan bəstəkarına **nə** verdiyini tam ifadə etmək üçün mən yalnız belə deyə bilərəm: «Biz hamımız Üzeyir məktəbindən çıxmışıq». Bu məktəbdə biz **nə** öyrənmişik?.. (Fikrət Əmirov).

Hansı, necə əvəzlilikləri sifəti, **neçə, neçənci** əvəzlilikləri isə sayı əvəz edir, həmin nitq hissələri kimi cümlədə əsasən təyin olur və bu mövqelərində hallanmır və cəmlənmir (Местоимения **hansı, necə** заменяют прилагательное, местоимения **neçə, neçənci** - числительное и в предложении эти местоимения выступают как определение и будучи определением не склоняются и не принимают аффикса множественного числа).

Məsələn:

Oqtay, mən **hansı** qapıdan çıxacağam? (C.Cabbarlı). Bağda **necə** güllər açılmışdır? O uşaq **neçə** yaşında idi? Siz **neçənci** kursda oxuyursunuz? Qrupunuzda **neçə** tələbə var?

Nə vaxt? hara, necə, haçan əvəzlilikləri zərfi əvəz edir, cümlədə zərflilik rolunda çıxış edir (местоимения **hara, necə, haracan** заменяют наречие, в предложении выполняют роль обстоятельства).

Onlar **hara** gedirdilər? Tələbələr **necə** oxuyurdular? Siz **haçan** bildiniz ki, sərgi bu gün açılacaqdır? Siz **nə vaxt** gələcəksiniz?

Felin sualları nə etdi? nə edir? nə edəcək? cümlədə xəbər yerində işlənir.

Məs: Uşaq **nə edir**? Uşaq **oynayır**. Dostun dünən **nə etdi**? Dostum dünən kitab **oxudu**. Sabah **nə edəcəksən**? Sabah kəndə **gedəcəyəm**.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər

Kimsə, kimisi, biri, birisi, nə isə, heç kim, heç kəs, kimi, filankəs, hamı, hər kim, hər kəs, hər nə və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər qeyri-müəyyən, naməlum şəxsi və ya əşyanı bildirir (неопределенные местоимения указывают на неопределенное, неизвестное лицо или предмет).

Qeyri-müəyyən əvəzlilər, şəxs əvəzliləri kimi, isimləri əvəz edir, isimlər kimi hallanır, cəmlənilir, cümlədə mübtədə və tamamlıq kimi çıxış edir.

Неопределенные местоимения заменяют имя существительное и склоняются как существительные, выступают в предложении в роли подлежащего и дополнения.

1) kimsə	biri	kimi	filankəs
kimsənin	birinin	kiminin	filankəsin
kimsəyə	birinə	kiminə	filankəsə
kimsəni	birini	kimini	filankəsi
kimsədə	birində	kimində	filankəsədə
kimsədən	birindən	kimindən	filankəsədən

2) **Hamı** maraqlı filmə tamaşa edirdi. Bu gün saxlasan, sabah **kimsə** bu qarıdan keçməz (C.Cabbarlı). Buradan **kimsə** geriyə qaça bilməz (C.Cabbarlı). **Heç kim** unudulmur, **heç nə** yaddan çıxmır. **Hər kəs** öz işini yerinə yetirir. **Kimsə** mənə çağırırdı.

Tapşırıq 117. Bir neçə qeyri-müəyyən əvəzliyi cümlədə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 118. Mətnin məzmununu öyrənin.

SƏMƏD VURĞUN

Səməd Yusif oğlu Vəkilov 21 mart 1906-cı ilə Qazax qəzasının Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Şair

uşaqlıq illərini doğma kəndində keçirmiş, ibtidai təhsilini kənddəki rus-tatar məktəbində almışdır. 1918-ci ilə Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirmişdir. S.Vurğun seminariyanı bitirdikdən sonra Qazax, Quba və Gəncədə Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris etməyə başlayır. 1930-cu illərdə o, Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Maksim Qorkinin “Qız və ölüm”, Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

S.Vurğun böyük şair, dramaturq və ictimai xadim idi. Yüzlərlə lirik şeirlərin, «Komsomol poeması», «26-lar», «Bakının dastanı», «Bəsti», «Muğan», «Aygün», «Zamanın bayraqdarı», «Zəncinin arzuları» və s. kimi poemaların; «Vaqif», «Xanlar», «Fərhad və Şirin», «İnsan» pyeslərinin müəllifidir. Onun əsərləri poetik zənginliyinə, dərin mənasına, forma rəngarəngliyinə görə diqqəti cəlb edir. S.Vurğun dövrümüzün ən böyük şairləri sırasında dayanır. O, Azərbaycan respublikası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü idi; iki dəfə Dövlət mükafatına layiq görülmüş; dəfələrlə SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. Səməd Vurğun uzun zaman Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri və Respublika Elmlər Akademiyasının akademik katibi olmuşdur.

Səməd Vurğun 1956-cı ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Tapşırıq 119. Şeiri əzbərləyin.

ŞAİR, NƏ TEZ QOCALDIN SƏN!

Nemətsə də gözəl şair,
Şair olan qəm də yeyir,
Ömrü keçir bu adətlə,
Uğurlu bir sədətlə.
Görən məni nədir, deyir.
Saçlarına düşən bu dən?
Şair, nə tez qocaldın sən!

Dünən mənə öz əlində
Gül gətirən bir gəlin də
Gözlərində min bir sual.
Heykəl kimi dayandı lal...
O bəxtəvər gözəlin də
Mən oxudum gözlərindən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Ovçuluğa meyl saldım.
Gecə-gündüz çöldə qaldım.
Dağ başından enib düzə
Bir ox kimi süzə-süzə
Neçə ceyran nişan aldım,
Cavab gəldi güllələrdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Bəzən uca, bəzən asta,
Ötür sazım min sim üstə.
Andı yalan, eşqi yalan,
Dostluğu da rüşvət olan,
Ürək yıxan bir iblis də

Üzəvari deyir hərdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Saç ağardı, ancaq ürək
Alovludur əvvəlki tək.
Saç ağardı, ancaq nə qəm.
Əlimdədir hələ qələm...
Bilirəm ki, deməyəcək
Bir sevgilim, bir də vətən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

(S.Vurğun)

FEL (ГЛАГОЛ)

(Ümumi məlumat)

Azərbaycan dilində fel həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən ən zəngin nitq hissəsidir (глагол в азербайджанском языке - богатая часть речь в грамматическом и семантическом отношениях).

Fel aşağıdakı kateqoriyalara, yaxud formalara malikdir (глагол имеет нижеследующие категории или формы):

Şəxs kateqoriyası - категория лица.

Kəmiyyət kateqoriyası - категория числа.

Təsirlik kateqoriyası - категория переходности.

Növ kateqoriyası - категория залога.

İnkarlıq kateqoriyası - категория отрицания.

Tərz kateqoriyası - категория вида.

Felin şəkilləri - наклонения глагола.

Məsdər - инфинитив.

Feli sifət - причастие.

Feli bağlama - деепричастие.

Bunlardan şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları və felin şəkilləri təsriflənən formalardır. Məsdər, feli sifət və feli bağlama təsriflənməyən formalara daxildir. Fellərin təsirlik növ və inkarlıq kateqoriyaları üzrə dəyişməsi həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalar daxilində gedə bilər.

Категории лица, числа, времени и наклонения глагола являются спрягаемыми формами. Инфинитив, причастие и деепричастие относятся к неспрягаемым формам глагола. Изменение глагола по категориям переходности, залога и отрицания может происходить в спрягаемых и неспрягаемых формах.

Felin təsriflənən formaları predikativ formalar hesab olunur və cümlədə xəbər rolunda çıxış edir.

Спрягаемые формы глагола считаются предикативными и выступают в предложении в роли сказуемого.

Məsələn: oxuyuram, oxuyuruq, oxuyursan, oxuyursunuz, oxuyur, oxuyurlar, oxuyar, oxuyacaq, oxudu, oxumuşdur; oxusun, oxumalıdır, oxuyasıdır, oxusa, gərək oxuya və s.

Felin təsrif olunmayan formaları substantiv (məsdər), atributiv (feli sifət) və adverbial (feli bağlama) formalar hesab olunur.

Неспрягаемые формы глагола называются субстантивными (инфинитив), атрибутивными (причастие) и адвербиальными (деепричастие).

Məs.: **Oxumağı** sevirik. **Oxuyan** tələbə yaxşı cavab verir. Əli evdən gələndə kitab aldı. **Danışmaq** gümüşdürsə, **danışmaq** qızıldır. **Oxuyan oxumayandan** seçilir. Bizim məqsədimiz **oxumaqdır**. Biz yeni həyat **quranlarıq**.

Grammatik formalarının çoxluğuna və grammatik kateqoriyalarının xarakterinə görə fel ən mürəkkəb nitq hissəsidir. Azərbaycan dili felləri isə bu cəhətdən daha zəngin və daha mürəkkəbdir (по обилию грамматических форм и по характеру грамматических категорий глагол самая сложная часть речи. Глагол азербайджанского языка в этом отношении еще богаче и сложнее).

Tapşırıq 120. Mətnin oxuyun.

BABƏK

Babək - Xürrəmilər hərəkatının ən görkəmli rəhbəri, Ərəb Xilafətinə qarşı Azərbaycandakı üsyana rəhbərlik etmiş böyük sərkərdə olmuşdur. Babək Xürrəminin doğum tarixi dəqiq məlum deyil, lakin tarixi məlumatlara əsaslanan tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu 798-838-ci illərə təsadüf edir. Atası cavan yaşından vəfat edir. Anası iki oğlu - Həsən və Abdulla ilə tək qalır. Böyük oğlu Həsən sonralar Babək adı ilə məşhurlaşır.

Babək 10 yaşına çatandan sonra karvanlara qoşulub

Azərbaycanın hər tərəfini gəzir. Bu gəzintilər zamanı ölkənin coğrafiyasına yaxından bələd olması sonralar ona ərəb orduları ilə döyüşlərdə çox kömək edir.

Sonralar Təbrizə gedən Babək burada xürrəmilərin təlimi ilə tanış olur. 18 yaşında Təbrizi tərk edərək Bilalabada anasının yanına qaydır.

Bilalabad yaxınlığında Bəzz adlanan keçilməz qalada Cavidan adlı bir xürrəmi yaşayırdı. O, yerli xürrəmi hərəkatına başçılıq edirdi. Babəklə təsadüfən tanış olan Cavidan çox fikirləşmədən Babəki öz dəstəsinə dəvət edir. Anasının da razılığı ilə Babək Bəzz qalasına yola düşür.

Babək az bir vaxtda Cavidanın və yoldaşlarının böyük hörmət və rəğbətini qazanır. 816-cı ildə Cavidanın vəfatından sonra onun vəsiyyətinə görə xürrəmilərə Babək başçılıq edir. Babəkin başçılığı dövründə Azərbaycan ərəblərə qarşı mübarizənin mərkəzinə, Bəzz isə xürrəmilərin paytaxtına çevrilmişdir.

Babəkin rəhbərliyi ilə xürrəmilərin üsyanı Azərbaycan tarixində ən parlaq səhifələrdən biridir. Xürrəmi icmasının rəhbəri olduğdan sonra Babək qətiyyətli fəaliyyətə keçir. O, xürrəmilər qarşısında ərəbləri qovmaq və ədaləti bərpa etmək vəzifəsi qoyur. Babəkin ağıllı siyasəti nəticəsində az sonra bütün Azərbaycan ərazisi xürrəmilərin əlinə keçir. üsyançıların sayı 300 mini keçir. Babəkin uğurlar qazanmasında Azərbaycanı düşmən istilasından azad etmək arzusunda olan qəhrəman xalqın da böyük köməyi olmuşdur.

Ərəb istilasına qarşı Babəkin başçılığı ilə uzun illər davam edən üsyana 837-ci ildə son qoyulur. Belə rəvayət edilir ki, ərəb xəlifəsinin onu bağışlamaq haqqındakı təklifini Babək rədd edir və ona belə cavab göndərir: «Qırx gün alçaq kimi ömür sürməkdənsə, bir gün rəhbər kimi yaşamaq daha şərəflidir».

Xəyanət nəticəsində əsir düşən Babək xüsusi amansızlıqla edam edilir.

O dövrün tarixçiləri Babək haqqında belə yazırlar: «Babək öz zamanəsinin qəhrəmanı və Xilafəti dəhşətə gətirən bir igid ili».

Böyük sərkərdəlik məharəti olan Babək yerli şəraitə də-

rindən bələd olmasından istifadə edərək nizami ərəb ordusunu bir neçə dəfə ağır məğlubiyyətə uğradır.

Təsirli və təsirsiz fellər (Переходные и непереходные глаголы)

Təsirli fellər obyekt üzərinə təsiri keçən hərəkəti bildirir. Bu fellər müstəqim obyekt tələb edir (переходные глаголы выражают действие, которое переходит на предмет. Эти глаголы требуют прямого объекта); məsələn:

yazmaq, almaq, görmək, eşitmək, bilmək, göndərmək, gətirmək, aparmaq, yemək, içmək, qaldırmaq, endirmək, qurmaq, tikmək.

Tapşırıq 121. Bu felləri müstəqil obyektləri ilə işlədin. Nümunə: yazmaq - məktubu yazmaq.

Təsirsiz fellərin ifadə etdiyi hərəkət əşya üzərinə keçmir bu fellər müstəqim obyekt tələb etmir (действие, выраженное непереходным глаголом, не переходит на предмет; эти глаголы не требуют прямого объекта); məsələn:

getmək, gəlmək, qaçmaq, yatmaq, oturmaq, durmaq, gülmək, ağlamaq, enmək, qalxmaq.

Tapşırıq 122. Bu fellərdən beşini cümlələrdə işlədin. Nümunə.

Biz bu gün kinoya getdik.

Təsirli və təsirsiz fellər bir-birinə keçə bilər (переходные глаголы могут переходить в непереходные и наоборот): 1) yazmaq-yazılmaq, görmək-görülmək, qurmaq-qurulmaq, vurmaq-vurulmaq, sevmək-sevilmək;

2) enmək-endirmək, gülmək-güldürmək, qaçmaq-qaçırmaq, ağlamaq-ağlatmaq.

Tapşırıq 123. Mənsur şeiri öyrənin.

AZƏRBAYCAN DİLİ
(Mənsur şeir)

Anamın südündə, vətənimin havasında, çörəyində, suyunda səni duymuşam!

Torpağımda-daşımnda, çölümdə-çəmənində, Kürümdə, Arazımda, Xəzərimdə, canımda səni görmüşəm!

Elimdə-günümdə, dərsimdə-kitabımda səni sevmişəm! Sevmişəm, a məni tarixin eniş-yoxuşlarında xalqımın göz bəbəyi kimi qoruduğu dilim! Azərbaycan dilim! Anamın həzin-həzin laylalarında, arzulu-arzulu oxşamalarında qanıma keçmişən!

Atamın kişi-kişiyana söhbətlərində ruhuma çökmüsən!

Babamın, nənəmin şirin-şirin nağıllarında, bayatılarında ürəyimə girmisən!

Əlimə qələm alan gündən, qələmin ixtiyarına qalan gündən böyüklüyünü dərk etmişəm!

İlk gecədə, yuxusuz qaldığım ilk gecədə, ilk ağır sınaq gecəsində necə də köməyimə gəldin, qüdrətinlə ana barəsindəki düşüncələrim öz qəlibinə düşdü, söz qəlibinə düşdü. Səxavətini unutmamışam.

Heç zaman, heç kəsdən bir kömək ummadım. Təkcə səndən savay! Səndən də həmişə budur təmənnam: əsirgəmə sözlərini, varını, gizləmə imkanlarını, ecazkarlığını, bir sözünün neçə-neçə çalarını; yuxusuz gecələrimin sayını çoxaltma, mənsur şeirlərimə xəzinənin ən sirli, hələ toxunulmamış, əl dəyilməmiş guşələrində qidalanmağa icazə ver, a mənim ulu əcdadımın yadigarı, nişanəsi, nəfəsi doğma dilim, ana dilim! Azərbaycan dilim!

Sənsiz neyləyə bilərəm? Nəyə gərəyəm? Varlığım varlığına bağlıdır. Adım adınla öyünər. Sevincim, səadətim qüdrətinlə yaranır, a mənim günüm, ilim, əsrim, qərinəm, nəhayətsizliyim, Azərbaycan dilim! Azərbaycan dilim!

(Gülhüseyn Hüseynoğlu)

İnkarlıq kateqoriyası

Bir qayda olaraq, fellər təsdiq formasında olur (как правило, глаголы бывают в утвердительной форме): **oxumaq, danışmaq, gəzmək, öyrənmək, axtarmaq, tapmaq** və s.

Felin inkar forması **-ma, -mə** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir (отрицательная форма глагола образуется с помощью аффикса **-ma, -mə**); oxumaq - **oxumamaq**, danışmaq - **danışmamaq**, gəzmək - **gəzməmək**, öyrənmək - **öyrənməmək**, axtarmaq - **axtarmamaq**, tapmaq - **tapmamaq**.

İndiki zamanda felin inkar şəkilçisinin saiti düşür (при глаголах настоящего времени гласный звук аффикса отрицания выпадает): **görməyir-görmür, yazmayır-yazmır, danışmayır-danışmır**.

İnkarlıq şəkilçisi felin bütün sözdəyişdirici şəkilçilərindən əvvəl işlənir, ya birbaşa felin kökünə artırılır, ya da sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra gəlir (аффикс отрицания предшествует всем словоизменяющим аффиксам глагола. Он присоединяется или к корню глагола, или после словообразующих аффиксов): **bil-bilmə, gör-görmə, başla-başlama, gəl-gəlməyəcəkdir, danış-danışmamışdır**.

Qeyd: Vurğusuz inkarlıq şəkilçisini (**-ma, -mə**) sözdüzəldici vurğulu **-ma, -mə** şəkilçisindən fərqləndirmək lazımdır (следует различать безударный аффикс отрицания от словообразовательного ударного аффикса **-ma, -mə**).

Müqayisə et:

gəlmə - не приходи, gəlmə - пришлый, приезжий;

süzmə - не процеживай, süzmə - процеженное.

Tapşırıq 124. İşləmək, yemək, öyrənmək, soruşmaq, gözləmək fellərinin həm təsdiq, həm də inkar formalarını cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Nümunə: Tələbələr bu gün xeyli işlədilər. Dünən isə onlar bu qədər işləməmişdilər.

Felin məna növləri

Felin məna növləri subyekt və obyekt arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edir; bu münasibətlər öz ifadəsini felin semantik-qrammatik mənasında tapır. Azərbaycan dilində felin mənasına beş növü var:

Залог глагола выражает различные отношения между субъектом и объектом. Эти отношения находят свое выражение в семантико-грамматическом значении глагола. Залогов в азербайджанском языке пять:

- 1) Məlum növ (основной залог);
- 2) Məchul növ (страдательный залог);
- 3) Qayıdış növ (возвратный залог);
- 4) Qarşılıq-müştəgək növ (совместно-взаимный залог);
- 5) İcbar növ (принудительный залог).

Məlum növ xüsusi növ şəkilçisinə malik olmur. Növ şəkilçisi olmayan bütün fellər məlum növdə hesab olunur (основной залог не имеет специального залогового аффикса. Все глаголы, не имеющие залоговного аффикса, относятся к основному залогу); **yazmaq, almaq, danışmaq, bilmək, açmaq, örtmək, getmək, gəlmək, görmək, yaratmaq, durmaq.**

Məlum növ fellər də iki yerə bölünür (глаголы основного залога делятся на две группы).

- 1) təsirli fellər: **yazmaq, görmək, almaq;**
- 2) təsirsiz fellər: *getmək, gəlmək, gülmək.*

Felin başqa növləri əsasən təsirli fellərdən əmələ gəlir və deməli, felin növ kateqoriyası əslində təsirli fellərə əsaslanır və bu cəhətdən növ kateqoriyası bütün felləri eyni dərəcədə əhatə edən başqa kateqoriyalardan fərqlənir.

Другие залого глагола, в основном, образуются от переходных глаголов, следовательно, категория залога образуется на основе переходных глаголов, и в этом отношении категория залога отличается от других глагольных категорий, которые присущи всем глаголам.

Məchul növ -il, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün şəkilçilərinin

köməyi ilə əmələ gəlir (страдательный залог образуется с помощью афиксов **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün**); məsələn: **yazılmaq, oxunmaq, bilinmək, görünmək, alınmaq, açılmaq**.

Xəbəri məchul növ fellərlə ifadə olunan cümlələrdə müəyyən hərəkət haqqında danışılır, lakin fel birbaşa iş görəni göstərə bilmir. Belə cümlələrdə obyekt subyektin qrammatik mövqeyinə keçir və cümlənin mübtədası olur.

В предложениях, в которых сказуемое выражается глаголами страдательного залога, говорится о каком-либо действии без указания на деятеля. В таких предложениях объект будучи подлежащим предложения, переходит в грамматическую позицию субъекта.

Məktüb yazıldı (**məktub** - obyekt//mübtəda).

Kitab oxundu (**kitab** - obyekt//mübtəda).

Bina tikildi (**bina** - obyekt//mübtəda).

Yol çəkildi (**yol** - obyekt//mübtəda).

Belə cümlələr o zaman işlədilir ki, müxtəlif səbəblər üzündən, iş görəni yada salmağa ehtiyac olmur, vurğu obyekt və hərəkət münasibətləri üzərinə düşür.

Такие предложения употребляются тогда, когда по разным причинам не нужно упоминать деятеля, и делается ударение на отношение между объектом и действием.

Bu cümlələrdə subyekti ifadə edən sözü işlətmək olar, lakin həmin söz mübtəda deyil, tamamlıq kimi çıxış edəcəkdir (в этих предложениях можно употреблять слово, обозначающее субъект, но оно будет выступать не в роли подлежащего, а - дополнения); məsələn:

Məktub **Oqtay tərəfindən** yazıldı (**Oqtay** - subyekt **Oqtay tərəfindən** - tamamlıq). **Bina fəhlələr tərəfindən** tikildi (**fəhlələr** - subyekt, **fəhlələr tərəfindən** - tamamlıq).

Tapşırıq 125. Aşağıdakı cümlələrin xəbərlərinin ifadə olunduğu fellərə məchul növ şəkilçiləri əlavə edib işlədin və buna uyğun olaraq, cümlələrin strukturunu dəyişin.

Məktubu dostum yazmışdı. Bu gözəl şəkilləri bizim rəs-

samlar çəkmişlər. Şəhəri indiki gənc nəsil tikir. İndiki gözəl həyatı bizim adamlar yaradırlar. Həmin elmi-nəzəri mühazirələri universitetin professorları oxumuşlar.

Nümunə: **Məktubu dostum yazmışdır - Məktub dostum tərəfindən yazılmışdır.**

Qayıdış növ də məchul növ kimi **-il, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün** şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gəlir və bu iki növ (məchul və qayıdış) formaca eyni olur; lakin onlar mənalarına görə fərqlənir. Məchul növdən fərqli olaraq, qayıdış növdə hərəkət iş görənin öz üzərinə qayıdır. Burada obyektlə subyekt birləşir.

Возвратный залог, как и страдательный, образуется с помощью аффиксов **-il, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün**; но они (страдательный и возвратный) по значению различаются. В отличие от страдательного залога возвратный залог показывает, что действие совершается над самим деятелем. Здесь субъект и объект сливаются.

Məsələn: **Onlar** yola düşməzdən əvvəl yaxşı geyindilər - (**onlar** - mübtəda, subyekt//obyekt), hava yavaş-yavaş açıldı - (**hava** - mübtəda, obyekt/subyekt). Uşaqlar yuyundular (**uşaqlar** - mübtəda, subyekt/obyekt). Birinci idmançı daha uzağa atıldı (**idmançı** - mübtəda subyekt/obyekt).

Bir sıra hallarda məchul növlə qayıdış növü ancaq cümlədə ayırmaq mümkün olur. Məsələn, **açılmaq** feli «**Qapı açıldı**» cümləsində məchul növ, «**Güllər açıldı**» cümləsində qayıdış növ hesab olunur.

Tapşırıq 126. Açılmaq, qorunmaq, vurulmaq fellərini qayıdış növ kimi cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Qarşılıqlı növ hərəkətin qarşılıqlı şəkildə icra edildiyini göstərir (совместно-взаимный залог выражает совместное участие субъектов в совершении действия): **görüşmək, yazışmaq, vuruşmaq** və s.

Felin qarşılıqlı növü **-ış, -iş, -uş, -üş** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: **vurmaq - vuruşmaq, görmək - görüşmək, döymək -**

döyüşmək, yazmaq - yazışmaq, dartmaq - dartışmaq, çəkmək - çəkişmək.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi bəzi təsirsiz fellərə müştərəklik mənası verir (при некоторых непереходных глаголах форма на -ış, -iş, -uş, -üş придает глаголу значение совместности); **gülmək - gülüşmək, qaçmaq - qaçışmaq, mələmək - mələşmək, ağlamaq - ağlaşmaq.**

Tapşırıq 127. Vuruşmaq, görüşmək, yazışmaq, döyüşmək fellərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

İcbar növ göstərir ki, bir subyektin hərəkəti başqa bir subyektin təsiri, təhriki ilə icra edilir (глаголы понудительного залога выражают действие одного субъекта, которое совершается под влиянием, по понуждению другого субъекта).

Felin icbar növü **-t** və **-dır** şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir; məsələn: **yazmaq** (писать) - **yazdırtmaq** (заставить писать), **tikmək** (строить) - **tikdirtmək** (заставить строить).

Tapşırıq 128. Oxutdurmaq, gətirdirmək, təmizlətdirmək fellərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Felin məna növləri ilə təsirli və təsirsiz fellər arasında belə bir münasibət var (между категориями залога и переходности существует такое отношение):

1. Məlum növdəki fellərin bir qismi təsirli (yazmaq, almaq), bir qismi təsirsiz olur (**getmək, gəlmək, gülmək**).

2. Məchul növdəki fellər təsirli fellərdən düzəlir, özləri təsirsiz olur (**yazmaq - yazılmaq, almaq - alınmaq**).

3. Qayıdış, növdəki fellər təsirli fellərdən əmələ gəlir, özləri təsirsiz olur (**geymək - geyinmək, yumaq - yuyunmaq**).

4. Qarşılıq növdəki fellər təsirli fellərdən əmələ gəlir, özləri təsirsiz olur (**vurmaq - vuruşmaq, yazmaq - yazışmaq**).

5. İcbar növdəki fellər təsirli fellərdən əmələ gəlir, özləri də təsirli olur (**yazmaq - yazdırmaq, yazdırtmaq**).

Tapşırıq 129. Görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh haqqında verilmiş mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

МИРЗА ШАФИ ВАЗЕХ

Шестнадцатого ноября 1852 года в городе Тифлисе умер младший преподаватель Тифлисского уездного училища, вечный труженик и неудачник, замечательный Азербайджанский поэт. Звали этого человека Мирза Шафи, Вазех - его псевдоним...

Насколько обычной была жизнь Мирза Шафи, настолько необычна была судьба его стихов.

В 1844 году в Тифлис приехал немецкий литератор Фридрих Боденштедт. Будучи ориенталистом, он проявил большой интерес к жизни Кавказа и пожелал брать уроки восточных языков. Так судьба свела его с Мирза Шафи...

В 1847 году Боденштедт возвратился на родину, привезя с собой записи песен своего учителя и его подарок - тетрадь стихов.

В 1850 году Боденштедт издает «Тысяча и одна ночь на Востоке»... В следующем году выходит книга «Песни Мирза Шафи» в переводе Ф.Боденштедта. Успех песни был необычайным. Книга ежегодно переиздавалась по несколько раз и была переведена на многие европейские языки.

В 1870 году русский композитор Антон Рубинштейн, живший в Веймаре, написал двенадцать романсов на слова Мирзы Шафи в немецком переводе Ф.Боденштедта. Романсы вызвали восхищение Листа и других музыкантов того времени. Впоследствии тексты романсов были переведены на русский язык и один из них - «Персидская песня» - приобрел широкую известность, чему в большой мере способствовало исполнение его Ф.Я.Шаляпиным. Однако, мало кто знал, что слова этого очень популярного романса принадлежат азербайджанскому поэту Мирза Шафи.

Итак, в течение десятилетий Европа проявляла огром-

ный интерес к сихам мудреца из Гянджи, который умер, по-видимому, так и не успев получить экземпляр книги со своим портретом на обложке, посланный ему в дар бывшим учеником. Небывалый успех песен дал возможность Боденштедту в семидесятых годах издать еще один сборник «Из наследия Мирзы Шафи» и выступить с неким «разоблачением». Боденштедт объявлял, что более двух десятилетий мистифицировал публику, что хотя человек по имени Мирза Шафи существовал на самом деле, но «правда в том, что песни Мирза Шафи не являются переводами и мне одному обязаны своим существованием». С Боденштедтом не спорили, да и спорить было некому, заявление его приняли за истину.

(Н.Гребнев)

Tapşırıq 130. Aşağıdaki kiçik şeirlərin məzmununu Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

1. Из песен остается на века
Скорее песня та, что коротка.

Порой навечно людям остается
Короткая, но мудрая строка.

В коротком слове мудрость к нам пробьется,
Хотя век назад слетела с языка.

2. Я к свету шел, и путь мой был тяжел,
Но тьму ночную все ж я поборол.
Я через правду к песням приобщился,
Я через песню истину нашел.

3. Талант поэта - дар небес нетленный -
От неба к сердцу путь благословенный.
Жизнь - это поле, ты на нем цветок,

Ты озаряешь светом тьму вселенной
Ты вечности крупица в жизни брэнной.
Ты укрепляешь радость, лечишь боль.

Felin zamanları

Azərbaycan dilində felin üç zamanı var (в азербайджанском языке глагол имеет три времени): 1) **indiki zaman** (настоящее время); 2) **keçmiş zaman** (прошедшее время); 3) **gələcək zaman** (будущее время).

Hər zamanın öz qrammatik ifadə forması var (каждое время имеет свою грамматическую форму выражения).

Felin indiki zamanı -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi ilə əmələ gəlir (форма настоящего времени глагола образуется аффиксом **-ır, -ir, -ur, -ür**): gülür, oynayır, enir, qalxır, danışır, işləyir, uçur, axtarır, tapır.

Felin indiki zamanının ifadə etdiyi hərəkət ya praktik olaraq danışığ vaxtına düşür, ya da prinsipcə belə qəbul edilir (действие, выраженное глаголом настоящего времени, или практически совершается в момент речи, или в принципе так и принимается).

Tapşırıq 131. Şeiri oxuyun, indiki zamanda olan felləri göstərin.

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göy kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni!

Görürəm, dan yeri yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür.
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür,
Saralır gözümdə sünbülün dəni,
Bu nemət ilhama çağırır məni!..

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum,
Hücuma başlayır mənim söz ordum.
Könüllər mülkündə min yuva qurdum.
Unutmaz aləmdə sevən sevəni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni!

O kimdir külüngü dağ kimi vurur?
Keçici bayraq da yanında durur.
Görürəm, o yeni bir dünya qurur...
Loğmanlar yazacaq bu qərinəni,
Bu hikmət ilhama çağırır məni!

Muğana su gəlir, Milə su gəlir,
Axışıb öz eli, ülusu gəlir...
Torpağa insanın arzusu gəlir -
Bağrıma basıram ana vətəni;
Bu ülfət ilhama çağırır məni!

(S.Vurğun)

Felin keçmiş zamanının iki qrammatik ifadə forması var (прошедшее время глагола имеет две грамматические формы выражения): şühudi keçmiş zaman (прошедшее категорическое время), nəqli keçmiş zaman (прошедшее результативное время).

Şühudi keçmiş zaman **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçisi vasitəsilə düzəlir və hərəkətin qəti icrasını bildirir (прошедшее категорическое время образуется аффиксом -dı, -di, -du, -dü и показывает окончательное совершение действия): **gördü, aldı, bildi, dedi, eşitdi, getdi, etdi.**

Nəqli keçmiş zaman **-mı, -miş, -muş, -müş; -ib, -ib, -ub, -üb** şəkilçiləri ilə düzəlir və keçmişdə icra olunmuş hərəkətin nəticəsini, indiki zamanla əlaqəsini göstərir (прошедшее результативное время образуется аффиксами - **mı, -miş, -muş, -müş; -ib, -ib, -ub, -üb** и показывает действие, которое совершилось в прошлом и связано с моментом настоящего, пока-

зывает результат совершенного действия): **görmüş, almış, bilmiş, demiş, eşitmiş, getmiş, etmiş, görüb, alıb, bilib, deyib, eşidib, gedib, edib.**

Tapşırıq 132. Şeir parçalarında felin keçmiş zamanına aid felləri seçib növünü göstərin.

Sən otuz il ayrı düşdün elindən,
Öz ananla danışdığın dilindən,
Simruq sənə pay da verdi telindən,
Qürbət eldə o tel düşdü yadına,
Teli çəkdin, Vətən gəldi dadına.

(B.Vahabzadə)

Çöldə günəş, al günəş,
Meşə qara, qarqara.
Çətir kimi açılıb
Kölgə salıb havada
Budaqlar budaqlara.

(B.Vahabzadə)

Mən o qızın əlindən su içəndə
Min arzuyla bu dünyaya baxmışam.
Dəli Kürü at belində keçəndə,
Az qalmışdım, axıb gedəm bir axşam.

(S.Vurğun)

Gələcək zaman. Gələcək zamanın iki qrammatik ifadə forması var (будущее время глагола имеет две грамматические формы выражения): **qəti gələcək zaman** (категорическое будущее время); **müzare gələcək zaman** (будущее предположительное время).

Qəti gələcək zaman **-acaq, -əcək** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir və hərəkətin gələcəkdə qəti icrasını bildirir (категорическое будущее время образуется аффиксом **-acaq, -əcək** и выражает действие, совершение которого в будущем является

непременным); məsələn:

Öz taxtını **tapşıracaq** gecə gündüzə;
Qadir günəş **əridəcək** o vaxt zülməti,
Yer oğlunu **boğmayacaq** yerin möhnəti.
Göy üzünə **çəkiləcək** soyuq və azar:
Səhralarda çiçək açıb gülən arzular
Dodaqlarda şərqi kimi **səslənəcəkdir**.

(S.Vurğun)

Müzare gələcək zaman **-ar, -ər** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir və hərəkətin gələcəkdə icrasının nəzərdə tutulduğunu, mümkünlüyünü bildirir (будущее предположительное время глагола образуется аффиксом **-ar, -ər** и выражает предпологаемость, возможность совершения действия в будущем); məsələn:

Axşamdır: uzanır alaqaranlıq,
Qorx ki, təsvirimiz yarımçıq qalar.

(S.Vurğun)

Kür üstündə at oynadar sərt külək,
Bulud gələr, şimşək oynar, od çaxar,
O bəzən də bir şairin ruhu tək
Qəmli-qəmli fikrə gedib lal axar.

(S.Vurğun)

Felin zamanlarını göstərən cədvəl

Zamanlar	Zamanların şəkilçiləri	Misallar
İndiki zaman:	ır, ir, ur, ür	söyləyir
Keçmiş zaman: nəqli keçmiş	mış, miş, muş, müş ıb, ib, ub, üb	söyləmiş söyləyib

şühudi keçmiş	dı, di, du, dü	söylədi
Gələcək zaman: qəti gələcək	acaq, əcək	söyləyəcək
müzare gələcək	ar, ər	söyləyər

Tapşırıq 133. Qarşılamaq, gülmək, bənzəmək fellərini zamanlar üzrə dəyişib cümlələrdə işlədin.

Tapşırıq 134. Mətni öyrənin.

MƏMMƏD ARAZ

Məmməd Araz 1933-cü il oktyabr ayının 14-də Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olub. Burada orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil alıb. Tələbəlik illərində institutda yazıçı İsmayıl Şıxlının rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişininin məşğələlərində fəal iştirak etmişdir. 1954-cü ildə ali təhsilini başa vuran Məmməd Araz əmək fəaliyyətinə doğma kəndindəki orta məktəbdə müəllimliklə başlayıb, sonra Bakıya köçüb Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında Baş Mətbuat İdarəsində müvəkkil işləyib. Sonra "Ulduz" jurnalının məsul katibi, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında baş redaktorun müavini olmuşdur.

1974-cü ildən ömrünün sonuna kimi "Azərbaycan Təbiəti" jurnalının baş redaktoru olub. Xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının İstiqlal ordeni (1995), bir medalla və Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanları ilə təltif edilmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına milli mükafatın laureatıdır (1992). Onun adına "Məmməd Araz" mükafatı təsis olunmuşdur (1993-cü ildən).

Məmməd Araz «Azərbaycan-dünyam mənim», «Ayağa dür, Azərbaycan!», «Məndən ötdü, qardaşıma dəydi.», «Yenə Arazı gördüm», «İnsan qayalar» kimi şeirlərin müəllifidir.

Məmməd Araz 2004-ci il dekabrın 1-də Bakıda vəfat edib və Fəxri Xiyabanda dəfn olunub.

Tapşırıq 135. Şeiri əzbərləyin.

ƏLVİDA, DAĞLAR!

Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman, salamat qal, dağ, salamat, qal!

Dalımca su səpir yoxsa buludlar?
Leysan, salamat qal, yağ, salamat qal!

Qiy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şehli çəməndə.

Ey qaragöz pəri, dalımca sən də
Boylan, salamat qal, bax, salamat qal!

Gəldim, qarşıladı güllər, çiçəklər,
Gedirəm, əl edir boz biçənəklər.
Nidamı çaylara dedi küləklər:
Bulaq, salamat qal, ax, salamat qal...

Dağların pələngi, şiri də sənsən,
Şairi də sənsən, şeiri də sənsən;
Barı, bərəkəti, xeyri də sənsən,
Çoban, salamat qal, sağ-salamat qal...

(Məmməd Araz)

Şəxs kateqoriyası

Şəxs kateqoriyası xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur, bu şəkilçilərə şəxs şəkilçiləri deyilir. Şəxs şəkilçiləri fellərə qoşulur və hərəkətin hansı şəxsə aid olduğunu göstərir.

Категория лица образуется специальными аффиксами, которые называются личными аффиксами. Личные аффиксы, наращиваясь к глаголу, обозначают лицо, к которому отно-

сится действие.

I şəxs tək: **-am, -əm; -ım, -im, -um, -üm**; məsələn: **yazıram, bilirəm, alım, gəlim, oxuyum, görüm.**

I şəxs cəm: **-ıq, -ik, -uq, -ük; -aq, -ək** məsələn: **yazırıq, bilirik, oxuyuruq, görürük; oxuyaq, görək.**

II şəxs tək: **-san, -sən; -ın, -in, -un, -ün**; məsələn: **yazırsan, bilirsən; aldın, gəldin, oxudun, gördün.**

II şəxs cəm: **-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz; -nız, -niz, -nuz, -nüz, -ın, -in, -un, -ün**; məsələn: **yazırsınız, bilirsiniz, oxuyursunuz, görürsünüz; yazdınız, bildiniz, oxudunuz, gördünüz; yazın, bilin, oxuyun, görün.**

III şəxsi bildirmək üçün yalnız felin əmr formasında xüsusi şəkilçidən istifadə edilir: **-sın, -sin, -sun, -sün**; məsələn: **alsın, bilsin, oxusun, görsün.** Qalan bütün başqa yerlərdə, üçüncü şəxs formal əlamətlə qeyd edilmir: **alır, bilir, oxuyur, görür.**

III şəxsin cəmini göstərmək üçün **-lar, -lər** kəmiyyət şəkilçisindən istifadə edilir; məsələn: **yazırlar, oxuyurlar; yazsınlar, oxusunlar.**

Для того, чтобы показать третье лицо, только в повелительном наклонении употребляется специальный аффикс: **-sın, -sin, -sun, -sün.** Во всех остальных случаях третье лицо не обозначается формальным показателем. Для того, чтобы показать множественное число третьего лица употребляется аффикс множественного числа.

Tapşırıq 136. Dincəlmək, dinləmək, yaşamaq, qorxmaq fellərinin indiki zamanda şəxslər üzrə dəyişin.

Tapşırıq 137. Yaşamaq felini zamanlar və şəxslər üzrə dəyişin.

Tapşırıq 138. Mətni köçürün, fellərin hansı şəxslərə (tək və cəm) aid olduğunu göstərin.

Xaspolad. Heç səhnədə olmuşsunuzmu xanım əfəndi?
Firəngiz. Yox! Studiyaya getmişəm! Bu rolu da orada

seçmişəm. Onsuz da bilirdim.

Xaspolad. Yaxşı... Şəkinski!

Şəkinski. Mən xam bir aktrisanı səhnəyə buraxa bilmərəm.

Firəngiz. Mən bilirəm, nə istəyirsiniz, soruşun.

(Xaspolad suflyordan kitabı alıb oxuyur).

Xaspolad. Deyin 3-cü pərdədə Amaliyanın Fransdan ayrıldığı zaman dediyi sözləri.

Firəngiz. Yaxşı. Məni sevirsənsə, ricamı qəbul edərmisən?

Xaspolad. Həyatımdan artıq olmayan xahişini qəbul edəyəm.

Firəngiz. Qəbul edərsən, deyilmi? Mənə nifrət et, məndən uzaqlaş! Könlümdə Karlin eşqini bəslərkən, sənin məhəbbətinlə uğraşmaq mənə yaraşmaz. İndi get, məni tək burax!

Xaspolad. Gedin geyinin.

Şəkinski. Tamara geyinir.

Firəngiz. Gəldim, artıq arxam uçurumdur, geri dönə bilmərəm, çəkilin! Zəhərli gülüşlər altında yüngül bir yaramaz kimi geri qayıtmaqdansansa... bu ananın doğma yavrusu mənəm, mən oynayacağam!

Xaspolad. Gedin, geyinin (səhnə qarşısına çıxaraq). Cənablar! Bu gün Azərbaycanın, bütün Gündoğuşun görmədiyi xoşbəxt bir günü görürük. Bu gün hər kəsə bəlli olan səhnəmizin böyük dahisi Oqtay Eloğlu ilə yan-yanaşı tariximizdə ilk dəfə olaraq səhnəmizə Azərbaycan qızı çıxır. Bu gün bizim üçün böyük bir tarixi gün, bayram olmalıdır. Yaşasın ilk əvvəl öz sonsuz anasının qoynuna atılan doğma yavru (xalq əl çalır).

(C.Cabbarlı)

Tapşırıq 139. Oxuyun və tərcümə edin.

ПРАЗДНИК ВЕСНЫ

Многие народы Востока и Средней Азии 21 марта отмечают Новруз байрамы – Праздник весны. Это самый лю-

бимый праздник нашего народа. К нему готовятся заранее: убирают квартиры, дома, очищают дворы и сады, делают побелку, красят заборы.

Перед праздником в каждом доме выращивают семени – символ Новруза. Хозяики пекут праздничные сладости, красят яйца и кладут на праздничный стол пахлаву, шекер-буру, шор-гогал, орехи, груши, яблоки и национальное блюдо – плов.

Праздник Новруз отмечают не один день. В последний месяц года по вторникам разводят костры и перепрыгивают через них. Вечером зажигают разноцветные свечи.

В каждом доме украшают друг друга. Люди прощают друг другу обиды.

Праздник Новруз приносит мир, надежду, радость и счастье

Kəmiyyət kateqoriyası

Fellərdə kəmiyyət kateqoriyası şəxs kateqoriyası ilə birlikdə çıxış edir. Ona görə də şəxs şəkilçiləri, xüsusən **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -iniz, -ınız, -unuz, -ünüz** şəkilçiləri əslində şəxs-kəmiyyət şəkilçiləri adlana bilər.

Kategoriya числа глагола выражается слитно с категорией лица. Поэтому аффиксы, называемые аффиксами лица, особенно **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -iniz, -ınız, -unuz, -ünüz** являются аффиксами лица – числа.

Kəmiyyət kateqoriyasına uyğun olaraq, şəxs şəkilçiləri iki qrupa ayrılır (соответственно с категорией числа, аффиксы категории лица делятся на две группы):

1. Tək (единственное число): **-am, -əm, -ım, -im, -um, -üm, (I şəxs); -san, -sən, -ın, -in, -un, -ün (II şəxs); -sın, -sin, -sun, -sün** və ya sıfır göstərici (III şəxs).

2. Cəm (множественное число): **-aq, -ək, -ıq, -ik, -uq, -ük (I şəxs); -ın, -in, -un, -ün, -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz; -mız, -niz, -nuz, -nüz** III şəxsin cəmini göstərmək üçün xüsusi şəxs şəkilçisi yoxdur; bunun üçün yalnız kəmiyyət göstərən və şəxsə dəxli olmayan və –

lar, -lər şəkilçisindən istifadə olunur.

(Şəxs kateqoriyasına aid hissədəki misallara baxmaq olar).

Tapşırıq 140. Mürgüləmək, yatmaq, oyanmaq fellərini ayrı-ayrı şəxslərdə tək və cəmə görə dəyişin.

Tapşırıq 141. Mətni öyrənin.

MİR CƏLAL

Görkəmli nasir, ədəbiyyatşünas, alim və pedaqoq Mir Cəlal XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuşdur. O, bədii yaradıcılığa XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən başlamışdır. Mir Cəlal ədəbi aləmdə atdığı inamlı addımlarla sənətin şöhrətli zirvəsinə qədər keçdiyi çətin və şərəfli ömrünün əlli ili ərzində zəngin ədəbi irs yaratmışdır.

Paşayev Mir Cəlal Əli oğlu 1908-ci il aprelin 26-da Cənubi Azərbaycanın səfalı Əndəbil kəndində anadan olmuşdur. Lakin taleyi onu uşaqlıq çağlarından qədim Gəncə şəhərinə gətirib çıxarmışdır.

1918-1919-cu illərdə Gəncə Xeyriyyə cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai məktəbə daxil olmuşdur. Şəhərin qaynar ictimai mühitində boya-başa çatan Mir Cəlal 1924-1928-ci illərdə Gəncə Darülmüəllimində təhsilini davam etdirmiş, tələbəlik illəri ictimai işlərdə fəal çalışmışdır. Ədəbi yaradıcılığa marağı elə bu dövrdə başlamışdır.

“Dirilən adam” və “Bir gəncin manifesti” romanları 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin qəhrəman mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Müəllif “Açıq kitab” romanında gənclərin köhnəliyə qarşı mübarizəsindən, “Yaşlılarım” romanında Böyük Vətən müharibəsində xalqın göstərdiyi misilsiz vətənpərvərlikdən bəhs edir. “Yolumuz hayandır” romanı isə xalqımızın böyük oğlu Sabirin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Böyük Vətən müharibəsində xalqın göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq, dözümlülük və qələbə əzmi Azərbaycan bədii nəsrinin başlıca mövzulardan biri olmuşdur. Ağır müharibə dövründə Mir Cəlalin nəsr yaradıcılığında operativlik, günün tələbinə cavab vermək bacarığı güclənir. “Xalqın ürək sözü” (1941), “Vətən hekayələri” (1942), “Vətən yaraları” (1943), “Vətən” (1944) və s. kitablarında, istərsə də dövrü mətbuatda çap etdirdiyi hekayələrdə arxa və ön cəbhədə Azərbaycan xalqının faşizmə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən bəhs olunur. Azərbaycan xalqının dar günü kütləvi igidliyi, dözümlü, vətənə sdaqəti, qələbəyə inamı bu əsərlərin leyt-motivini təşkil edir.

Mir Cəlala şöhrət qazandıran “Bir gəncin manifesti” romanı böyük poetik bir dillə əks edilməsinə “həyat həqiqətini sənət həqiqətinə” çevirdiyinə görə təkcə MİR Cəlalin yaradıcılığına deyil, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə idi.

Mir Cəlal Azərbaycan xalqının dahi şairi Məhəmməd Füzulinin aşiqanə, fəlsəfi poemalarını, lirik əsərlərini yüksək elmi əsaslarla tədqiq etmiş, şairinin poetik-fəlsəfi fikir dünyasını təhlildən keçirmişdir. İstedadlı alim «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin birinci və ən görkəmli tədqiqatçısı olmuşdur. Mir Cəlal 1947-ci ildə “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” sanballı tədqiqat əsərinə görə filologiya elmləri doktoru, alimlik dərəcəsi almış, 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru seçilmişdir. 1961-ci ildən isə universitetin Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında müdir vəzifəsində çalışmışdır.

Mir Cəlal bütün fəaliyyəti boyu bədii yaradıcılığı ilə elmi, ədəbi-tənqidi yaradıcılığını qoşa davam etdirmiş, müəllim, elmi rəhbər olmuşdur. Yazıçı, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi olan Mir Cəlal yaşadığı 70 il ərzində ömrünü Azərbaycan xalqının ədəbi-elmi və pedaqoji fikrinin inkişafına həsr etmişdir.

1978-ci il sentyabrın 28-də Mir Cəlal Paşayev vəfat etmiş, Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur. Xatirəsini

əbədiləşdirmək üçün ölkəmizin bir sıra yerlərində küçə, məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi və Bakı Dövlət Universitetində vaxtilə rəhbərlik etdiyi kafedra hal-hazırda onun adını daşıyır.

Tapşırıq 142. Mətni ifadəli oxuyun.

İCLAS QURUSU

Əncir qurusu, ərik qurusu, zoğal qurusu - bunlar çox olur, iclas qurusu isə tək-tək olur.

Bir var ki, gün altında quruyan, bir də var ki, iclaslarda quruyan, suyunu çəkən, həyat hissələrini itirən.

Iclas qurusunu siz tanıyırsınız. Adını bilməseniz də, özünü yaxşı tanıyırsınız. Arıq bədənini qabağa əyib, dizini bükərək sürətli addımlarla gedən adamı siz küçədə, idarə qapılarında, pilləkənlərdə çox görürsünüz.

O haraya tələsir? İclasa!

Qoltuğundakı boz, sürtülmüş qovluq səliqəsiz yığılmış kağız-kuğuzla doludur.

Bunlar nədir? Protokol!! O bütün ömrü boyu başı aşağı, dünyadan bixəbər, qaşqabaqlı, sifəti bulud kimi tutulmuş, fikirli gəzir.

Nəyi düşünür? Qərarı!..

Iclas qurusu üçün gecənin-gündüzün, yazın-payızın, istinin-soyuğun, yerin-göyün heç bir fərqi, əhəmiyyəti yoxdur. Suların səsindən, çiçəklərin ətrindən, quşların mahnısından, musiqidən, gülüşdən, şənlikdən uzaq olan bu qaradınmaz adamı görəndə kimisi heyrət edir, çoxunun da acığı gəlir.

Güman etməyin ki, iclas qurusu ancaq ictimai yerlərdə belədir. Siz düşünürsünüz ki, evinə qayıdıb papağını çıxardan-da, arvadı, uşağı ilə görüşəndə iclas qurusunun halı dəyişmiş olur, üzündə işıq, dodağında təbəssüm doğur.

Yox! Səhv edirsiniz! O iradəli, prinsipli, müstəqim adamdır. Onun şəxsi ailə həyatı özü də bir növ iclasdır. O, bir dəfə qət etmişdir ki, iclas üçün yaranmışıq, başımız qərar hazırlamaq, barmaqlarımız protokol yazmaq, əllərimiz çəpik çalmaq,

səsimiz çıxış etmək üçün bizə verilmişdir. Onun fikrincə, bütün kainat da mühüm bir iclasdan sonra yaranmış və imzalanmış bir qərar üstündə dayanır. İnanmırsan, başını qaldır göyə bax. Gör neçə milyonlarla ulduzlar sədrlik edən ayın başına toplanmışdır. Min illərdən bəri göydə elə qızgın iclas gedir ki, bəzən gurultusu yerdə qulaqlara düşür.

İclas qurusu arvadı Meyransa ilə belə danışır:

Yoldaş Meyransa, təklif var ki, mənim corablarımı yuyub qurudasınız!

Meyransa dinməyəndə o ayağa qalxır, qələmin küt ucunu stola döyüb danışır:

Cavab üçün söz verilir yoldaş Meyransaya! İclas qurusunun iclaslar, qərarlar, nitqlər içində keçən və asanlıqla keçməyən həyatı neçə dəfə ailədə də silkələnmişdir.

On səkkiz il əvvəl Quru, axşam, iclasdan qayıdanda arvadını evdə görmədi. «Bu hansı iclasdadır gecənin bu vaxtında?» - deyə ürəyində fikirləşdi. Çox keçmədi qonşu qadın gəlib Qurunu təbrik etdi:

Quru qardaş, gözünüz aydın, bir yaxşı qızınız oldu. Meyransa xanım xəstəxanada sizi gözləyir.

Quru qadına nə mustuluq verdi, nə də cavab. Qəzəb və dəhşət yağan üzü bir az da qaraldı, gözündə ildırımlar oynadı: «Bu nəyə lazımdır? Görəsən bu barədə nə qərar olacaq? Eşidənlər nə deyəcəklər?» Uşağı bələyib evə gətirdilər. Quru kağızlar aləmindən baş qaldırıb baxmadı da. Meyransa ərindən xahiş etdi ki, bir yaxşı ad tapsın. İclas qurusu bu məsələni kluba iclasa keçirdi. Orada çox ad təklif olundu, ata razı olmadı, öz təklifində təkid etdi:

– Məruzə!

İclasadakılar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və sonra çəpik çaldılar.

Qızın adı qaldı Məruzə.

Məruzə bəsləndi, Məruzə böyüdü. Məruzə oxumağa, nəhayət, diqqətləri cəlb etməyə başladı.

Məruzəyə kitab, dəftər almaq lazım gələndə İclas qurusu bütün rəsmiyyəti gözləyirdi. Əvvəlcə qız atasına ərizə yazırdı.

Sonra ərizə məktəbə, müəllimin təsdiqinə göndərilirdi. Daha sonra Meyransa qol çəkirdi. Nəhayət, İclas qurusu mağazadan kitab, dəftər alıb gətirir, qıza qol çəkəndən sonra siyahı ilə verir və vaxt qoyurdu. «Gələn ayın ikinci həftəsinin sonuna qədər». Həmin siyahının bir surətini idarəyə, «nəzarət üçün» müdirə göndərir, bir üzünü də öz arxivində ehtiyat üçün saxlayırdı. Gələcəkdə yoxlasalar lazım olar. Məktəb müdiri bir neçə dəfə Məruzəyə demişdi:

- Qızım, atanı çağır, vacib söz deyəcəyəm! Quru cavab vermişdi:

- Mən iclasda olacağam!

Qız böyüyəndən sonra İclas qurusunun başağrısı daha da artdı. Qızı çox yerdən istədilər.

Elçilərin hamısına bir cavab verilirdi: Anket doldurun, yoxlayıb baxarıq.

Elçilər anket adını eşidib dağılışırdılar.

Ancaq məhəbbətində sadıq olan Əsgər adlı bir şofer İclas qurusundan əl çəkmədi. Meyransa Əsgərlə qohum olmağa razı idi. Kişinin qılığına girmək istədi:

- Kişi, Məruzəni istəyirlər axı.

- Konkret danış, kim istəyir və hansı şərtlərlə.

- Şofer Əsgər.

- Ərizəsi yoxdur?

- Bəs niyə havayı danışırısan? Meydanda nə ərizə var, nə anket, nə zəmanət. Niyə bəs gəlib başımı ağrıdırsan?

Meyransa xahiş ədası ilə dedi:

- Bəlkə, vaxt verəsən, iclasın olmayanda elçilər gəlsin, danışasınız.

- Elçini neyləyirəm. Qız istəyən adam şəxsi işini, şəklini göndərsin, tanış olum, sonra müzakirə edib baxarıq.

İclas qurusu oğlanın adını bir-iki dəfə təkrar edib Meyransaya baxdı, başını buladı:

- Adı köhnədir, çox köhnədir. Məruzəni almaq istəyənin adı Məruzəyə layiq olsun gərək!

- Sən deyərsən dəyişər!

İclas qurusu öz qərarını təkrar etdi:

– Dedim şəxsi işini göndərsin, baxıb müzakirə edərik, artıq danışmaq lazım deyil!

Meyransa bir söz deməyib çıxdı. İclas qurusunun sözlərini Əsgərə çatdırdılar. Əsgər dedi:

– Anketimi getsin idarədən öyrənsin, ancaq mən bu işin daha asan yolla həllini bilirəm. O özünü belə zəhmətlərə nahaq salıb.

* * *

Bu axşam İclas qurusu oturub protokolları sahmana salırdı. Meyransa da şkafı açıb təzə paltarlarını geyinirdi. Kişi başını qaldıranda arvadını ayrı bir həvəs, ayrı bir sevinclə, tələsə-tələsə geyinib-keçinən gördü.

– Hara belə, ay arvad, - deyə təəccüblə soruşdu.

– Heç, balaca iclasımız var!

– Bəs Məruzə haradadır.

– O da öz iclasına gedib, sənə də kağız göndərib.

Meyransa stolun üstündəki kitabın altından əl boyda bir kağız çıxarıb ərinə verdi:

– Deyəsən, uşaqların qərarı var. Oxu gör necədir?

İclas qurusu kağızı oxuyanda gözü kəlləsinə çıxdı: – «Ata, biz çox müzakirə elədik, düşündük, daşındıq. Sizə zəhmət vermədən ZAQS-a getdik. Sabah toyumuzdur, oğlan evində olacaq, iclasdan sonra vaxtın olsa, buyurub gələrsən. Qızın Məruzə».

İclas qurusu daha da qurudu. Quru uzandı, dik ayağa qalxdı:

– Necə, necə... Özbaşına qərar çıxarıblar?... Bu qərarı kim təsdiq edib?

Meyransa təmkinini və mülayimliyini pozmadan cavab verdi.

– Gərək sən təsdiq edəsən də!

İclas qurusu özündən çıxdı:

– Mən onun anketini oxumamış, işini yoxlamamış, müzakirə etməmiş belə qərarı necə təsdiq edə bilərəm, bu nə intizamsızlıqdır...

Meyransa çəkməsini ayağına çəkib son sözünü dedi:

– Edərsən, etməzsən, özün bilərsən. Mən Əsgərgildə toyda olacağam, evdən muğayat ol. Qapı-bacanı açıq qoyma! - Meyransa bunu dedi, qapını çırpıb çıxdı.

Ev dəyirman daşı kimi İclas qurusunun başına dolandı.

Mir Cəlal

Tapşırıq 143. Azad və müstəqil Azərbaycan mövzusunda inşa yazın.

Felin formaları

Felin formaları hərəkətin həqiqətə münasibətini bildirir; bu münasibət danışan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilində felin altı forması var. Formalar arasında fərq modal fərqdır, bu da xüsusi morfoloji əlamətlərlə müəyyənləşir.

Наклонение глагола выражает отношение действия к действительности, которое устанавливается говорящим. В азербайджанском языке существуют шесть наклонений. Различие между наклонениями – это модальное различие, которое выражается специальными морфологическими показателями.

1. Əmr forması – повелительное наклонение.
2. Xəbər forması – изъявительное наклонение.
3. Arzu forması – желательное наклонение.
4. Vacib forması – долженствовательное наклонение.
5. Lazım forması – обязательное наклонение.
6. Şərt forması – условное наклонение.

Əmr forması

Əmr forması əmr, xahiş, nəsihət, məsləhət, arzu, istək

bildirir və xüsusi intonasiya ilə müşayiət edilir (повелительное наклонение выражает повеление, просьбу... и сопровождается особой интонацией); məsələn; **öyrən, bil, de, oxu, danış, get, gəl.**

1. Əmr formasının xüsusi forma şəkilçisi yoxdur (повелительное наклонение не имеет грамматического признака – аффикса наклонения).

2. Əmr forması zaman şəkilçisi qəbul etmir və felin zamanları üzrə dəyişmir; mənasına görə gələcək zamana aid olur (повелительное наклонение не принимает аффикса времени, логически мыслится как будущее время).

3. Əmr forması şəxs şəkilçiləri qəbul etməklə şəxslər üzrə dəyişir; şəxslər üzrə dəyişmə əmr formasının mənasının da dəyişməsinə səbəb olur (принимая аффикс лица, повелительное наклонение спрягается по лицам, что меняет и значение наклонения).

Əmr formasının şəxslər üzrə dəyişməsi.

I şəxs tək: **-ım, -im, -um, -üm – alım, gəlim, oxuyum, görüm.**

I şəxs cəm: **-ağ, -ək – alağ, gələk, oxuyağ, görək.**

II şəxs tək şəxs şəkilçisi qəbul etmir, felin kökü əmr formasının ikinci şəxs təkine uyğun gəlir (единственное число второго лица не принимает аффикса лица, корень глагола совпадает по форме со вторым лицом единственного числа повелительного наклонения): al, gəl, oxu, gör.

II şəxs cəm: **-in, -in, -un, -ün – alın, gəlin, oxuyun, görün.**

III şəxs tək: **-sın, sin, -sun, -sün – alsın, gəlsin, oxusun, görsün.**

Əmr formasında da III şəxsin cəminin xüsusi şəxs şəkilçisi yoxdur. Bunun üçün üçüncü şəxsə aid **-sın, -sin, -sun, -sün** və kəmiyyət şəkilçisindən istifadə edilir (как вообще, так и в повелительном наклонении множественное число третьего лица не имеет аффикса лица, для чего используются специальный аффикс третьего лица **sın, -sin, -sun, -sün** и аффикс множественного числа **-lar, -lər**): **alsınlar, gəlsinlər, olsunlar, görsünlər.**

Felin əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsi

Şəxslər	Şəxs şəkilçiləri	Misallar
I şəxs tək	-im, -im, -um, -üm	Danışım, gözləyim, unudum, düzüm
I şəxs cəm	-aq, -ək	Danışaq, gözləyək, unudaq, düzək
II şəxs tək	... ..	Danış, gözlə, unut, düz
II şəxs cəm	-in, -in, -un, -ün	Danışın, gözləyin, unudun, düzün
III şəxs tək	-sın, -sın, -sun, -sün	Danışsın, gözləsin, unutsun, düzsün
III şəxs cəm	-sın, -sın, -sun, -sün, -lar, -lər	Danışsınlar, gözləsinlər, unutsunlar, düzsünlər

Tapşırıq 144. Yaşamaq, sevmək, bəzəmək fellərini əmr formasında şəxslər üzrə dəyişin.

Xəbər forması

Felin xəbər forması hərəkətin müəyyən zaman daxilində baş verdiyini göstərir (изъявительное наклонение глагола показывает совершение действия в определенном времени), məsələn: **baxır, duyur, istəyir, danışır**.

1. Felin xəbər formasının xüsusi forma əlaməti – şəkilçisi yoxdur (изъявительное наклонение глагола не имеет специального показателя - аффикса).

2. Felin xəbər forması zaman şəkilçiləri qəbul edir və hər üç zamanı özündə əks edir. Zaman şəkilçisi qəbul etmiş hər bir fel xəbər formasında hesab olunur; heç bir başqa fel forması zaman şəkilçisi qəbul etmir. Ona görə də zaman şəkilçisi xəbər formasının qrammatik əlaməti kimi çıxış edir (глагол в изъявительном наклонении принимает аффиксы времени и имеет все три формы времени. Каждый глагол, имеющий аффикс времени, считается в изъявительном наклонении; другие наклонения глагола не принимают аффиксов времени; поэтому

аффиксы времени выступают также как грамматический признак изъявительного наклонения).

3. Felin xəbər forması şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxslər üzrə dəyişir (глагол в изъявительном наклонении принимает аффиксы лица и спрягается по лицам).

4. Felin xəbər forması mənasına görə real, obyektiv hərəkət ifadə edir (изъявительное наклонение глагола обозначает реальное, объективное действие).

Felin xəbər forması əsas forma olub işlənmə tezliyinə görə birinci yerdə durur (изъявительное наклонение является основным наклонением глагола и по частоте употребления занимает первое место).

Tapşırıq 145. Xəbər formasında olan felləri seçib dəftərinizə yazın, onların zamanını və şəxsini qeyd edin.

Bir saat daha yol getdik. Nəhayət, o, geniş söhbət üçün başqa bir mövzu tapdı, soruşdu:

- Siz Təbrizdən həmişəlikmi gedirsiniz?

- Xeyr, - dedim, - həmişəlik getmirəm, bir neçə gündən sonra

sonra yenə də qayıdacağam.

- Uzunmu çəkəcəkdir?

- İşimin düzəlməsinə baxır, işim düzəlsə, üç gündən sonra qayıda bilərəm...

(M.S.Ordubadi)

Tapşırıq 146. Mətni oxuyun.

İBN SİNA (980-1037)

Atasının adı Sino olduğu üçün İbn Sina (Sinanın oğlu) deyə anılan bu türk alimi, böyük filosof, tibb, riyaziyyat, fizika və fəlsəfə sahələrində hələ də təsirini itirməyən böyük əsərlər yazmışdır. Hələ on yaşındaykən Qurani və o zaman keçilən fənlərlə bağlı bütün mətnləri heyrət ediləcək dərəcədə hafizəsində yerləş-

dirmişdi. 15-16 yaşlarında tanınmış həkim idi. Xəstələri müalicə edirdi. İbn Sina o dövrdə dərdinə çarə bulunmayan Buxara əmiri İbn Yəhyanı sağaldıb ölümün ağzından qurtarmışdı.

Bu bacarığına görə hökmdar çox zəngin kitabxanasında çalışmaq üçün İbn Sinaya icazə vermişdi. İbn Sinanı məşhur edən, sonradan latıncaya çevrilib Avropa məktəblərində öyrədilən «Qanun» adlı əsəri olmuşdur.

Böyük filosof sonra Həmədana dəvət edilmişdir. Orada mədəsi ağrıyan Həmədan hakimi Şəmsüddövləni sağaltmışdır. Bu xidmətinə görə vəzərlə mükafatlandırılmışdır. İbn Sina fəlsəfi əsərlər üçün bir ekspedisiya mahiyyətində olan «Şəfa» adlı böyük əsərini də bu illərdə yazmışdır. Bir yandan da mədrəsələrdə tibb, riyaziyyat, astronomiya məntiq, kəlam üzrə də dərslər demişdir.

Həmədan hakimi Tacüddövlə İbn Sinaya vəzirlik təklif etmişdi. Böyük alim əsərləri ilə məşğul olduğunu bildirib bu təklifə razı olmamışdır.

Arzu forması

Felin arzu forması arzu, istək bildirir (желательное наклонение глагола выражает желание, намерение); məsələn: Çalışırıq ki, daha yaxşı **yaşayaq**. İstəyirəm ki, imtahanlara daha ciddi **hazırlaşam**. Uşaqlar gəlirlər ki, yoldaşlarına **çatalar**.

1. Felin arzu forması xüsusi şəkilçi (-a, -ə) vasitəsilə əmələ gəlir (желательное наклонение глагола образуется особым аффиксом -а, -ə).

2. Arzu formasının mənasını qüvvətləndirmək, reallaşdırmaq üçün **gərək** sözündən istifadə olunur (для усиления значения желательного наклонения используется слово гәрək): **gərək** oxuyam, **gərək** danışa, **gərək** biləsən.

3. Arzu forması zaman şəkilçisi qəbul etmir və zamanlar üzrə dəyişmir; mənası gələcək zamana aid olur (желательное наклонение не принимает аффиксов времени и не спрягается по временам; логически мыслится как будущее время).

4. Arzu forması şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxslər üzrə

dəyişir (желательное наклонение принимает аффиксы лица и спрягается по лицам); məsələn: **gərək işləyəm, gərək işləyək, gərək işləyəsən, gərək işləyəsiniz, gərək işləyə, gərək işləyələr.**

Arzu formasının işlənmə tezliyi çox zəifdir (желательное наклонение употребляется редко).

Vacib forması

Felin vacib forması hərəkətin icrasının vacibliyini göstərir (долженствовательное наклонение показывает на обязательное выражение действия); məsələn: **işləməlidir, oxumalısan, bilməliyəm.**

1. Vacib forması xüsusi şəkilçi (**-malı, -məli**) vasitəsilə əmələ gəlir (долженствовательное наклонение образуется особым аффиксом - **-malı, -məli**).

2. Vacib forması zaman şəkilçiləri qəbul etmir, zamanlar üzrə dəyişmir: mənası gələcək zamana aid olur (долженствовательное наклонение не принимает аффиксов времени, логически мыслится как будущее время).

3. Vacib forması şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxslər üzrə dəyişir (долженствовательное наклонение принимает аффиксы лица и спрягается по лицам); məsələn; **oxumalıyam, oxumalıyıq, oxumalısan, oxumalısınız, oxumalıdır, oxumalıdırlar.**

Lazım forması

Felin lazım forması hərəkətin icrasının lazım olduğunu göstərir (обязательное наклонение выражает необходимость совершения действия); məsələn: **işləyəsidir, oxuyasın, biləsiyəm.**

1. Lazım forması **-ası, -əsi** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir (обязательное наклонение образуется с помощью аффикса **-ası, -əsi**).

2. Lazım forması zaman şəkilçisi qəbul etmir, zamanlar üzrə dəyişmir, mənası gələcək zamana aid olur (обязательное наклонение не принимает аффикса времени, логически мыслится как будущее время).

3. Lazım forması şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxslər üzrə dəyişir (обязательное наклонение принимает аффиксы лица и спрягается по лицам); məsələn: **işləyəsiyəm, işləyəsiyik, işləyəsisən, işləyəsisiniz, işləyəsidir, işləyəsidirlər.**

Şərt forması

Felin şərt forması başqa bir hərəkətin icrası üçün şərt olan hərəkəti bildirir (условное наклонение обозначает действие, которое служит условием для совершения другого действия); məsələn: **işləsə, oxusa, bilsə.**

1. Şərt forması **-sa, -sə** şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir (условное наклонение образуется с помощью аффикса **-sa, -sə**).

2. Şərt forması şəxs şəkilçiləri qəbul edir və şəxslər üzrə dəyişir (условное наклонение принимает аффиксы лица и спрягается по лицам); məsələn: **işləsəm, işləsək, işləsən, işləsəniz, işləsələr.**

3. Şərt forması zaman şəkilçiləri qəbul etmir, zamanlar üzrə dəyişmir; mənası gələcək zamana aid olur (условное наклонение не принимает аффиксов времени, логически мыслится как будущее время).

Qeyd. Azərbaycan dilində müxtəlif zamanlara və fel formalarına isə ədatını (**-sa, -sə** şəklində) artırmaqla şərt anlayışı ifadə etmək olur: yazarsa, yazırsa, yazmışsa, yazacaqsas, yazmalı isə, yazası isə. Bu, felin xüsusi formaları sırasına daxil olmur; bəzən o, ümumi şərt forması, bəzən də şərtli modallıq adlandırılır.

Tapşırıq 147. Felin arzu, vacib, lazım, şərt formalarının hər birinə aid iki nümunə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 148. Mətni oxuyun.

LÜTVİ-ZADƏ

Zəmanəmizin kibernetika və riyaziyyat elmi meridianlarında «L.Zadə» kimi tanınır. Əsil soyadı Ələsgərzadə olan alim milliyyətə azərbaycanlıdır. 1921-ci ildə Bakıda anadan olmuş Lütvi Ələsgərzadənin valideynləri 8 il sonra Güney Azərbaycanına köçmüşlər. 1942-ci ildə Tehran Universitetini bitirmiş, iki il sonra isə o, Amerika Birləşmiş Ştatlarına köçmüşdür. 1946-cı ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutunda namizədlik dissertasiyası, üç il sonra isə Kolumbiya Universitetində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1959-cu ildən o, Kaliforniya ştatının Berkli Universitetində kafedra müdiri vəzifəsində çalışır. L.Zadə Amerika Elektronika Cəmiyyətinin sədridir.

L.Zadə dünya elm təcrübəsində ilk dəfə dəqiq olmayan çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq və qərar qəbuletmə prosesinin çox səlis nəzəriyyələrini yaratmış və beləliklə, müasir riyaziyyatın və idarəetmənin əsasını qoymuşdur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında bir çox aparıcı elmi istiqamətlərdən olan riyazi statistika, riyazi məntiq, dəqiq olmayan çoxluqlar, aeronavtika, mürəkkəb idarəetmə və süni intellekt sistemlərinin inkişafına və tətbiqinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

Lütvi Zadə doqquz xarici dil bilir. Rus dilində çox təmiz danışır, Azərbaycan və türk dillərini də yaddan çıxartmamışdır.

Bir çox ölkələrin elmlər akademiyasının, elmi təşkilat və ali məktəblərinin fəxri doktoru və professoru seçilmişdir.

İndiyə qədər dünyanın müxtəlif ölkələrində 40-dan artıq fundamental əsəri nəşr olunmuş alimin bir neçə kitabı rus dilinə çevrilmişdir, ona dünya şöhrəti qazandıran qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq sahəsində əldə etdiyi nəticələr olmuşdur. Bu nəzəriyyə kibernetika, informatika və riyaziyyat sahəsində yeni bir dövr açmışdır. Bu nəticələrin dəyərini ilk dəfə yaponlar dərk etmiş, 1989-cu ildə L.Zadəyə elm və texnologiya sahəsində ən yaxşı işlərə ayrılan Hond mükafatı verilmişdir.

(mükafatın məbləği 100 min dollardır).

L.Zadənin kəşflərini yeni elektron inqilabı adlandırırlar. Bu nəzəriyyə XXI əsrdə elmi-texniki inqilab üçün böyük zəmindir və dünya elmində köklü dəyişikliklərə səbəb olacaq.

Böyük alimin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin köməyi ilə kompüterlər insan nitqini və təfəkkürünü asanlıqla anlayacaq və beləliklə, obrazların tanınması sahəsində böyük addımlar atılacaqdır.

Qeyri-səlis məntiqin çox böyük kommersiya istiqamətli tədbirləri vardır. Yaponiyada qeyri-səlis məntiqin köməyi ilə hazırlanmış, ovuca yerləşən cihaza ingilis dilində mətni toxundurduqda, demək olar ki, həmin anda mətnin kiçik ekranda yapon dilində tərcüməsi görünür.

- L.Zadə dahi Nəsirəddin Tusidən sonra Azərbaycan xalqının yetirdiyi ən böyük alimdir, - bu sözləri mərhum akademik Zahid Xəlilov demişdir.

Professor Lütvi Zadə əsrimizin görkəmli elmi təfəkkür nəhənglərindən olan N.Viner, A.Kolmoqorov, M.A.Keldiş tipli alimdir. O, dünya kibernetika, informatika və riyaziyyat elmi sahələrinin korifeyidir. Bunu ABŞ-da aparılmış sorğunun nəticələri təsdiq edir: anket sorğunun təhlili göstərir ki, Lütvi-Zadə çağdaş elmin 4 böyük nümayəndəsindən biri olmuşdur.

Tapşırıq: 149. Şeiri əzbərləyin.

YURDUMUN (İxtisarla)

Ağ cunadan yaşmaq tutur dağları,
Gəlin kimi al geyinir bağları,
Ağızları gəzir qədim çağları,
Qəhrəmanlıq şöhrəti var yurdumun.

Gen dünyaya ətir dadan bal verən,
Qatar-qatar, karvan-karvan mal verən,
İpək verən, tirmə verən, şal verən,
Aşib-daşan dövləti var yurdumun.

Göz üstündə əzizləyər qonağı,
Düşmən gəlsə, alov saçar torpağı,
Namərd üçün zəhər olar bulağı,
Dost içəndə şərbəti var yurdumun.

Ceyran otlar, maral gəzər düzündə,
Sədaqət var söhbətində, sözündə,
Əzəl gündən ocağında, közündə
Tükənməyən neməti var yurdumun...

Sənətkarlar ondan alır pərvazı,
Qoynundadır Nizamının avazı
Cavanşiri, Koroğlusu, Eyvazı
Yenilməyən qüdrəti var yurdumun.

(Məmməd Rahim)

Fel formalarının sadə və mürəkkəbliyi

Felin xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt formaları sadə və mürəkkəb olur. Bu formaların mürəkkəbi **idi**, **imiş** köməkçi fellər vasitəsilə əmələ gəlir. **İdi** köməkçi feli ilə əmələ gələnlər mürəkkəb formaların hekayəsi, **imiş** köməkçi feli ilə əmələ gələnlər mürəkkəb formaların rəvayəti hesab olunur.

Изъявительное, желательное, долженствовательное, условное наклонения глагола бывают простые и сложные. Сложные формы этих наклонений образуются прибавлением к глаголу вспомогательных глаголов **idi**, **imiş**. Сложные наклонения, образуемые прибавлением **idi**, называются повествовательными, а – **imiş** называются пересказательными.

Məsələn: **baxır idi (baxırdı)**, **baxır imiş (baxırmış)**; **gərək baxa idi (baxaydı)**, **gərək baxa imiş (baxaymış)**; **biləs idi (biləsiydi)**, **biləsi imiş (biləsiymiş)**; **bilsə idi (bilsəydi)**, **bilsə imiş (bilsəymiş)**.

Məsdər

Məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini, kəmiyyətini, zamanını, formasını göstərmir (неопределенная форма глагола (инфинитив) называет действие безотносительно к лицу, числу, времени и наклонению).

Məsələn: **işləmək**, **baxmaq**, **görmək**, **düşünmək** və s.

Məsdər **-maq**, **-mək** şəkilçisi ilə əmələ gəlir (инфинитив образуется аффиксом **-maq**, **-mək**).

I. Məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün fələ aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir (инфинитив как название действия имеет ряд особенностей глагола).

1. İnkarlıq kateqoriyası: **düşünmək** – **düşünməmək**, **işləmək** – **işləməmək**, **bilmək** – **bilməmək**.

2. Növ kateqoriyası: **yazmaq**, **yazılmaq**, **yazışmaq**, **yardırtmaq**.

3. Təsirlilik kateqoriyası: **almaq**, **bilmək**, **görmək** (təsirli), **getmək**, **gəlmək**, **yatmaq** (təsirsiz).

II. Məsdər ismə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir (инфинитив имеет ряд особенностей существительного).

1. Hal kateqoriyası:

baxmaq	bilmək
baxmağın	bilməyin
baxmağa	bilməyə
baxmağı	bilməyi
baxmaqda	bilməkdə
baxmaqdan	bilməkdən

2. Mənsubiyyət kateqoriyası:

tək	cəm
I ş. baxmağım	I ş. baxmağımız
II ş. baxmağın	II ş. baxmağınız
III ş. baxmağı	III ş. baxmağı(?)

bilməyim
bilməyin
bilməyi

bilməyimiz
bilməyiniz
bilməyi(?)

3. Məsdər isim kimi cümlədə mübtədə və tamamlıq ola bilir və bu halda ismin sualına (nə?) cavab verir; məsələn:

Oxumaq (nə?) böyük səadətdir. **İşləmək (nə?)** insanı yenilməz edir. **Öyrənmək (nə?)** heç vaxt gec deyil. Onlar **çalışmağı (nəyi?)** həyatın tələbi kimi başa düşürlər. **Oxumağı (nəyi?)** da, **işləməyi (nəyi?)** də bilirik.

Tapşırıq 150. Şeir parçasındakı məsdərlərin hansı halda olduğunu göstərin.

Yıxıldın?
Qalx! İnləmə!
Nə çıxar inləməkdən –
Ah çəkib, uf deməkdən?!

Yıxılmaq ayıb deyil.
Hamı yıxılıb durur...
Yıxılmağın cəbrini
Yerimək unutturur.
Yıxılıb öyrənirik.
Ayaq üstə durmağı
Gözümüzü açandan...
Bir təzə fənd öyrənir
Yıxılanda pəhləvan...

Danışmaq öyrənirik
Dil topuq çala-çala
Yerimək öyrənirik
Biz yıxıla-yıxıla...

(B.Vahabzadə)

Feli sifət

Feli sifət aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir (причастие образуется с помощью нижеследующих аффиксов):

1. **-an, -ən: hazırlaşan, kədərlənən, maraqlanan, düşünən.**
2. **-miş, -miş, -muş, -müş: hazırlanmış (dərs), kədərlənmiş (uşaq), qurumuş (ağac), düşünülüş (iş).**
3. **-acaq, -əcək: yazılacaq (məktub), oxunacaq (kitab), gələcək (gün), görülcək (iş).**
4. **-malı, -məli: oxunmalı (kitab), görülməli (iş); yazılmalı (məktub), gedilməli (yer).**
5. **-ası, -əsi; oxunası (kitab), görüləsi (iş), yazılası (məktub), gediləsi (yer).**

6. **-dıq, -dik, -duq, -dük (+mənsubiyyət şəkilçisi): oxuduğum, oxuduğun, oxuduğu, oxuduğumuz, oxuduğunuz, oxuduqları.**

Feli sifət felin qeyri-predikativ formalarından olub həm felə, həm də sifətə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir (причастие, как непредикативная форма глагола, имеет черты и глагола, и прилагательного).

Feli sifətin felə aid xüsusiyyətləri

- 1) İnkərlıq kateqoriyası: **oxuyan – oxumayan, hazırlaşan – hazırlaşmayan.**
- 2) Növ kateqoriyası: **yazan, yazılan, yazışan, yazdıran.**
- 3) Təsirlik kateqoriyası: **yazan, bilən, görən (təsirli), gədən, gələn, yatan (təsirsiz).**

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri

1. Əlamət bildirir, cümlədə təyin olub sifətin suallarına cavab verir. **Yazılmış** vərəqələr əldən-ələ keçirdi (yazılmış-hansı?). **Oxunan** mühazirələr qədim insanların həyatından xəbər verirdi. **Dartılmış** kamandan **çıxan** bir ox hədəfə dəyər də, dəyməz də (Ə.Məmmədخانlı).

2) Feli sifət sifət kimi substantivləşir və bu zaman kə-

miyyət şəkilçisi qəbul edir, hallanır, məhdud şəkildə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, cümlədə mübtədə, tamamlıq olur.

a) Kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməsi: **oxuyanlar, gələnlər, gedənlər, yatanlar, duranlar.**

b) Hallanması:

oynayan	oynayanlar
oynayanın	oynayanların
oynayana	oynayanlara
oynayanı	oynayanları
oynayanda	oynayanlarda
oynayandan	Oynayanlardan

c) Mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməsi:

oxuyamım	oxuyamımız
oxuyamın	oxuyamınız
oxuyamı	oxuyamı (oxuyanları)

Qeyd. Feli sifətin mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn növü (oxuduğum) şəxslərin tək və cəmi üzrə formalaşır:

I şəxs tək: aldığım	I şəxs cəm: aldığımız
II şəxs tək: aldığın	II şəxs cəm: aldığınız
III şəxs tək: aldığı	III şəxs cəm: aldıkları

ç) Mübtədə və tamamlıq olması: Nə **gələnlər** var, nə də bir **gedənlər** (S.Vurğun). **İşləyənləri** yığıncığa topladılar. Naxçıvanda çox durmadıq, düşənlər düşdü, Culfaya gedənlər isə mindi (M.S.Ordubadi).

Tapşırıq 151. Ucalmaq, sökmək, tikmək, yaratmaq fəllərindən feli sifətlər düzəldin, cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 152. Mətni köçürün, feli sifətlərin altından xətt çəkin.

Şifahi ədəbiyyatın çox sevilən və yayılan növlərindən biri də nağıllardır. Burada xalqın nağıl dünyası, həyatı və mübarizəsi canlı lövhələrlə təsvir olunur. Nağıllarda el içərisindən çıxmış cəsur qəhrəmanlar bütün şər qüvvələrə qalib gəlirlər. Onlar acgöz tacirləri, qaniçən hökmdarları, hiyləgər ruhaniləri diz çökdürür, öz ağıl və bacarıqları ilə «işıqlı dünyanı» fəth edir, zülmət dünyasından nura yol açirlər.

Azərbaycan nağılları bədii keyfiyyətlərinə görə çox maraqlıdır. Nağıllarda bəzən şeir parçaları, atalar sözləri və mükəllimələrdən də istifadə olunur.

Tapşırıq 153. Mətni öyrənin.

MİRZƏ İBRAHİMOV (1911-1993)

Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında M.İbrahimovun adı ən fəxri yerlərdə dayanır. O, əlinə qələm alan gündən bütün bilik və bacarığını xalqın, vətənin xidmətinə vermişdir.

M.İbrahimov qüdrətli nasirdir. Onlarla hekayələrin, povestlərin, «Gələcək gün», «Böyük Dayaq», «Pərvanə» kimi qiymətli romanların müəllifidir.

M.İbrahimov görkəmli dramaturqdur. O, «Həyat», «Madrid», «Məhəbbət», «Kəndçi qızı», «Yaxşı adam», «Közərən ocaqlar» pyeslərinin müəllifidir.

M.İbrahimov kəskin qələmi olan publisistdir. Bədii əsərlərində olduğu kimi, publisistikasında da mövzuları rəngarəng, əhatəli və genişdir.

M.İbrahimov tənqidçidir. Ədəbiyyatımızın sənətkarlıq cəhətdən inkişafında, bədii vüsətinin artmasında, ideya saflığında onun tənqidi məqalələri böyük rol oynamışdır.

M.İbrahimov böyük alimdir. O, 1945-ci ildə, Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunandan onun həqiqi üzvü olmuşdur. M.İbrahimovun monoqrafiya və elmi məqalələri qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində, ümumən

ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında xüsusi yer tutur. M.İbrahimov erudisiyası, yaradıcılıq diapazonu, elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilən alimlərdəndir. O, elmi yaradıcılığında sırf ədəbiyyatşünas deyil, filosofdur, dilçidir, ictimaiyyətçidir, estetikdir, tarixçidir, psixoloqdur...

M.İbrahimov ictimai və dövlət xadimi idi. Uzun müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik etmişdir.

Feli bağlama Деепричастие

Azərbaycan dilində feli bağlama formaları çoxdur (в азербайджанском языке деепричастных форм много).

Bu formalar aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir (эти формы образуются нижеследующими аффиксами):

1) **-ib, -ib, -ub, -üb**: dayanıb, bilib, oturub, görüb;

2) **-araq, -ərək**: dayanaraq, bilərək, oturaraq, görərək;

3) **-anda, -əndə**: dayananda, biləndə, oturanda, görəndə;

4) **-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə**: dayandıqda, bildikdə, oturduqda, gördükdə;

5) **-madan, -mədən**: dayanmadan, bilmədən, oturmada, görmədən;

6) **-kən**: dayanarkən, bilərkən, oturarkən, görərkən; dayanarkən, bilərkən, oturarkən, görərkən, dayanmışkən, bilmişkən, oturmuşkən, görmüşkən.

Qeyd: Başqa feli bağlama şəkilçilərindən fərqli olaraq, **-kən** feli bağlama şəkilçisi zaman şəkilçilərindən sonra artırılır (в отличие от других деепричастных аффиксов, деепричастный аффикс **-кən** употребляется после аффиксов времени).

7) **-ınca, -incə, -unca, -üncə**: dayanınca, bilincə, oturunca, görünəcə;

8) **-alı, -əli**: gedəli, oturalı, gələli, yazalı;

9) **-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə**: dayandıqca, bildikcə,

oturduqca, gördükcə;

10) **-a-a, -ə-ə:** dayana-dayana, bilə-bilə, otura-otura, görə-görə;

11) **-ar-maz, -ər-məz:** dayanar-dayanmaz, bilər-bilməz, oturur-oturmaz, görər-görməz.

Tapşırıq 154. Başlamaq, çəkilmək, tutmaq fellərini bütün feli bağlama formaları üzrə dəyişdirin.

Feli bağlama felin forması olub həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlərə malikdir (деепричастие – это форма глагола, которая отражает в себе признаки глагола и наречия).

Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri.

1) İnkarlıq kateqoriyası: *başlayanda – başlamayanda; yoxlayanda – yoxlanmayanda.*

2) Növ kateqoriyası: *yazanda, yazılanda, yazışanda, yazdıranda.*

3) Təsirlik kateqoriyası: *görəndə, biləndə, içəndə, axtaranda (təsirli), güləndə, ağlayanda, yuxulayanda, oynayanda (təsirsiz).*

Feli bağlamanın zərfə aid xüsusiyyətləri.

1) **Dəyişməzlik.** Feli bağlamalar bir qayda olaraq, heç bir söz dəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və qrammatik dəyişikliyə uğramır (Неизменяемость. Деепричастие, как правило, не принимает никакого словоизменяющего аффикса и не подвергается изменению).

2) Feli bağlama cümlədə başqa bir felə aid olub onu izah edir (деепричастие в предложении относится к другому глаголу и поясняет его); məsələn:

Qatarımız Şaxtaxtı stansiyasından Şərqə doğru **hərəkət etdikdə**, günəş Maku dağlarının arxasından **aşıb** qərbə doğru enməkdə idi (M.S.Ordubadı). Qatar, beli qırılmış ilan kimi burulur, torpağın üstünə döşənmiş relsləri **qucaqlayaraq** keçir və yoxuşlara dırmanarkən dərin nəfəs alırdı (M.S.Ordubadı).

3) Feli bağlama, zərflər kimi, cümlədə zərflilik olur (как наречие, деепричастие в предложении выступает как обстоятельство); məsələn:

Qanad kimi qayıqların al yelkəni
Süzüb gedir, seyr edirəm onları mən...

(S.Vurğun)

Hazırlaşanda qiymət almaq olar, **çalışmayanda** iş çətinləşir. Onlar qorxub geri çəkildilər.

Feli bağlama zərfdən fərqli olaraq cümlədə əlavə hərəkət bildirir (в отличие от наречия, в предложении деепричастие выражает добавочное действие).

Tapşırıq 155. Danışa-danışa, oxuduqca, görəndə, gəlincə feli bağlamaları cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Fellərin quruluşca növləri

Azərbaycan dilində fellər quruluşca sadə və düzəltmə olmaqla iki yerə ayrılır (в азербайджанском языке глаголы по составу делятся на две группы: простые и производные).

1. Sadə fellər: **gəl(mək), get(mək), gör(mək), oxu(maq), bax(maq), at(maq), yat(maq), qaç(maq), sat(maq), uç(maq), en(mək), düş(mək), yan(maq), sön(mək), yor(maq), yaz(maq).**

Qeyd. Azərbaycan dilindəki sadə fellərin hamısı mənşəcə əsil Azərbaycan sözləridir (все простые глаголы в азербайджанском языке по происхождению – исконно азербайджанские слова).

2. Düzəltmə fellər ayrı-ayrı nitq hissələrindən, eləcə də fəlin özündən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir (производные глаголы образуются от разных частей речи, а также от самого глагола, с помощью аффиксов):

a) **-la, -lə** şəkilçisi ilə: başla, işlə, varaqla, daşla, ayaqla, dənə, gecələ, qabaqla, qarşıla, irəlilə;

b) **-laş, -ləş** şəkilçisi ilə: dostlaş, məsləhətləş, dilləş, birləş, sözləş, arxayınlaş, qarşılaş, yaxşılaş, gözəlləş;

c) **-al, -əl** şəkilçisi ilə: ucal, qocal, dincəl, boşal;

ç) **-ar, -ər** şəkilçisi ilə: ağar, bozar, göyər;

d) **-lan, -lən** şəkilçisi ilə: alovlan, ağıllan, qüvvətlən, kə-dərlən, silahlan, faydalan.

Məhsuldar olmayan aşağıdakı düzəltmə fel formaları da var (существуют нижеследующие непродуктивные формы производных глаголов): **ləngimək, turşumaq, qəribməmək, mə-nimsəmək, uduzmaq, əkilmək** (qaçmaq, gizlənmək mənasında), **udqunmaq, çəkinmək** (qorxmaq, utanmaq mənasında) və s.

Tapşırıq 156. Göz, baş, yol, bel, su sözlərindən düzəltmə fellər düzəldin və həmin felləri cümlələrdə işlədin.

Tapşırıq 157. Şeir parçalarını köçürün, felləri seçib ayrıca yazın (məsdər formasında), quruluşca növünü göstərin.

Səfərdəyəm, səfərimi
Vurmamışam başa hələ.
Arzularım, əməllərim
Toxunmayıb daşa hələ.

Dolanıb kəndi, şəhəri,
Dağlarda açdım səhəri.
Fikrim gəzir üfüqləri
Dönüb qızıl quşa hələ.

İlləri yola salmışam,
Şeir yazıb, saz çalmışam,
Ömür deyir: - Qocalmışam,
Könül deyir: Yaşa hələ!

(H.Arif)

Qaralmış üfüqlər qaşını çatır,
Sıxlaşır başımda ağır fikirlər.
Torpağın qoynuna sığınıb yatır –
Qəbələ adlanan qədim bir şəhər.

(H.Arif)

Nümunə:

vurmamışam – vurmaq (sadə fel);

qocalmışam – qocalmaq (düzəltmə);

dolanıb – dolanmaq (sadə).

Tapşırıq 158. Mətni oxuyun.

RƏSUL RZA (1911-1981).

Rəsul Rza 1911-cu ildə Göyçayda anadan olmuşdur. Atasını erkən yaşlarından itirmiş Rəsul Rza qohumlarının himayəsi altında böyümüşdür. Gənc yaşlarından Göyçayın ictimai həyatında fəal iştirak edərək, dram dərnəyi yaradır, şəhər və kəndlərdə tamaşalar verir.

1930-cu ildə Rəsul Rza Bakıya köçür və burada bədii yaradıcılığa başlayır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeir formalaşmağa başlayırdı.. Bu şeirin ən görkəmli nümayəndəsi Rəsul Rza oldu. Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin formalaşması, inkişafı, yüksəlişi onun adı ilə bağlıdır. O, indi çoxlu istedadlı nümayəndələri olan sərbəst şeir məktəbi yaratmışdır.

R.Rzanın «Qızılgül olmayaydı», «Bir gün də insan Ömrüdür», «Pəncərəmə düşən işıq», «Xalq həkimi» və s. kimi poemaları məzmun və məna dərinliyi ilə, həyata sıx bağlılığı, orijinal forması, ifadə tərzinin yeniliyi, kəsərli dili və cəsarəti ilə fərqlənir.

Tapşırıq 159. Şeiri əzbərləyin.

ŞUŞAM MƏNİM

Sinəsi qabarıq,
nağıllardan gəlmiş
pəhləvandır
Şuşam mənim;
Mərdliklə, gözəlliklə
qoşam mənim.
Azərbaycan torpağının
nur parçası.
İncə mahnılar yuvası,
Pənahların yadigarı,
Alagözlü,
qarasaçlı diyarı
Səndə Cabbarın, Seyidin,
Nəvvabın, Üzeyirin, Bülbülün,
neçə-neçə nəğməkarın,
qoç igidin
nəğməsi var,
nərəsi var.
Könüllərdə
neçə-neçə mahnıların
zümzüməsi,
sözü qalıb,
Sənin doğma torpağında
neçələrin gözü qalıb.
Vətən adlı doğma yurddan
püşk olarmı?!
pay olarmı?!
Yüz bir şəhər adı çəkim,
Gözəllikdə,
biri sənə tay olarmı?!
hər qarışın şair qızın
Natəvandan xəbər verir
Sən nəğmələr beşiyisən,

sən muğamlar keşiyisən.
Tarixdə baş əyməmişən
bir fatehə, müxənnətə
Bir qonşunun, bir qonağın
könlünə də dəyməmişən.
Alqış sənə!
Bu qüdrətə!
Doğma yurdum,
gözəl Şuşam.

(R.Rza)

Tapşırıq 160. Mətni oxuyun.

MİRZƏ KAZIM BƏY

Professor Mirzə Kazım bəy (1802-1870) görkəmli şərq-şünas, filosof, tarixçi, arxeoloq, tərcüməçi olmaqla yanaşı, həm də məşhur dilçi alim idi. O öz ana dilindən əlavə, rus, ingilis, alman, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilir və bu dillərin tədqiqi ilə məşğul olurdu. Mirzə Kazım bəy uzun müddət Peterburq Universitetinin şərq dilləri fakültəsinin dekanı vəzifəsində işləmişdir.

Kazım bəy ali məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin əsasını qoymuş, dilimizin ilk elmi qrammatikasını yaratmışdır. O, Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində ən zərif, məlahətli dil olduğunu göstərirdi. Onun «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsəri türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin ilkin elmi tədqiqinə həsr olunmuşdur. Kazım bəyin bir sıra əsərləri hələ öz sağlığında ingilis, alman və başqa Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. O, Rusiya, Fransa, İngiltərə, Danimarka, Almaniya, Amerika elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilmişdi.

ZƏRF (НАРЕЧИЕ)

Zərf hərəkətin əlamətini və bəzən də əlamətin əlamətini bildirir (наречие обозначает признак действия, а иногда признак признака); məsələn:

Birdən qapı açıldı. **İçəriyə** bir dəstə adam daxil oldu. Ətraf **tamam** qaranlıq idi. Hava **hələ** soyuq idi.

Rus dilində zərflər dəyişmir. Azərbaycan dilində isə zərflərin bir qismi dəyişir – hallanır (в русском языке наречия не изменяются. В азербайджанском же языке ряд наречий изменяется); məsələn: *irəli* – irəliyə, irəlidə, irəlidən, *yuxarı* – yuxarıya, yuxarıda, yuxarıdan.

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər hələ zərf kimi tam formalaşmamış, adlarla əlaqəsini tam üznməmişdir (это говорит о том, что ряд слов, считающихся наречиями в азербайджанском языке пока до конца не оформлены как наречия и не полностью оторвались от имен).

Zərfin mənasına növləri

Azərbaycan dilində zərfin mənasına dörd növü var (по значению наречия в азербайджанском языке делятся на четыре разряда):

1. Tərzi-hərəkət zərfləri (наречия образа действия).
2. Zaman zərfləri (наречия времени).
3. Yer zərfləri (наречия места).
4. Kəmiyyət zərfləri (количественные наречия).

Tərzi-hərəkət zərfləri: *yavaş*, *cəld*, *birdən*, *dərhal*, *tələsik*, *asta*, *ahəstə*, *yərbəyer*, *üzbəüz*, *dalbadal*, *ucadan*, *alçaqdan*, *pəsdən*, *sevincək*, *qaçaraq*.

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin tərzini bildirir və necə? nə cür? nə tərzdə? suallarına cavab verir; məsələn:

Qatar *yavaş* hərəkət edirdi. Bizimlə söhbət edən sərnəşin *tələsik* ayağa qalxdı və *dərhal* kupedən çıxdı. Biz vaqonun ko-

ridoruna çıxıb gördük ki, o, bir nəfərlə **üzbəüz** dayanıb **ucadan** danışır.

Tapşırıq 161. Daxilində tərzi-hərəkət zərfi olan beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Zaman zərfləri: indi, həmişə, sonra, əvvəl, gec, tez, bayaq, hələ, hərdən, çoxdan, sabah, dünən, bildir, inişil, tezdən, ani.

Zaman zərfləri hərəkətin zamanını bildirir və nə vaxt? nə zaman? haçan? suallarına cavab verir; məsələn:

Onlar yuxudan **gec** oyandılar. **Əvvəl** fikirləşdilər ki, heç yerə getməsinlər, **sonra** qərarlarını dəyişdirdilər. Çünki **dünən** heç bir iş görməmişdilər, **sabah** da xeyli işləməli idilər. **Tez** geyinib evdən çıxmaq lazım idi.

Tapşırıq 162. Zaman zərflərinə aid beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Yer zərfləri: irəli, geri, yuxarı, aşağı, arxa, orta, qabaq və s.

Yer zərfləri hərəkətin yerini bildirir və hara sualına cavab verir; məsələn:

Daima **irəli** getmək, geri qalanları da **qabağa** aparmaq lazım gəlirdi. **Yuxarı** çıxıb, **aşağı** düşənlərin əlindən hərəkət etmək mümkün deyildi. Biz gələndə hamı **zala** toplaşmışdı, artıq zalda yer yox idi, **arxaya** keçmək də mümkün deyildi.

Tapşırıq 163. İçərisində yer zərfi olan beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Kəmiyyət zərfləri: qismən, tamam, az-çox.

Kəmiyyət zərfləri hərəkəti kəmiyyətə izah edir və nə qədər? sualına cavab verir; məsələn:

...Məktub qismən onu da ifşa edirdi (M.Ordubadı). Bu hadisə bizi **az-çox** həvəsləndirdi. Mən ondan **tamam** razı qaldım.

Tapşırıq 164. İçərisində kəmiyyət zərfi olan beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin

Qeyd: Azərbaycan dilində hərəkətin kəmiyyətini bildirmək üçün, qeyri-müəyyən miqdar saylarından (**çox, az, xeyli**) və zərf kimi formalaşmayan söz və ifadələrdən istifadə olunur (для выражения части действия в азербайджанском языке используются неопределенно-количественные числительные (**çox, az, xeyli**), а также слова и выражения, которые не оформлены как наречие).

Zərflərin quruluşca növləri

Zərflər quruluşca üç yerə bölünür:

1) **sadə zərflər:** *cəld, yavaş, asta, əvvəl, gec, tez, hələ, bəyaz, sonra;*

2) **düzəltmə zərflər:** *birdən, ucadan, tələsik, hərdən, ani;*

3) **mürəkkəb zərflər:** *üzbəüz, dalbadal, az-çox.*

Sadə zərflərin bir qismi söz kökü şəklində olub əsil zərflərdir (часть простых наречий – корневые наречия, являются исконно наречиями): **tez, gec, yavaş, indi, cəld.**

Sadə zərflərin digər qismi (tarixən düzəltmə zərflər) ayrı-ayrı nitq hissələrinin müəyyən qrammatik formalarda adverbiallaşması və ya konversiya yolu ilə zərfə keçməsi nəticəsində meydana gəlmişdir (другая часть простых наречий – это исторически производные наречия, образованные путем адвербиализации или конверсии других частей речи): **sonra, yuxarı, irəli, geri.**

Düzəltmə zərflərin aşağıdakı formaları var (производные наречия имеют нижеследующие формы):

1. Аyrı-ayrı nitq hissələrinin çıxışlıq halda adverbiallaşması yolu ilə əmələ gələnələr (наречия, образованные путем адвербиализации других частей речи в исходном падеже):

a) sifətin çıxışlıq halda adverbiallaşması: **ucadan, alçaq-**

dan, zildən, bəmdən, pəsdən;

b) sayın çıxışlıq halda adverbiallaşması: **birdən, çoxdan;**

c) əvəzliyin çıxışlıq halda adverbiallaşması: **hərdən.**

2. Düzəltmə sifətin konversiyası: **ani.**

3. Feli bağlamaların konversiyası (vurğusunu dəyişmək yolu ilə): **qaçaraq – qaça-qaça** (побежав, набегу) – **qaçaraq – tez** (быстро); **çaparaq – çapa-çapa** (atı çaparaq, atı çapa-çapa) – **çaparaq – tez** (быстро).

4. Zərf düzəldən şəkilçilər vasitəsilə: **yanakı, çəpəki, yanaşı, hələlik, həmişəlik, daimilik.**

Qeyd 1. Yerlik halda olan **ikilikdə, üçlükdə, ayrılıqda** düzəltmə isimlərlə adverbiallaşma meyli var, lakin onlar hələ zərf deyil.

Qeyd 2. **-ca, -cə (-casına, -cəsinə, -ınca, -incə, -unca, -üncə)** sözlərə qoşularaq həmin sözlərin zərf kimi çıxış etməsinə kömək edir. Lakin **-ca, -cə** əslində şəkilçi deyil, ədat olduğundan o, yeni leksik vahid əmələ gətirmir.

-ca, -cə (-casına, -cəsinə, -ınca, -incə, -unca, -üncə) наращиваясь к словам, помогают им выступить как наречие, но так как **-ca, -cə** не является аффиксом, а является частицей – оно не образует новую лексическую единицу – наречие.

Məsələn: **sadəcə, ahəstəcə, dostca, dostcasına, mehriban-casına, hiyləgərcəsinə, azərbaycanca, rusca.**

Mürəkkəb zərflər əsasən sözlərin bu və ya digər formada təkrarından əmələ gəlir (сложные наречия образуются, в основном, путем повторения слов в любой форме: **dalbadal, üzbəüz, yerbəyer, yavaş-yavaş, tez-tez.**)

Tapşırıq 165. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflərin hərəsinə aid iki cümlə yazın.

Tapşırıq 166. Mətni öyrənin.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR (1906-1989)

İyirminci əsr Azərbaycan poeziyasının dünya şöhrətli böyük şairlərindən biri də Şəhriyardır.

1981-ci ildə Bakıda onun «Aman, ayrılıq» adlı kitabı nəşr edilmişdir. Professor Həmid Məmmədzadə həmin kitaba ön söz yazmışdır. Şəhriyar haqqında aşağıdakı qeydlər həmin ön sözdən istifadə ilə verilmişdir.

Şəhriyar Təbrizdə ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri Heydərbaba dağının ətəyindəki ata-baba yurdunda, kənddə keçmiş və bu kənd həyatı ömürboyu onun xəyalında yaşamışdır. Şair sonra Tehran darülfünununda oxumuş, dövlət vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq, İranın müxtəlif yerlərində yaşamış, əsasən isə Tehranda qalmışdır. Şeirlərinin də əksəriyyətini farsca yazmışdır.

Fars ədəbiyyatında onu müasir şeirin Hafizi adlandırmışlar. İlk kitabı 1931-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur. Kitabın müqəddiməsində yazılmışdır ki, Şəhriyar yalnız İranın deyil, bütün Şərq aləminin ən böyük ədəbi siması olacaq, onun istedadı ilə bütün Şərq öyünəcəkdir.

İllər keçdi. İrəlicədən deyilmiş bu sözlər həqiqət oldu.

Şəhriyarın azərbaycanca yazdığı ən qiymətli əsəri «Heydərbabaya salam» poemasıdır. Bu poema Azərbaycan xalqının nəsibənəsil keçirdiyi illərinin, Cənubi Azərbaycanda tam mənası ilə davam edən, Şimali Azərbaycan kəndlərində isə izləri qalan adət-ənənələrin bədii boyalarla qələmə alınmış güzgülüdür. İndi 40-50-dən yuxarı yaşı olan nəsillərin keçirdiyi uşaqlıq əks-sədasıdır.

Bu poema çap olunan kimi (1953-cü il) dünyaya yayıldı. Bu poemadan sonra Azərbaycan şairini Tehrandan Azərbaycana – Təbrizə gətirirlər və o ömrünün axırına kimi doğma yurdu Təbrizdə yaşayır, burada yazıb yaradır.

Tapşırıq 167. Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poemasından aşağıdakı mısraları əzbərləyin (poemanın dili Cənub ləhcəsindədir).

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqquldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dülüzə.

Heydərbaba, yolum sənənən kəc oldu,
Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldu,
Heç bilmədim, gözəllərin nec oldu.
Bilməz idim, döngələr var, dönüm var,
İtginlik var, ayrılıq var, ölüm var.

Heydərbaba, sənin üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun, bağ olsun,
Bizdən sora sənin başın sağ olsun,
Dünya qəzov-qədər, ölüm-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi.

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı.
Yaxşılığın əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim, ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən ağzın dolu dad olsun,
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun,
Deynən mənim şair oğlum Şəhriyar,
Bir ömürdür, qəm üstünə qəm çalar.

QOŞMA (ПОСЛЕЛОГ)

Qoşma rus dilindəki predloq kimidir. Lakin predloq əsas sözdən əvvəl, qoşma əsas sözdən sonra işlənir (послелог подобен предлогу русского языка. Но предлог предшествует основному слову, а послелог употребляется после основного слова).

Müqayisə et:

за тебя – səndən ötrü
до завтра – sabaha qədər (kimi)
для меня – mənim üçün
с вами – sizin ilə (sizinlə)

Azərbaycan dilində qoşmalar bunlardır: **üçün, ötrü, kimi, qədər, tək, dək, sarı, savayı, bərk, ilə, can, cən, üzrə, görə, qarşı, dair, aid, sayaq.**

Qoşmalar hər hansı bir ismə və ya ismin yerində işlənən sözə aid olub onunla başqa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır (послелоги относятся к какому-нибудь существительному или слову, употребляемому в функции существительного, выражая синтаксические отношения между словами); məsələn:

İnsan **kimi** yaşamaq lazımdır. Həyat **qədər** gözəl heç bir şey yoxdur. Məktəbə **tərəf** getmək istədim. Sizdən **ötrü** darıxdım.

Qoşmalar ismin aşağıdakı hallarına aid olur və ya aşağıdakı hallarla işlənir (послелоги относятся к нижеследующим падежам или употребляются с нижеследующими падежами).

1. Yiyəlik hal: **üçün, kimi, qədər, tək, ilə; məsələn: sə-**

nin üçün, sənin kimi, sənin qədər, sənin tək, səninlə; insan üçün, insan kimi, insan qədər, insan tək, insan ilə, məsələ üzrə, adəti üzrə.

2. Yönlük hal: **kimi, qədər, sarı, görə, dək, can (cən), dair, qarşı**; məsələn: evə kimi, evə qədər, evə sarı, sənə görə, evədək, evəcən, bizə dair, sizə qarşı.

3. Çıxışlıq hal: **ötrü, savayı, başqa, bəri**; məsələn: səndən ötrü, səndən savayı, axşamdan bəri, səndən başqa.

Tapşırıq 168. İçərisində qoşma olan beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Qoşmaların mənaları

Qoşmaların mənası onların aid olduğu əsas sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur; məsələn: **kimi** qoşması yerindən asılı olaraq müqayisə (quş **kimi** uçmaq), məkan münasibəti (evə **kimi** getmək) və s. mənalara ifadə edə bilər.

Значение послелогов связано с лексическим и грамматическим значениями того слова, к которому относится послелог. Например, послелог **kimi** в зависимости от места употребления может выражать отношения сравнения (quş **kimi** uçmaq), пространственное отношение (evə **kimi** getmək) и т.д.

Bu cəhətdən qoşmaları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar (в этом отношении предлоги можно делить на следующие группы):

1. **Məkan (məsafə, istiqamət) bildirən qoşmalar** (послелог, выражающие местность – пространство, направление): **kimi, qədər, -dək, -can, -cən** – до, **sarı, doğru** – в направлении...

Məsələn: Biz məktəbə **kimi (qədər, dək, cən)** getdik. Biz məktəbə **sarı (doğru)** getdik (Мы дошли до школы. Мы пошли

в направлении школы).

2. **Zaman bildirən** qoşmalar (последлоги, выражающие временные отношения): **qabaq, qədər, kimi, dək, can, cən** – до, по; **bəri** – с, от; məsələn:

səndən **qabaq** – до тебя;

sənə **qədər** – до тебя;

sabaha **qədər** – до завтра;

sabaha **kimi** – до завтра;

aşşamaca**n** – до вечера;

səhərə**dək** – до утра;

yanvara **kimi** – до января, по январь;

dünəndən **bəri** – со вчерашнего дня.

3. **Müqayisə bildirən** qoşmalar (последлоги, выражающие отношения сравнения): **kimi, tək, qədər** - как, подобно; məsələn:

Onun **kimi** (tək) adam azdır (людей, как он, мало). Mən də onun **qədər** oxudum (И я читал столько, сколько читал он).

4. **Səbəb və məqsəd bildirən** qoşmalar (последлоги, выражающие причину и цель): **ötrü, üçün, görə** с, от, из-за, для, ради; məsələn:

Xəstəliyə **gərə** dərsi buraxdı (Из-за болезни пропустил занятие). Kitabdan istifadə etmək **üçün** kitabxanaya getdik (для пользования книгой, мы пошли в библиотеку).

5. **Birgəlik, vasitə bildirən qoşma** (последлог, выражающий совместность, способ действия...): **ilə** – с; məsələn:

Əli dostu ilə gəldi (Али пришел со своим другом). Onlar Moskvaya qatarla getdilər (Они ехали в Москву поездом). Biz qələmlə yazırdıq (Мы писали ручкой).

Qoşmaların məna çalarıları çoxdur. Onlar istisnalıq (**sa-vay** - кроме), **aidlik** (**aid** - к, **dair** - об), əsas (**əsasən**, istinadən – по, на основании), **qarşılıq** (**qarşı** - против) və s. mənalarda işlənə bilər.

Qoşmalar, bir qayda olaraq, qoşulduğu sözlərdən ayrı yazılır: Lakin **-dək, -can, -cən** qoşmaları isə aid olduğu sözlərlə bitişik yazılır. **İlə** qoşması saitlə bitən sözlərdən ayrı yazılır,

samitlə bitən sözlərlə isə birlikdə də yazıla bilər.

Послелогои, как правило, пишутся раздельно со словами, к которым они относятся; но послелогои -dək, -can, -sən пишутся слитно с основным словом. Послелог ilə имеет двойное правописание: а) со словом, оканчивающимся на гласный, пишется раздельно; б) со словом, оканчивающимся на согласный, можно писать как слитно, так и раздельно.

Müqayisə et: 1) **dağlar kimi, həyat tək; 2) şəhərədək, bağacan, bizəcən; 3) a) – küçə ilə, təyyarə ilə; b) – maşın ilə – maşınla, qələm ilə – qələmlə.**

Tapşırıq 169. Mətni köçürün, qoşmaların altından xətt çəkin.

Doğrudur, ustad-xilqət səni mənim üçün və məni sənin üçün xəlq eləmişdi (C.Cabbarlı). Qorxma, mən gecə-gündüz pərvanə kimi dövrənə fırlanıb sənə gələcək bələləri sinəm ilə qarşılamam (C.Cabbarlı). ... Bacı, sən də əlindən gələn qədər öz bacının xoşbəxt olması üçün çalış (C.Cabbarlı). Gözləri şəh ilə dolmuş çiçəklər yavaş-yavaş açılırdı (Y.V.Çəmənşəminli). Qaldı Yetərə, yəni o bilmir buraya Şaqqulunun xeyir işindən ötrü gəlib? (Y.V.Çəmənşəminli). Of... O, Qarabağa köçəndən bəri, Gədəlir ömrünün bu son günləri (S.Vurğun). Yoxdur bu torpaqda şair sizin tək (S.Vurğun). Sənə nifrətim qədər məhəbbətim də olub (Ə.Əlibəyli).

Tapşırıq 170. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

KORAN

Koran – священная книга ислама. Она служит основой мусульманского законодательства как религиозного, так и гражданского. Название ее происходит от слова «караа», что значит (читать). Согласно мусульманской мифологии, она была передана Аллахом пророку Мухаммеду через ангела Джебрайла. А в действительности, как установлено наукой,

коран в окончательной редакции был составлен и утвержден при халифе Османе (644-656 гг.).

По преданию, Мухаммед не записывал свои проповеди, наставления и изречения. Первые попытки собрать воедино все высказывания Мухаммеда были предприняты при первом халифе Абу-Бекре (632-634 гг). При халифе Османе была создана специальная редакционная комиссия, которая составила Коран.

Коран разделен на 114 глав (сур). Каждая сура состоит из стихов (аятов). Слово «аят» означает «знамение», «судо».

Коран представляет собой собрание законов, установлений и традиций, а также изложение различных мифических сказаний.

Коран учит, что Бог сотворил мир в шесть дней: в первый день были сотворены небеса: во второй – солнце, луна, звезды и ветер; в третий – твари, живущие на земле и в морях, а также ангелы, обитающие на семи небесах, и воздух; в четвертый день Бог сотворил воду и всем тварям назначил пищу, в этот же день по его повелению потекли реки; в пятый день Бог соизволил создать рай и обитающих в нем чернооких дев (гурий); в шестой день сотворил Бог Адама и Еву. К субботе все дела были завершены, а нового творения не было, в мире парил порядок и ничем не нарушаемая гармония.

Небо и земля, по Корану, первоначально представляли собой одну нераздельную массу, вроде пара и дыма. Затем Бог взошел на небо, которое было как дым, и сказал, обращаясь к земле и небесам: «Приходите добровольно или невольно», на что те ответили: «Мы приходим добровольно».

Человек рассматривается как венец творения. «Бог сотворил все прекрасное и потом приступил к сотворению человека».

Коран вызывает огромный литературный и исторический интерес, о чем свидетельствует его многократное переиздание большим тиражом.

BAĞLAYICI (СОЮЗ)

Bağlayıcılar ya sözləri, ya da mürəkkəb cümlənin hissələrini bir-birinə bağlamaq üçün işlədilir (союзы употребляются для связи слов или частей сложного предложения).

Məsələn: Əli kitabı və dəftəri gətirdi. Məmməd **ilə** mən dərs hazırlayırıq. O, çox gözəl danışdı, **çünki** natiq idi. Biz bilirik **ki**, gələcək daha gözəl olacaqdır. Hava soyuq idi, **lakin** biz üşümürdük.

Bağlayıcılar iki qrupa bölünür: tabelilik bağlayıcıları, tabelilik bağlayıcıları (союзы делятся на две группы: сочинительные и подчинительные).

Tabesizlik bağlayıcıları. Tabesizlik bağlayıcıları sadə cümlədə həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlədə tabesiz mürəkkəb cümlənin hissələrini əlaqələndirmək üçün istifadə olunur. Bu bağlayıcılar altı qrupa bölünür.

Сочинительные союзы употребляются для связи однородных членов в простом предложении и для связи частей сложносочинительного предложения. Они делятся на шесть групп.

1. Birləşdirmə bildirənlər (соединительные): və, ilə.
2. Ziddiyyət bildirənlər (противительные): amma, ancaq, lakin, fəqət, isə.
3. Bölüşdürmə bildirənlər (разделительные): ya, yaxud, gah.
4. İştirak bildirənlər (показывающие участие): həm, da, də.
5. İnkarlıq bildirənlər (отрицательные): nə, nə də.
6. Aydınlaşdırma bildirənlər (изъяснительные): yəni.

Tapşırıq 171. Aşağıdakıları köçürün və tabesizlik bağlayıcılarının altından xətt çəkin.

Usta Ağabala məəttəl qaldı – ya geri dönməli, ya da ulağın altından və ya üstündən keçməli idi (Y.V.Çəmənəzəminli).

Sitarə ərini yuxuya verib otaqdan çıxdı və bir dəqiqə çəkmədi ki, küçədə ayaqyalın və başıaçıq qaçmağa üz qoydu (Y.V.Çəmənzəminli). Lakin nə palçıq, nə tutqun havalar, nə yağış-duman, nə də yolsuzluq şəhərdəki xəbərlərin ildırım sürətilə kəndə gəlib çıxmasına mane ola bilmirdi (M.İbrahimov). İstədi onun da, Vəlinin də zəif damarına toxunsun (M.İbrahimov). Onun nə bağı, nə mal-qarası, nə ev-eşiyi vardı (M.İbrahimov). Neçə il idi ki, qış-yaz özgələrin qapısında işlədikdən sonra, beləcə yorulub əldən düşəndə dizini qucaqlayıb oturmaq və gah xəyalpərvər, gah kədərli iri qara gözlərlə ətrafi süzmək ona adət olmuşdu (M.İbrahimov). Bu gün-sabahlıqdır, ya lələ şələni, ya şələ lələni (M.İbrahimov). Nə Nazimdən soraq var, nə Vəlidən; kənddə isə hər gün bir xəbər gəzirdi (M.İbrahimov). Fikri, xəyalı gah otaqdakı adamın yanına uçar, gah da Böyük teatra qayıdır... (M.İbrahimov). Mən isə nə ayrılıb gedə bilirəm, nə də dərya ilə qucaqlaşə bilirəm (M.İbrahimov).

Tabelilik bağlayıcıları. Tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlədə iştirak edir və baş cümlə ilə budaq cümlələri bir-birinə bağlayır. Bu bağlayıcılar beş qrupa bölünür:

Подчинительные союзы употребляются в сложноподчинительном предложении и связывают главные и придаточные предложения. Они делятся на пять групп:

1. Aydınlaşdırma bildirənlər (изъяснительные): ki, zira.
2. Səbəb bildirən (причинные): çünki, sanki.
3. Müqayisə bildirənlər (сравнительные): guya, sanki.
4. Şərt bildirənlər (условные): əgər, hərgah.
5. Güzəşt bildirənlər (уступительные): hərçənd, mada-
dam (ki).

Tapşırıq 172. Aşağıdakıları köçürün, tabelilik bağlayıcılarının altından xətt çəkin.

Söz verin ki, mənim haqqımda pis fikirdə olmayacaqsınız (M.İbrahimov). Yadıma düşdü ki, Kamal ondan altı-yeddi

yaş böyükdür (M.İbrahimov). Oxumağı sevir, oxuduqlarını anlayır taleyindən olduqca razıyam, çünki qızım da mən düşündüyüm kimi düşünür (M.S.Ordubadi). Hərgah sevgisi sağlam yoldaşlıq sevgisidirsə, onu təbrik etmək lazımdır (M.S.Ordubadi). Madam ki, Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib (H.Mehdi).

Tapşırıq 173. Aşağıdakı bağlayıcıları cümlələrdə işlədin: və, ilə, ki, çünki, amma, lakin, əgər, nə, nə də.

Qeyd: Azərbaycan dilindəki bağlayıcıların bir qismi çox vaxt başqa bağlayıcılarla birlikdə işlənir: **ya-ya da, ya da ki, və ya ki; həm həm də, həm də ki; nə-nə də, nə də ki** və s. Bu hallarda bağlayıcılardan biri əsas olur, qalanları isə köməkçi, üslubi xarakter daşıyır.

Примечание. В азербайджанском языке ряд союзов употребляется вместе с другими союзами: **ya-ya da, ya da ki, və ya ki; həm həm də, həm də ki; nə-nə də, nə də ki.** В таких случаях один из союзов является основным, другие носят вспомогательный, стилистический характер.

Tapşırıq 174. Mətni öyrənin.

CƏFƏR CABBARLI

Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən dramaturgiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Cəfər Cabbarlı 1899-cu ildə Xızıda anadan olmuşdur. Qısa ömür sürsə də, dövrünün ən qüdrətli qələm sahibi kimi xatirələrdə qalmışdır.

Cəmi 35 il ömür sürmüş, 20 il ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş C. Cabbarlı lirik və satirik şeirləri, poema və hekayələri, tərcümələri, dram əsərləri ilə ədəbiyyatımızda böyük şöhrət qazanmışdır.

C.Cabbarlı görkəmli Azərbaycan dramaturqlarından biri olmuşdur. O, yaradıcılığa şeirlə başlamış, sonra bədii yaradıcılığın və sənətin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişdir. O,

şair, nasir, jurnalist, rejissor, ssenarist və böyük dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. Onun lirik şeirləri, satiraları, poemaları, hekayələri sevilə-sevilə oxunur. Onun «Solğun çiçəklər», «Aydın», «Oqtay Eloğlu», «Od gəlini», «1905-ci ildə» və s. pyesləri mühüm ictimai məsələlərə həsr edilmişdir.

Ədib 1934-cü ildə dekabrın 31-də Bakıda vəfat etmişdir.

Tapşırıq 175. Şeiri əzbərləyin.

TELLƏR OYNADI

Bir mən idim, bir sən idin, bir də yamaclar,
Məşə yolu, yarpaq dolu yaşıl ağaclar.
Onda ki, ağ umuzlara töküldü saçlar,
Əsdi yarpaq, coşdu irmaq, güllər oynadı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boya,
Dağ başında uçan quşlar endilər çaya.
Sən dedin ki, bütün dünya qoy dönsün toya,
Çaldı qaval, uzaq kənddə ellər oynadı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

(C.Cabbarlı)

ƏDAT (ЧАСТИЦА)

Ədatlar nitqdə ayrı-ayrı sözlərin və ya bütöv cümlənin müxtəlif məna çalarları ifadə etməsinə xidmət edir (частицы служат в речи для выражения различных смысловых оттенков отдельного слова или целого предложения); məsələn:

Sən **də** təzə-təzə qələbə deyirsən (S.Vurğun). **Di** salamat qalın (S.Vurğun). Vidadi, nə dedin. **Lap** ürəyimdən (S.Vurğun). **Qoy** nisyə dalınca şeyxlər yüyürsün. O nisyə cənnəti **qoy** onlar görsün (S.Vurğun).

Ədatların növləri

1. Sual ədatları (вопросительные частицы): **bəs** (а, же), **axı** (ведь), **məgər** (разве), **yoxsa** (разве), **-mi, -mi, -mu, -mü** (ли); məsələn:

Bəs Eldar nə olsun? (S.Vurğun). **Məgər** bu günahsız körpə yurdsuz-yuvasız qalmaq üçün doğulmuşdu? (M.İbrahimov). **Yoxsa** ağ olursan böyük Allaha? (S.Vurğun). Dünyada dərd varmı mənim dərdim **tək**? (S.Vurğun). **Axı** yer yoxdur (C.Cabbarlı).

2. Qüvvətləndirici ədatlar (усилительные частицы): **lap** (совсем), **daha** (еще, уже), **ən** (очень), **artıq** (уже); məsələn:

Orada bir balam var mənim **lap** sənin kimi (B.Azəroğlu). Yarandı azadlığın **ən** böyük şah əsəri (B.Qasımzadə). **Artıq** azad yurdumuzu xanlar, bəylər ayaqlamaz (B.Qasımzadə). **Artıq** iş zamanıdır. **Artıq** dilləri silaha, sözləri gülləyə dəyişməli (C.Cabbarlı).

3. İnkər ədatları (отрицательные частицы): **heç** (совсем), **xeyr** (нет); məsələn:

- Bəsdir, sən Allah, ay kişi. Bu sözlərin **heç** yeri deyil (M.İbrahimov). Şair **heç** aldanma dünya varına (S.Vurğun). **Xeyr**, yanıldınız... (S.Vurğun). Qacar: Dinin düşmənidir, o ölsün gərək. Vidadi: **Xeyr**. O Vaqifdir, eşqə gələrək, Bəzən qamçılایr zəmanəsini (S.Vurğun).

4. Təsdiq ədatları (утвердительные частицы): **bəli, hə** (да); məsələn:

VAQIF

Xeyr, yanıldınız, ona dil verən
Gözilə dünyada alovlar görün
Kəndistan yeridir.
Bəzən tanrıya da ağ olur insan...

(S.Vurğun)

Qacar (vəzirə)

Di ver cavabını, nə durmusan? Din.
Hə... yenə böyüyür sarsaq gözlərin.

(S.Vurğun)

5. Fəqləndirici ədatlar (выделительные частицы): **ancaq**, **yalnız**, **təkcə** (только); məsələn: **Ancaq** indi özümüzə bir çarə etməliyik... (C.Cabbarlı). **Təkcə** sənə gücüm çatmır. **Yalnız** məni anlayırsınız.

6. Emosional mənə çalarları olan ədatlar (частицы, вносящие эмоциональные оттенки): **di** (ну), **barı** (хотя бы), **kaş** (хотя бы), **təki** (лишь бы), **ki** (же), **nə** (что, как), **hələ** (еще), **bir** (а, ну, ну же), **bircə** (лишь, только, ну-ка), **qoy** (пусть), **elə** (так), **ha** (ка), **a** (ка); məsələn:

Di gəl, durnalara bir şeir deyək (S.Vurğun). **Bircə** beyt oxusun «Xəmsə»dən **barı** (B.Azəroğlu). **Qoy** bu gün sənətin bayramı olsun (B.Azəroğlu). **Vaqif. Kaş ki**, düşməyəydim bu saraylara (S.Vurğun). **Qoy** bir zərrə, bir qətrə olsun istedadın, **təki** kimsəyə bənzətməsinlər səni... (B.Azəroğlu). – **Elə** demə, qızım! **Yaxşı** eləyib gəlmisən, durub özgələrinin qarısını döyməyəcəkdin **ki** (M.İbrahimov). **Qatar-qatar** olub qalxıb havaya. **Nə** çıxıbsız asimanə, durnalar? (Vidadi). – **Hələ** bu harasıdır, - deyib Malik əlavə etdi... (M.İbrahimov). **Bir** parağını qoy qabağına, **yaxşı-yaxşı** düşün, nə edirsən? (M.İbrahimov). **Bircə** farağat dur... **Göz** dəyər sana (S.Vurğun). **Maşın**lara od buraxın. **Vuruş var ha**, **vuruş var** (C.Cabbarlı). **Doğrusu**, yorulub bezikmədin, sən. **Elə** durub-durub ellər deməkdən (S.Vurğun). **Zəhmət** çəkməyin, **Haçı**, mən **elə** burada oturaram (C.Cabbarlı).

Ədatlar əsas sözlərdən ayrı yazılır: **-mi**, **-mi**, **-mu**, **-mü** ədatı isə, bir qayda olaraq, sözlərə bitişik yazılır, lakin ayrı vurğu ilə deyilir (Oxudumu? Dedinmi? Sənmi məni çağırıdın?). Bəzən - **mi**... ədatlarını ayrı yazmaq lazım gəlir (Sən də mi onlara qoşuldun?).

Частицы пишутся отдельно от знаменательных слов.

Частицы –mi, как правило, пишется слитно, но выражается отдельным ударением. Иногда приходится частицу –mi... писать раздельно.

Tapşırıq 176. Müxtəlif ədatların iştirakı ilə beş cümlə, yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 177. Aşağıdakı sözləri qeyd olunan mənalarda cümlələrdə işlədin.

Ki – bağlayıcı, ədat;

Nə – əvəzlik, ədat;

Bir – say, qeyri-müəyyənlik artikli, ədat;

Qoy – fel, ədat;

Elə – əvəzlik, ədat.

MODAL SÖZLƏR (МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА)

Modal sözlər qrammatik mövqeyinə və roluna görə Qoşmalardan və bağlayıcılardan fərqlənir, ədatlara yaxınlaşır. Lakin ədatlardan fərqli olaraq, modal sözlər danışanın nitqə subyektiv-modal münasibətinin və nitqin varlığa (həqiqətə) münasibətini göstərir.

По грамматическому положению и роли модальные слова отличаются от послелогов и союзов и приближаются к частицам. Но в отличие от частиц модальные слова выражают субъективно-модальные отношения говорящего к речи и отношения речи к действительности. Məsələn:

Hələ durun görək, **bəlkə** heç gəlmədi (С.Саббарlı). **Əlbəttə**, **əlbəttə**, biz həmişə kiçikliyimizdə varıq (С.Саббарlı).

Azərbaycan dilində modal sözlər bunlardır: **bəlkə** (может быть), **əlbəttə** (конечно), **həqiqətən** (действительно, поистине), **təxminən** (примерно, приблизительно), **guya** (будто бы, мол), **deməli** (следовательно), **deyərsən** (кажется), **yəqin** (обязательно, непременно), **şübhəsiz** (несомненно), **güman ki** (может быть,

ВОЗМОЖНО).

Modal sözlər bir sıra məna çalarlıqlarına malikdir (модальные слова имеют ряд смысловых оттенков).

Onlar təsdiq (**əlbəttə, həqiqətən...**) ehtimal, şübhə (**bəlkə, güman ki...**), nəticə (**beləliklə, deməli**) və s. məna münasibətləri ifadə edir.

Они могут выражать смысловые отношения утверждения, предположения, заключения, последовательности.

Tapşırıq 178. İçərisində modal söz olan beş cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

NİDA (МЕЖДОМЕТИЕ)

Nidalar hiss, həyəcan bildirən sözlərdir (междометия – это слова, выражающие чувство, переживание).

Nida müəyyən hissi hallarla əlaqədar olan xüsusi səs siqnalıdır. Nidalar həmin hissi halları ifadə edir, lakin onları adlandıra bilmir və bununla əsas nitq hissələrindən fərqlənir (междометие представляет собой своего рода звуковой сигнал, связанный с чувством, состоянием. Междометия выражают данные чувства и состояния, но не называют их и этим отличаются от знаменательных частей речи).

Nidalar **təəccüb, qorxu, təəssüf, hiddət, sevinc, kinayə, narahatlıq, həyəcan, qəmginlik** və s. kimi hissləri ifadə edə bilər. Ancaq onların konkret mənası intonasiya və aid olduqları cümlənin mənası ilə reallaşır. Ona görə də bir nida intonasiyadan və cümlədən asılı olaraq müxtəlif məqsədlərlə işlədilər bilər.

Междометия могут выражать чувство удивления, страха, сожаления, гнева, радости, иронии, беспокойства, тревоги, грусти и т.д. Только конкретные значения из реализуются при помощи интонации и предложения, в котором употребляется междометие. Поэтому, в зависимости от интонации и предложения одна форма междометия может выражать раз-

НЫЕ ЧУВСТВА.

Məsələn:

vay – qorxu, narahatlıq, qəm, kədər;

of – ağrı, qəm, kədər;

oho – təccüb, sevinc, kinayə;

paho – təccüb, sevinc;

bəh-bəh – təccüb, sevinc, kinayə;

ah – ağrı, qəm, kədər, həyəcan;

ox- ağrı, qəm, kədər;

oy – ağrı, qəm, kədər;

eh – qəm, kədər, təəssüf;

oxqay – razılıq, rahatlıq, xoşlanmaq;

ax – hiddət və s.

Tapşırıq 179. Aşağıdakı cümlələrdə nidaların mənalarını göstərin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Daha, sən Allah bəsdir. Burax gedim. Eh... Vallah, qaş qaralıb (C.Cabbarlı). Ay aman, ay qız, qaynın gəlib evlərdən səni axtarır (C.Cabbarlı).

Mirzə Səməndər. Ax, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə!..

Aftil. Bəh, bəh!

Almaz. Sovet sədri Baloğlan.

Aftil. Bəh, bəh, kitab bağlandı! (C.Cabbarlı).

Ah!.. Yenə də keçmişim düşdü yadıma! (B.Qasımsadə).

Tapşırıq 180. Mətni öyrənin.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİ (1872-1950)

M.S.Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə şair, ədib, dramaturq və jurnalist kimi daxil olmuşdur. O, ictimai xadim kimi də şöhrət qazanmışdır.

M.S.Ordubadi çar mütləqiyyəti əleyhinə inqilabi hərəkatda iştirak etdiyi üçün 1913-cü ildə həbs olunur və Azərbaycandan sürgün edilir. 1920-ci ildə geniş ictimai-ədəbi fəa-

liyyətə başlayır. 1930-cu ildən başlayaraq «Dumanlı Təbriz», ondan sonra «Gizli Bakı», «Döyüşən şəhər», «Qılınc və qələm» adlı tarixi romanlarını, «Koroğlu» və «Nərgiz» operalarının librettolarını yazır, tərcümələr edir. O, yüzlərlə məqalə və felyetonların müəllifidir. Onun əsərləri yüksək bədii dili və romantik ruhu ilə diqqəti cəlb edir. M.S.Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında çox oxunan nasirlərdəndir.

SİNTAKSİS

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR (СИНТАКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ)

Sintaktik əlaqələr iki cür olur (синтаксические связи имеют два вида):

a) *tabesizlik* (сочинительный) və b) *tabelilik* (подчинительный).

Tabesizlik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər bərabər hüquqlu olur, biri digərinə tabe olmur. Cümlənin həmcins üzvləri arasındakı əlaqə *tabesizlik əlaqəsidir*.

При сочинительной связи связывающие слова бывают равноправными, не подчиняются друг другу. Связи однородных членов предложения являются сочинительными.

Məsələn:

Qızlar və **oğlanlar** yanaşı oturmuşdular (H.Mehdi). Qarşımda **sənmisən**, **xəyalımmıdır**, Sevdalı könlümün soltanı dostum (R.Rza). Burada hava körpə uşaq kimdir, gah tutulur, gah **ağlayır**, gah **gülür** (R.Rza). Eldar: - Dağının sarayı, bütün daş-qaşı. Paylayın **aclara** və **yoxsullara** (S.Vurğun).

Tapşırıq 181. Mətni dəftərinizə köçürün, *tabesizlik əlaqəsində* olan sözləri göstərin.

Süsənlər, sünbüllər, güllər bizdədir (S.Vurğun). Düz keçirək sınaqlardan hər tanış, dostu, yarı (S.Vurğun). Qulam mübarizdir, mərddir, namusludur (S.Rəhimov). Afrikadan, Hindistandan Qonaq gəlir bizə quşlar (S.Vurğun). Mən dərmişəm bənövşəni, nərgizini bahar çağı (R.Rza). Yayda da, qışda da buz kimi sərin. Ürəyin qüvvətlə aşıb-daşacaq (S.Vurğun).

Tabelilik əlaqəsi

Tabelilik əlaqəsinin üç tipi var (существуют три типа подчинительной связи).

1. Uzlaşma (согласование).
2. İdarə (управление).
3. Yanaşma (примыкание).

Uzlaşma əlaqəsi

Uzlaşma tabe sözün şəxs və kəmiyyətə görə əsas sözlərlə uyğunlaşmasıdır (Согласование является уподоблением зависимого слова главному по лицам и числам).

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi: a) mübtəda ilə xəbər; b) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri; c) **mən aldığım, sən aldığın** tipli feli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. Şəxs və mənsubiyyət, kəmiyyət-cəm şəkilçiləri uzlaşma əlaqəsinin əlamətləri hesab olunur.

В азербайджанском языке согласование наблюдается между: а) подлежащим и сказуемым; б) компонентами второго и третьего типа определительных сочетаний; в) компонентами глагольных сочетаний типа **mən aldığım, sən aldığın**. Аффиксы лица и принадлежности считаются показателями согласования.

Mən oxuyuram	Biz oxuyuruq
Sən oxuyursan	Siz oxuyursunuz
O oxuyur	Onlar oxuyurlar
Mən tələbəyəm	Biz tələbəyik
Sən tələbəsən	Siz tələbəsiniz
O tələbədir	Onlar tələbədirlər
Mənim kitabım	Bizim kitabımız
Sənin kitabın	Sizin kitabınız
Onun kitabı	Onların kitabları
Mən aldığım	Biz aldığımız
Sən aldığın	Siz aldığınız
O aldığı	Onlar aldığı

Üçüncü şəxs cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma məcburi deyildir (согласование по числам в третьем лице множественного числа не обязательно): Onlar yazırlar - onlar yazır; onlar fəhlədir - onlar fəhlədir.

Tapşırıq 182. Aşağıdakı cümlələrdə uzlaşma əlaqəsində olan sözləri seçib dəftərinizə yazın.

İclas qurusunu siz tanıyırsınız (Mir Cəlal). Kim desə, mən övladımı istəmirəm, o, yalan deyir. Elə adam ola bilməz ki, doğma balasını istəməsin. Övlad şirin şeydir. Nəinki insan, hətta bütün yaranmışlar balasını istəyir, əziz tutur (Mir Cəlal).

Xeyr - Mən yoldaşam uçan quşlara,
Dünya çox böyükdür, min bir yuvam var.
Hələ bu dünyayla mənim davam var.
Hər təzə gülüşdən zövq almalyam,
Ovçu gözlərimdə qalmasın bir kam,
Ömür vəfasızdır, bizi tərk edir,
Hər ağ gün, qara gün ömürdən gedir

(S.Vurğun)

İdarə əlaqəsi

Əsas sözün tələbi ilə tabe sözün ismin bu və ya digər halına düşməsinə idarə əlaqəsi deyilir. Hal şəkilçisi idarə əlaqəsinin əlaməti hesab olunur.

Управлением называется такой вид подчинительной связи, при которой по требованию основного слова зависимое слово принимает форму одного из косвенных падежей. Падежный аффикс является показателем (признаком) управления. Məsələn:

Əhmədin kitabı, sənin qələmin, məktəbə getmək, dərsi öyrənmək, kənddə yaşamaq, şəhərdən getmək, dağdan hündür, göylərə sarı uçmaq, evdən ötrü darıxmaq.

Tapşırıq 183. Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə köçürün, idarə əlaqəsində olan sözləri göstərin.

Elə düşüb ki, qonşum işdən gələndə mən işə gedirəm (Mir Cəlal). Buna da səbəb bir hadisə oldu ki, bu hekayədə onu sizə danışmaq istəyirəm (Mir Cəlal).

Yuxuda özümü bir qaranlıq yerdə gördüm. Gözlərim heç bir şey seçmirdi. Lakin ayaqlarımın altında torpaq olduğunu hiss edirdim. Bir müddət keçəndən sonra gözlərim zülmətə öyrəndi. Yavaş-yavaş ətrafımdakı əşyanı seçməyə qadir oldum. Müqabilimdə bir səhra açıldı, orada qoyun sürüsü göründü. Sürüyə tərəf yönəldim, yaxınlaşdıqda belə bir şəkil gördüm; qoyunlar başlarını yerə əyib, gözlərini ota dikib guya otlamaq istəyirlər, lakin hərəkətsiz durmuşdular (S.S.Axundov).

Yanaşma əlaqəsi

Tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqələri yoxdursa, onların əlaqəsi yanaşma hesab olunur. Yanaşma əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti yoxdur.

Если между словами, связанными подчинительной связью нет согласования и управления, их связь считается примыканием. Примыкание не имеет специального формального показателя.

Məsələn: yaxşı əsər, daş hasar, gözəl meşə, asta danışmaq, durub baxmaq, kitab almaq, həyat qədər şən, pəhləvan kimi oğlan.

Tapşırıq 184. Mətni dəftərinizə köçürün, yanaşma əlaqəsində olan sözləri qeyd edin.

Səhərisi təzə otağa köçdüm. Anadan yenicə doğulmuş kimi yüngüllük hiss etdim. Köhnə, qaranlıq, dar otağımın «acığına» papağımı bir otağa, çəkməmi o biri otağa qoydum. Bir saat pəncərə qabağında, o biri saat evin tən ortasında durdum, dama çıxdım, çarpayıya uzandım, rahatlandım, mızıldayıb mahnı dedim (Mir Cəlal).

Tapşırıq 185. Şeiri əzbərləyin.

QARABAĞ ŞİKƏSTƏSİ

Gurlayan toppuz səsidir
Qarabağın şikəstəsi.
Koroğlunun nəresidir
Qarabağın şikəstəsi.

Qəhrəmanlıq himnimizdir,
Tələtümlü bir bir dənizdir,
Babalardan töhfəmizdir
Qarabağın şikəstəsi.

Xalqımızın nəfəsidir,
Elin sənət türbəsidir,
Bülbülün zənguləsidir
Qarabağın şikəstəsi.

O, müzəffər bir ordudur,
Qarabağ onun yurdudur,
Zirvədən çağlayan sudur
Qarabağın şikəstəsi.

Məşəl kimi yana-yana
Od verir o ruha, cana,
Biz dönürük qəhrəmana
Dinlədikcə bu gur səsi.
Can Qarabağ şikəstəsi!

Mirvari Dilbazi

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (СЛОВСОЧЕТАНИЯ)

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözüün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Söz birləşmələri əşya və hadisələrin mürəkkəb adlarını bildirir.

Словосочетание образуется из смысловых и грамматических соединений двух или более самостоятельных слов. Оно выражает сложное наименование предмета и явления.

Məs.: **şəhərin küçələri, gözəl ölkə, dərsi öyrənmək, kitabı baxmaq, insana hörmət, rəssamlıq əsərlərinin sərgisi.**

Quruluşuna görə söz birləşmələri iki qrupa ayrılır (по структуре словосочетания делятся на две группы):

1. Sadə söz birləşmələri (простые словосочетания).

2. Mürəkkəb söz birləşmələri (сложные словосочетания).

İki sözdən ibarət olan birləşmələr sadə birləşmələr adlanır (словосочетания, состоящие из двух слов, называются простыми).

Məs.: **İnsanın gözləri, Nizaminin əsərləri, maraqlı tamaşa, məktubu göndərmək.**

İki sözdən artıq söz birləşmələri mürəkkəb birləşmələr adlanır. Mürəkkəb birləşmələr sadə birləşmələrin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Словосочетания, состоящие из двух или более слов, называются сложными словосочетаниями. Они образуются в результате распространения простых словосочетаний.

Məs.: **kolxoz sədrinin işi, qalın cildli kitab, yaxşı oxumağın nəticəsi, dünya hadisələrinə maraq, seyran baxışlı gözəl.**

Söz birləşmələrinin növləri (Разряды словосочетаний)

Əsas sözüün - ikinci komponentin xarakterinə görə söz birləşmələri iki qrupa ayrılır (по характеру основного слова - второго компонента словосочетания делятся на две группы):

1. İsmi birləşmələr (именные словосочетания).
2. Feli birləşmələr (глагольные словосочетания).

İsmi birləşmələr **Именные словосочетания**

İsmi birləşmələrin bir sıra növləri var. Onlardan üçü birlikdə «təyini söz birləşmələri» adlanır, qalanları isə ayrı-ayrılıqda qeyd edilir.

Именные словосочетания имеют ряд видов. Три из них называются «определительными словосочетаниями», остальные именуются в отдельности.

1. Təyini söz birləşmələrinin birinci növü heç bir formal əlamət olmadan əmələ gəlir.

При образовании первого типа определительных словосочетаний не используется никаких дополнительных средств.

Məs.: yaxşı əsər, geniş küçə, qızıl qaşığı, beş dəftər, yüksək bina və s.

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, adətən, isimlə, birinci tərəfi isə sifətlə (gözəl şəhər), isimlə (daş hasar), sayla (beş tələbə), əvəzliliklə (həmin adam), feli sifətlə (uçan quş) ifadə olunur.

Как правило, второй компонент этих словосочетаний выражается именем существительным, а первый - прилагательным, существительным, числительным, местоимением и причастием.

Birinci növ təyini söz birləşmələri təyinlə təyin olunanın birləşməsindən əmələ gəldiyinə görə, onların birinci tərəfi həmişə təyin rolunda, ikinci tərəfi isə cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edir.

Tapşırıq 186. Mətni köçürün, birinci növ təyin söz birləşmələrinin altından xətt çəkin, birinci tərəflərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunu göstərin.

Gənc tələbə Ramazan Əlizadə səhiyyə şöbəsində ərizəsinə dərkənar qoydurub, tələsik müalicəxanaya yollandı, qırmızı

mürəkkəblə və xırda xətlə yazılmış dərkənar bu məzmununda idi: «Təcili tibbi yardım göstərməli» (Mir Cəlal).

Ağarmış saçları çiyinə tökülmüş, pərişan saqqallı bir qoca yalın ayaqları ilə toz qopararaq, dar küçə ilə gedirdi. Əy-nindəki paltar solmuş, yıpranmış, qiyafəsindən hansı silkə mənsub olduğu belə sezilmirdi (Y.V.Çəmənəzəminli).

Axıb gedən bu qum, bu xırda daşlar
Kürün qabağında bənd olacaqdır.
O dağdan bu dağa dərin bir dəre
Bu xırda çinqilla kip dolacaqdır.

(R.Rza)

Tapşırıq 187. İçərisində birinci növ təyini söz birləşməsi olan beş cümlə yazın.

2. Təyini söz birləşmələrinin ikinci növü mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfində formal əlamət olmur, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir.

Второй тип определительного словосочетания образуется с помощью аффикса принадлежности. Первый компонент таких словосочетаний не имеет формального показателя, а второй компонент принимает аффикс принадлежности третьего лица.

Məs.: **məktəb direktoru, kitab rəfi, şəhər bağı, istirahət parkı, yazı masası, kafedra müdiri, tarix dərsi** və s.

Bu birləşmələr qeyri-müəyyənlik bildirir, tərəflərin arasına başqa sözlər daxil ola bilmir, hər iki tərəfi eyni zamanda cəmlənə bilmir, tərəfləri əsasən isimlə ifadə olunur, bütünlüklə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir.

Эти сочетания выражают неопределенность; между их компонентами нельзя вставить другие слова, их компоненты не могут быть употреблены одновременно во множественном

числе; эти компоненты выражаются, в основном, существительными и выступают в составе как единый сложный член предложения.

Tapşırıq 188. Mətni köçürün, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Araz çayı böyük Culfa düzünü iki hissəyə ayırır. Çayın cənubunda İran Culfası, şimalında isə rus Culfasıdır (M.S.Ordubadı). Günəş Şüca düzündə sürünən dəvə karvanlarının başı üstündə sürünüb Qardaş təpələrinin dalında gizlənməyə başlamışdı (M.S.Ordubadı). Qullar dünyasını kökdən uçurub, Şahların tacını ayağa saldıq (S.Vurğun). Könül ayrılmayı öz baharından, İlham baharından, söz baharından (N.Xəzri). Bağdad üfüqləri çənli, dumanlı, Azərbaycan göyləri necədir, görün (N.Xəzri). Uşaq həkimi Validə xanım bu gün birinci dəfə idi ki, işə gəlirdi (Mir Cəlal). Həmin küçədə təzə açılan uşaq bağçasına əsgər uşaqlarını hökumət hesabına qəbul elədilər (Mir Cəlal).

Tapşırıq 189. İçərisində ikinci növ təyini söz birləşməsi olan beş cümlə yazın.

3. Təyini söz birləşmələrinin üçüncü növü yiyəlik hal (birinci tərəf) və mənsubiyyət şəkilçilərinin (ikinci tərəf) köməyi ilə əmələ gəlir.

Третий тип определительного словосочетания образуется при помощи аффиксов родительного падежа (первый компонент) и принадлежности (второй компонент).

Məs.: **dağın zirvəsi, ölkənin sərvəti, xalqın qüdrəti, tarixin hökmü, inqilabın qələbəsi, mənim həyatım, sənin arzuların, onun qardaşı, bizim məqsədimiz, sizin fikriniz** və s.

Bu birləşmələr müəyyənlik bildirir, tərəflər arasına başqa sözlər əlavə etmək olur, hər iki tərəfi eyni zamanda cəmlənə bilir, tərəflərin ifadə vasitələri genişdir, bütünlüklə cümlənin bir mürəkkəb üzvü rolunda çıxış edir.

Эти сочетания выражают определенность, между их

компонентами можно вставлять другие слова; их компоненты могут быть употреблены одновременно во множественном числе; эти компоненты выражаются различными частями речи и выступают в составе сочетания как единый сложный член предложения.

Tapşırıq 190. Mətni köçürün, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Mən sənin torpağını gəzmişəm qarış-qarış (R.Rza). Hicranın yolları ömür qədərdir (R.Rza). Zeynal bəy pristavın sözünü yarımçıq qoyub ağır fikir və xəyal içində dəftərxanadan çıxdı (Y.V.Çəmənəminli). Yay gəldikcə, təpələrdə, dağlarda əriyən qarların və yağışların suyu ilə dolaraq daşmağa başlayan çayların qıjhaqıji, bulaqların həzin şırıltısı, gizli bir qorxu ilə canına üşütmə salan dəhşətli göy gurultuları Pəri xalının qulaqlarında yatırdı. Bəli, dünyanın əzablarından qabar-qabar olmuş ürəyi hələ də təbiətdəki rənglərin və səslərin bu oyununa qarşı həssaslığını itirməmişdi (M.İbrahimov). Nə qədər dünyada sevən ürək var Mənim ürəyimdir, mənim ürəyim (N.Xəzri).

Tapşırıq 191. İçərisində üçüncü növ təyini söz birləşməsi olan beş cümlə yazın.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri çox yayılmışdır. İsmi birləşmələrin qalan növləri isə nisbətən az işlənir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir.

Определительные словосочетания в азербайджанском языке очень распространены. Остальные виды именного словосочетания употребляются сравнительно реже. Это, в основном, следующие:

1. Birinci tərəf yönlük halda olur (первый компонент имеет форму направительного падежа) - **insana hörmət, kosmosa yol, göylərə hücum, yoldaşa xəyanət, oxumağa həvə s.**

2. Birinci tərəf yerlik halda olur (первый компонент име-

et formu məstnoğ padəə) - əlində saz, dodağında nəğmə, üzündə kədər, döşündə nişan.

3. Birinci tərəf çıxışlıq halda olur (первый компонент имеет форму исходного падежа) - **dağlardan ağır, poladdan bərk, dəmirdən qarı.**

4. Hər iki tərəfi hal şəkilçisi ilə işlənir - birinci tərəf çıxışlıq halda, ikinci tərəf yönlük halda olur (oba komponenta имеют падежный аффикс; первый компонент имеет форму исходного, второй - направительного падежа) - **başdan ayağa, səhərdən axşama, dənizlərdən dənizlərə, düzlərdən düzlərə.**

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi, bu birləşmələr də cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

Подобно второму и третьему типу определительных словосочетаний, эти словосочетания выступают как сложные члены предложения.

Tapşırıq 192. Aşağıdakıları köçürün və ismi birləşmələrin altından xətt çəkin.

İslama hörmətlə azad nəsillər Baş əyir dünyanın xilas-karına (S.Vurğun). İşdə Mirpaşanın əxlaqsızlığı Dillərdə söylənir cinayət kimi. Söylənir Allaha xəyanət kimi (S.Vurğun). Səfər əlində süpürgə daxil olur (C.Cabbarlı). Ay girdi buluda üzündə kədər. Qorxdu, bir də onu şahid çəkərlər (N.Xəzri). Aşiq gördüyünü dastan eyləyər. Gəzər əlində saz, cövlan eyləyər (M.Rahim). Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan. Buludlar kişnədi, göylər ağladı (S.Vurğun). Qulu da Həsən kişinin yanında özünü aydan arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi (M.İbrahimov). O, dağlardan ağır istehza nədir? (S.Vurğun). Belində gümüşdən kəmər par-par parıldayırdı. Başdan ayağadək geymiş qırmızı, Oxurdu türkülər o gürcü qızı (S.Vurğun). Ürəyimdə bir dünyanın gücü var kimi, Dənizlərdən, dənizlərə üzüb keçirəm (S.Vurğun). Yerin qan axıdan damarları tək Düzlərdən düzlərə uzanacaqdır (N.Xəzri).

Tapşırıq 193. Şeiri əzbərləyin.

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava!
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az!
Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın vətənin bağı!
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar.

Gün o gün olsun ki, bassın bağına
Cəbhədən qayıdan oğlunu ana:
Öpsün dodağından, öpsün üzündən,
Sevinc inciləri axsın gözündən!
Dolansın başına pərvanə kimi,
Əssin üzərində bir nanə kimi!
Etsin öz oğluna südünü halal,
Bu, bir həqiqətdir, deyildir xəyal.
Anadır həyatın, varlığın canı,
Dünyada anadan əziz kəs hanı?

Gün o gün olsun ki, kənddə, şəhərdə
Zaman qələm çəksin ağrıya, dərdə...
Əlində lalələr gəlsin ilk bahar,
Gecələr evlərdə yansın lampalar!
Çıxsın hər bacadan göylərə tüstü.
Bəzənsin meyvəylə süfrənin üstü.
Mərdlər söhbət açsın döyüşdən bir-bir...
A dostlar, o günlər uzaq deyildir!
Gün o gün olacaq, o gün gələcək.
Bəşər dincələcək, həyat güləcəkdir!

(S.Rüstəm)

5. Qoşmalı ismi birləşmələr (послеложные именные сочетания) - Əli kimi adam, həyat qədər şirin, günəş kimi parlaq, bahar tək səfali.

Tapşırıq 194. Aşağıdakı beytləri hər iki dildə oxuyun və mənalарını izah edin.

Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.
О, как много дар сгубивших было среди нас—
Из-за лени! Гончаром видим их сейчас...

* * *

Varkən sağlıq əldə, savanlıq əldə,
Sənindir hər murad, hər xoş əməl də.
Молод, свеж ты у начала своего пути —
Исполнение всех желаний можешь обрести.

* * *

Tənək ağlamasa vaxtında zar-zar,
Yetirməz axırda sevinclərlə bar.
Коль на листьях виноградных не блеснет слеза,
Не родит своих соковищ осенью лоза.

* * *

Yersiz gülən dodağı bağlamağın yaxşıdır.
Boş gülüşdən yerində ağlamağın yaxşıdır.
Если только развяжется твой не ко времени смех,
Лучше плакать начни, чем такой не ко времени смех.

(Низами)

Feli birləşmələr

Глагольные словосочетания

Feli birləşmələrin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadə olunur.

Второй компонент глагольных словосочетаний, как правило, выражается деепричастием, причастием и инфинитивом.

Məs.: Əli gələndə, kitabı oxuyanda, məktəbə gedən, dağlardan enən, nəğmələrlə yaşamaq, gələcəyə baxmaq.

Birinci tərəfin ifadəsinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır (по выражению первого компонента глагольные словосочетания делятся на три группы):

1. «Ad - fel» («имя - глагол»).
2. «Fel - fel» («глагол - глагол»).
3. «Zərf - fel» (наречие - глагол).

1. «Ad - fel» tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi ifadə vasitələrindən asılı olmayaraq, həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır və ismin bu və ya digər halında olur. Bu cəhətdən həmin birləşmələr beş növə ayrılır.

Первый компонент глагольных словосочетаний типа «имя-глагол», независимо от своего выражения, всегда носит субстантивный характер и имеет форму того или другого падежа. В этом отношении эти словосочетания имеют пять видов:

Adlıq hallı feli birləşmələr (глагольные словосочетания с именительным падежом): **mən gələndə, sən danışarkən, quş uçduqca, müəllim danışan** (zaman), **gül açılan** (vaxt).

Tapşırıq 195. Mətni köçürün, adlıq hallı feli birləşmələrin altından xətt çəkin.

Sən güldükcə, onlar bilmirəm neçin. Sənə gözlərini yumar, a dağlar (S.Rüstəm). Sən gələrkən hər il bizim vətənə, Can gəlir qəlbə, güc gəlir bədənə (S.Rüstəm). Günlər keçdikcə Safo düşünürdü (S.Rəhimov). Maşın dayanan kimi darvazadan qışqırdılar (M.Cəlal). Zahidin barmağını kəssəniz əgər, tanrı dediyinə arxa döndərər (S.Vurğun). Abidən, iradə, böyük muradın Dünyalar durduqca yaşayacaqdır (İ.Səfərli).

2. **Təsirlik hallı feli birləşmələr** (глагольные словосочетания с винительным падежом); **baharı qarşılamaq, həyatı gözəlləşdirmək, yaxşını qiymətləndirmək, yoldaşı sevmək, dərsi öy-**

rənmək, kitab oxumaq.

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, adətən, təsirli fellərlə ifadə olunur, birinci tərəf onun obyektini bildirir.

Второй компонент этих сочетаний, как правило, выражается переходным глаголом, а первый - является объектом действия.

Təpşiriq 196. Mətni köçürün, təsirlik hallı feli birləşmələrin altından xətt çəkin.

Buruq qurub neft çıxaran qəhrəmanların Baltası tək, qayaları özüm yaraydım (S.Vurğun). Tamburunu çaldıqca sən, Susdu bülbül, dindi çəmən (S.Vurğun). Maşını görəndə kənd uşaqları cücə kimi başına yığışdılar (Mir Cəlal). Sən demə bütün işlərimizi korlayan bu yerə batmış köhnə padşah imiş (C.Cabbarlı). Oğlunu oyatmaq üçün yana çəkildi, başını qaldırıb, köksünü ötürdü (M.İbrahimov). Ölərmə yurdunu sevən sənətkar? (S.Vurğun). mən bu sətri yazanda Bir ah çəkdim dərinədən (X.Rza). Qollarımı açaraq gəlini qucaqladı (X.Rza). Mən onu cəsərləndirmək üçün belə etdim (M.İbrahimov). Bir xalq ki, azadlıq üçün ayağa qalxdı, onu yatırmaq asan deyildir (M.İbrahimov).

3. Yönlük hallı feli birləşmələr (глагольные сочетания с направлятельным падежом).

Belə birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin obyektini (kitaba baxmaq), istiqamətini (**şəhərə getmək**), zamanını (**axşama saxlamaq**), məqsədini (**oxumağa getmək**) bildirir.

Первый компонент таких сочетаний показывает объект (**kitaba baxmaq**), направление (**şəhərə getmək**), время (**axşama saxlamaq**), цель (**oxumağa getmək**) действия.

Təpşiriq 197. Mətni köçürün, yönlük hallı feli birləşmələrin altından xətt çəkin.

Dumanlı dağlara söykənərək sən, Düşündün, bəlkə də, misrələr üstə (N.Xəzri). Günəşli eyvana qoyulan çiçək, Mənim

də ən böyük hədiyyəm oldu (N.Xəzri). Yollara baxmaqdan üzülmüşəm mən (S.Vurğun). Həyata gəldiyim ilk gündən bəri Qəlbimlə sevmişəm bizim elləri (S.Vurğun). Könlümü ardınca çəkib aparır, Yüksəyə qalxdıqca sinəm qabarır (S.Vurğun). Nədir bu torpağa gətirən sizi (M.Dilbazi). Xanım çayını içib qurtarmamışdı ki, Jenya bloknota yazdığı paltarları gətirdi (M.S.Ordubadi). Vasya qayıdıb nümayişə qoşulmaq istərkən Jenya onu səslədi (M.S.Ordubadi). Sular bəstəkardır, sən də bəstəkar, Ay bizim çinara bənzəyən çinar (N.Xəzri).

4. Yerlik hallı felil birləşmələr (глагольные словосочетания с местным падежом).

Felil birləşmələrin bu növünün birinci tərəfi hərəkətin yerini (**kənddə yaşamaq, institutda oxumaq**), obyektini (**vuruşda fərqlənmək, kitabda yazılan**), zamanını (**yaıda çalışmaq, qışda dincəlmək**) göstərir.

Tapşırıq 198. Mətni köçürün, yerlik hallı felil birləşmələrin altından xətt çəkin.

Görərdin yurdunda açan səhəri, əsrlər əlilə ayrılmasaydıq (R.Rza). Siz dənizdə görünəndə mitinqi yenicə açmışdıq (Y.Şirvan). Şəhərdə yaşamaq sizə rahatlıq və nəşə verir (M.S.Ordubadi). Dənizdə işləmək quruda işləməkdən yüz qat maraqlıdır (M.İbrahimov). Elə bil bahar şəbnəmi düşür, Şoranlıqda bitən gülə (B.Azəroğlu). Üç axşamdır matəm tutur o gözəlin heykəlinə Göydə yanan ağ ulduzlar (S.Vurğun). Aqil endi, əziz kəhərini cilovlayıb meşəyə yayınmaq istədi (M.Cəlil). Adları şərab piyalələrindəki vərəqədə yazılmayanlar «əziz» qonaqlarla bir süfrədə oturmaq səadətinə malik olmalıdırlar (M.S.Ordubadi).

5. Çıxışlıq hallı felil birləşmələr (глагольные сочетания с исходным падежом).

Belə birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin yerini (**dağlardan əsən, səfərdən qayıdan**), obyektini (**müəllimdən öyrənmək, müharibədən danışmaq, qəfəsdən azad olmaq**), səbəbini (**qəzəbdən titrəmək, acından ölmək, xəcalətdən qızarmaq**), zamanını

(axşamdan yatmaq, səhərdən başlayan), tərzini (kökündən qoparmaq) bildirir.

Первый компонент подобных словосочетаний показывает место (**dağlardan əsən, səfərdən qayıdan**), объект (**müəllimdən öyrənmək, müharibədən danışmaq, qəfəsdən azad olmaq**), причину (**qəzəbdən titrəmək, acından ölmək, xəcalətdən qızarmaq**), время (**axşamdan yatmaq, səhərdən başlayan**), образа действия (**kökündən qoparmaq**).

Tapşırıq 199. Mətni köçürün, çıxışlıq hallı felii birləşmələrin altından xətt çəkin.

Ağladı dərdinə güllər, çiçəklər, Dumanlı dağlardan əsən küləklər (S.Vurğun). Qızı faytondan düşürəndə həyətdəki azərbaycanlı qadınlar faytonu aralığa alıb bir-birinə deyirdilər... (M.S.Ordubadı). O, həyatda heç bir çətinliklə döş-döşə gəlməmişdi, heç bir dərədən atlanmaq, tərədən aşmaq fikrinə düşməmişdi (M.İbrahimov). Xanım, Süsən sizin ayaqlarınızdan öpməyi özünə şərəf bilir (M.İbrahimov). Qoca Marks öz qızının qolundan tutub, Dolaşarmış bu bağdakı göl qırağını (S.Vurğun). Boyandı qızıla bağdan axan su, Bəyaz buludlar da gümüşü oldu (N.Xəzri).

Gölgəsində gəzdiyimiz ağaclar,
Döşündən gül dərdiyimiz yamaclar,

Bizi qoşa görmüş dostlar, tanışlar
Səni məndən soruşsalar, nə deyim?

(Ə.Ziyatay)

II. «Fel-fel». Bu birləşmələrin birinci tərəfi felii bağlamalarla ifadə olunur, ikinci tərəfin ifadə etdiyi hərəkətin tərzini (**durub baxmaq, oturub fikirləşmək, gülə-gülə danışmaq, düşünərək yazmaq**), zamanını (**öyrənib getmək, görəndə tanımaq**),

səbəbini (qorxub qaçmaq, görüb sevinmək, işləyib yorulmaq) və s. bildirir.

Первый компонент словосочетания типа «глагол - глагол» выражается деепричастием и показывает образ действия (**durub baxmaq, oturub fikirləşmək, gülə-gülə danışmaq, düşünərək yazmaq**), время (**öyrənib getmək, görəndə tanımaq**), причину (**qorxub qaçmaq, görüb sevinmək, işləyib yorulmaq**) действия.

III. «Zərf-fel». Bu birləşmələrin birinci tərəfi zərflə ifadə olunur və hərəkətin zamanını (**tez gəlmək, gec getmək**), yerini (**irəli atmaq, geri getmək, yana çəkmək**), kəmiyyətini (**xeyli danışmaq, çox bilmək**), tərzini (**yavaş danışmaq, birdən dəyişmək**) bildirir.

Первый компонент глагольных словосочетаний типа «наречие-глагол» выражается наречием и показывает время (**tez gəlmək, gec getmək**), место (**irəli atmaq, geri getmək, yana çəkmək**), образа действия (**yavaş danışmaq, birdən dəyişmək**).

6. **Qoşmalı feli birləşmələr** (последложные глагольные словосочетания). Bu feli birləşmələrdə qoşma əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur və tərəflərin məna əlaqəsində mühüm rol oynayır.

В последложных глагольных сочетаниях послелог является основным связывающим средством и играет важную роль в смысловых связях компонентов словосочетания.

Məsələn: **qələm ilə yazmaq, quş kimi uçmaq, bizim kimi yaşamaq, məktəbə sarı getmək, uşaqdan ötrü darıxmaq**.

Qeyd: «Fel-fel», «zərf-fel» tipli feli birləşmələr, eləcə də qoşmalı feli birləşmələr nisbətən az işlənir (глагольные сочетания типа «глагол-глагол», «наречие-глагол», а также последложные глагольные словосочетания употребляются сравнительно реже).

Tapşırıq 200. Mətni öyrənin.

İSMAYIL ŞIXLI

İsmayıl Şıxlı 1919-cu il мартын 22-də Qazaxın İkinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Kosalar kəndində ibtidai məktəbi bitirib Qazax pedaqoji məktəbində təhsil almışdır (1933-1936). Sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1937-1941). İkinci Dünya müharibəsi dövründə sovet ordusu tərkibində ön cəbhələrdə vuruşmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsində müəllim, baş müəllim olmuş, xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, bir müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi (1965-1968) kimi çalışmışdır. "Azərbaycan" jurnalında baş redaktor (1976-1978), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi (1981-1987), SSRİ Yazıçılar İttifaqının katibi (1981-1987) olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri seçilmişdir (1991).

Ədəbi yaradıcılığa 1947-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi "Həkimin nağılı" hekayəsi ilə başlamışdır. Bundan sonra dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmiş, əsərləri keçmiş SSRİ və xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. İsmayıl Şıxlını Azərbaycan ədəbiyyatında tanıdan, ona şöhrət qazandıran ən böyük əsəri «Dəli kür» romanıdır. Bu romanın motivləri əsasında «Dəli kür» bədii filmi çəkilmişdir.

Xidmətlərinə görə "Qırmızı əmək bayrağı" (1979), II dərəcəli "İkinci Dünya müharibəsi" (1985) ordenləri və medallarla təltif edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanını (1973) və Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordenini almışdır.

1995-ci il iyulun 26-da Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОВЕР

Наиболее широко распространенным видом народных ремесел является ковроделие, занявшее прочное место в быту азербайджанского народа и ставшее едва ли не символом народа.

Описать Азербайджанский ковер словами невозможно. Его нужно увидеть. Этот ковер вобрал в себя всё многоцветье природы Азербайджан-синева неба и зелень лугов, густую тень лесов на склонах гор и белизну снежных вершин. Волшебно переливающиеся краски ковра впитали в себя рубиновую яркость зерен граната и золотистое сияние айвы, медь шафрана и лиловые оттенки винограда. Неисчерпаемое сплетение узоров, полёт творческой фантазии и высокое мастерство – вот что такое азербайджанский ковер.

Основным мотивом национального ковра является орнамент «бута».

С древних времен в Азербайджане существовали разные школы ковроткачества: Бакинская, Ширванская, Гянджинская, Карабахская, Тебризская... По технике изготовления и фактуре азербайджанские ковры делятся на разные виды: паласы, килимы, халы, гяба, халча и др.

О развитии ковроделия в Азербайджане сообщают Геродот, Ксенофонт и другие античные историки. В эпоху Сасанидов (III-VII века) искусство кавроткачества прошло путь дальнейшего развития, ткались великолепные ковры из шелка, золотых и серебряных нитей.

Начиная с XVI века, то есть с образованием государства Сефевидов, когда на престол взошел Шах Исмаил Хатаи, азербайджанский ковер переживает свой «золотой век».

В середине XVIII века в Карабахе, Баку и в Ширване производились ковры исключительно для экспорта.

Бурный расцвет экономики края, связанный с началом промышленной добычи нефти в Азербайджане в конце XIX века, сказался и на развитии ковроткачества в Баку и других регионах Азербайджана.

В конце XX века ковроткачество в Азербайджане снова становится одной из важных отраслей экономики. Сегодня оно успешно развивается во многих регионах Азербайджана. Всего в Азербайджане насчитывается свыше 20 крупных и средних ковроткацких комбинатов. В частности в Губе, Газахе, Гяндже, Товузе, Шеки, Тебризе и в Баку действуют ковроткаческие производства, продолжающие развивать древние традиции искусства ковроделия.

С эпохи раннего средневековья азербайджанские ковры становились достоянием музеев и частных коллекций. Для сохранения богатейшего наследия страны в 1967 году был создан Государственный музей азербайджанского ковра. Этот музей обладает самой крупной в мире коллекцией ковров. Кроме этого, старинные азербайджанские ковры хранятся в Белом Доме, Государственном департаменте США и во многих музеях мира, включая музей Метрополитен в Нью-Йорке, Музей изящных искусств в Бостоне, Лувр в Париже, Музей Виктории и Альберта в Лондоне, Эрмитаж, Ватикан и т.д.

В 2006 году при поддержке Московского бюро ЮНЕСКО был выпущен диск «Азербайджанские ковры» с 215 изображениями наших ковров и статьями, посвященными искусству ковроделия в Азербайджане.

А в ноябре 2010 года «Традиционное искусство ткания азербайджанских ковров в Азербайджане» внесено в список ЮНЕСКО по культурному наследию человечества.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ (ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

BAŞ ÜZVLƏR (ГЛАВНЫЕ ЧЛЕНЫ)

Mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Mübtəda və xəbər prinsip etibarilə cümlənin zəruri ünsürləridir, cümlə bu iki vahidin sintezindən ibarətdir.

Подлежащее и сказуемое являются главными членами предложения. Подлежащее и сказуемое принципиально являются необходимыми элементами предложения: предложение является синтезом этих двух элементов.

MÜBTƏDA

Mübtəda ismin adlıq halında olur, kim? nə? hara? suallarına cavab verir, qrammatik cəhətdən tam müstəqil olur, xəbər vasitəsilə aydınlaşdırılır. Mübtəda hərəkətin və əlamətin istinad olunduğu canlı və cansız varlıqları, hadisələri və mücərrəd anlayışları bildirir.

Подлежащее бывает в именительном падеже, отвечает на вопросы kim? nə? hara? является грамматически независимым членом, поясняется сказуемым. Подлежащее обозначает одушевленные и неодушевленные предметы, явление и абстрактное понятия, которые являются производителями действия или носителями признака.

Məs.:

Mən Fəxrəddinlə fəxr edirəm. (M.S.Ordubadi)

Kor kimi qalmasın cahanda insan,
Qalxsın cəhalətin qaranlığından,
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə,
Balalar quş kimi versin səs-səsə.
Dağların döşündən yollar çəkilsin,
Yollar kənarında güllər əkilsin,

Nəğmələr bəzəsin vətən mülkünü,
Mən də qoca vaxtı görüm o günü.

(S.Vurğun)

Bakı respublikamızın böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzidir.

Tapşırıq 202. Həyat, insan, Azərbaycan, vətən, Araz, Xəzər, dağ, çəmənlik sözlərini cümlədə mübtədə kimi işlədin.

Mübtədə aşağıdakı leksik və sintaktik vahidlərlə ifadə olunur (подлежащее выражается нижеследующими лексическими и синтаксическими единицами):

1. İsimlə: Gənc **şair** bunu görərkən əlini uzadıb gülün bu-daqlarını bir-birindən ayırdı, araladı.

(M.S.Ordubadi)

Gətirdin bağların zərif gülünü,
Cığırılar bəzəndi, izlər dəyişdi.
Çəkdi təbiətə isti əlini,
Dərələr dəyişdi, düzlər dəyişdi.

(N.Xəzri)

2. Əvəzliliklə: Mən elə bir şair olmaq istəyirəm ki, şeir süfrəmdən minlərcə şairlər qismət aparsınlar (M.S.Ordubadi). **Biz** də şairik, - dedi, - **biz** öz yazılarımızı hər kəsə oxuyur və onlardan məsləhət alırıq (M.S.Ordubadi).

3. Sifətlə: Hiss elədim ki, **ətrafdakılar** mənə şübhə ilə baxırlar (S.Rəhimov). Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib yerində oturlar (Mir Cəlal). Sovet ordusunu qarşılamağa çıxmış **böyük** və **kiçik** sevincindən bir-birini qucaqlayıb öpür, şadlıq edirdi (M.İbrahimov).

4. Sayla: Beş yüz əvəzinə **beş min** gəlir (M.İbrahimov). **İkincilər** daha qüvvətli idilər.

5. Məsdərlə: O biri tərəfdən də İlyas Qətibəyə rast gəlməyə çalışırdı, lakin **qurtarmaq** mümkün deyildi (M.S.Or-

dubadi). **Gizlənmək** çirkinlik üçün deyil, mən şeir oxuduğum zaman ancaq öz təbimdən məsləhət alıram (M.S.Ordubadi).

6. **Feli sifətlə:** Axşamdır... Dərədən sürünür bulud **Susan** göy meşələr, kişi qayalardır (N.Xəzri). **Yaradan**, yaşadan öz əlimizdir (S.Vurğun). Hamı danışdı. **Danışmayan** yalnız ana idi, torpaq idi (G.Hüseynoğlu).

7. **Söz birləşməsi ilə** - Böyük bir kitabdır **həyat dəftərim** (S.Vurğun). Öpsün alınızdan **bahar rüzgarı** (S.Vurğun). **Ananın gözləri** qaralır birdən (S.Vurğun). Hovuzun suları da qara, ağızlarından hovuzda su buraxan **aslan heykəlləri** də qara, böyük fəvvarədən havaya qalxaraq inci şəddələri kimi **hovuzda tökülən qətrələr** də qara idi (M.S.Ordubadi).

Mübtəda, adətən, subyektə uyğun gəlir və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Ona görə də sifət, say, feli sifət mübtədə rolunda çıxış edərkən substantivləşir.

Подлежащее, обычно, совпадает с субъектом, и всегда носит субстантивный характер. Поэтому, выступая в роли подлежащего, имя прилагательное, числительное, атрибутивные местоимения, причастие субстантивируются.

Tapşırıq 203. Mətni köçürün, mübtədaların ifadə vasitələrini göstərin.

Kür və Araz çaylarının hər ikisi Anadolunun (Türkiyədə) bulaq sularından baş götürürlər. Lakin Kürün istiqaməti şimal-şərqə, Arazın istiqaməti isə cənub-şərqə yönəlmişdir. Kür Böyük Qafqaz dağlarını, Araz isə Kiçik Qafqaz dağlarını yararaq ovalığa çıxmışdır.

Kür çayı indiki Borjomi şəhəri, Araz çayı isə indiki Ordubad şəhəri yaxınlığında dərin dərələr açmışdır. Sonra bu çaylar indiki Kür-Araz ovalığının yerində olan Xəzərin körfəzinə tökülmüşdür. O zaman onların arasındakı məsafə, təxminən, 150-200 km idi (Körfəz kiçildikcə Kür və Arazın mənsəbləri bir-birinə yaxınlaşmış və onların arasındakı məsafə 30-40 km-ə çatmışdır. Bir dəfə güclü daşqın nəticəsində Araz çayı öz yatağını dəyişmiş və Kür çayı ilə qovuşmuşdur).

XƏBƏR

Xəbər qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olub mübtədaya aid hal, hərəkət və əlamət bildirir. Xəbər predikatın ifadəçisi hesab olunur.

Сказуемое, будучи зависимым от подлежащего, обозначает состояние, действие и признак, свойственные предмету, выраженному подлежащим. Сказуемое считается выражением предиката.

Məsələn: Fəxrəddin sakit durub **düşünürdü** (M.S.Ordu-badi). Bilmirəm, sənə bir gizli sirr tapşırmaq **mümkündürmü?** Bilmirəm sən bu sirri öz qəlbində saxlaya **bilərsənmi?** (M.S.Ordu-badi).

Xəbər feli və ismi olmaqla iki yerə ayrılır (сказуемое бывает глагольное и именное).

Feli xəbər felin şəxslı forması ilə ifadə olunur (глагольное сказуемое выражается личной формой глагола): məsələn:

Mən onun Fəxrəddini sevdiyini **duymuşam** (M.S.Ordu-badi). Sən onun Fəxrəddin olduğunu haradan **bildin?** (M.S.Ordu-badi). Bu mənim evimdir. Siz qonaqsınız, Qonağı **sevərlər**, lap nahaqsınız (S.Vurğun).

Külək əsər, gül bükülər,
Könül yanar, can sökülər,
Gecə-gündüz yaş tökülər
Gözlərimin qarasından.

(S.Vurğun)

İsmi xəbərlər də şəxslı formada olub aşağıdakı ifadə vasitələrinə malikdir (именное сказуемое тоже бывает в личной форме и имеет нижеследующие средства выражения):

1. İsimlə:

Sinəmdədir vətənimin haqq səsi,
Sazımdadır azadlığın nəğməsi,

Səadətdir onun eşqi, həvəsi,
Ehtişamlı bir dünyası var onun.

(S.Vurğun)

2. Sifətlə:

Nə **şirinsən**, nə **göyçəksən**,
Dərilməmiş bir çiçəksən...

(S.Vurğun)

Min dəfə zirvəyə baxmaq yerinə.
Bircə yol zirvədən baxmaq **yaxşıdır**.

(N.Xəzri)

Bil ki, balıq qədər qanım **soyuqdur**.

(S.Vurğun)

3. Sayla:

Farsın öz qüdrətli şairləri var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.

(S.Vurğun)

Uşaq zehninin qüdrətli əhatə dairəsi və davamı da **çoxdur** (Mir Cəlal).

4. Əvəzlilik: Bəli, **budur** sözün düzü (S.Vurğun). Sənin adın **nədir**, bala? (S.Rəhimov).

Qovmuşam dərdi, qəmi,
Xoşbəxtin ilki **mənəm**,
Səslənsin
Nəğmə kimi,
Sözlərin, bil ki, **mənəm**.

(N.Xəzri)

5. Məsdər: Mən öz fikrimi ancaq şəxsiyyətimdə **görmək-dəyəm** (M.S.Ordubadi). Məqsədimiz **oxumaqdır**.

6. Fəli sifətlə: Güldəstə Bədəlova yaxşı **işləyəndir** (Ə.Vəliyev). Oqtay **oxuyandır**, gecə-gündüz çalışır.

7. Zərf ilə: Artıq **gecdir**. Yox, Vaqif Qarabağdadır. Siz ki

bilirsiniz, o, **uzaqdadır** (S.Vurğun). Xəyalın yanımda, sən **uzaq-dasan** (R.Rza).

8. Söz birləşmələri ilə: Mənim sarayımdır yüksək əməllər (S.Vurğun).

O mənim ömrümün timsalıdır, bax.
Sönən bir varlığın xəyalıdır, bax.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 204. Mətni köçürün, feli və ismi xəbərləri tapın və onların nə ilə ifadə olunduğunu göstərin.

Nizami bir uca daşın üstündə durmuşdu. O, üzünü minlərlə istiqbalçıya çevirib dedi:

- Azərbaycan xalqı! Zülm və haqsızlığın yıxa bilmədiyi bir şey varsa, o da şəxsin qəhrəmanlığıdır. Zülm və haqsızlıq bir çoxlarının milli əzəmətini sarsadırsa da, eyni zamanda qəhrəmanların da mübarizə silahını itiləşdirir, onların sinirlərini bərkidir və qəlbində düşməne qarşı barışmaz bir fikir doğurur.

Dünyada canlı və cansız hər şey ölümə məhkumdur. Lakin bir xalqın tarixi və milli əzəməti çürüməz və məhvedilməz bir cavahirdir. Cavahir heç bir zaman çürüməz, o, torpağın altında da, üstündə də olsa, cavahirdir. İstilaçıların və müstəmləkəçilərin bizi aldatmaq istəməsi və bizi Şərqin xəritəsindən silmək təşəbbüslərinə çox da təəccüb etməməliyik. Ancaq bunlardan daha alçaq öz xalqının yüksəkliyini inkar edənlər və onun böyüklüyünə etina etməyənlərdir. Bu fikirdə adamların düşmənliliyi xarici düşmənlərdən daha qorxuludur (M.S.Or-dubadi).

Tapşırıq 205. Aşağıdakı mətni oxuyun.

SƏADƏT SARAYI

Bakının mərkəzində, Murtuza Muxtarov və Əhməd Cavad küçələrinin kəsişməsində bir bina var. Bakılılar arasında «Səadət sarayı» kimi tanınan bu binanın yaranma tarixçəsinin əsasında elə məhəbbət əhvalatı dudur.

Məşhur milyonçu Murtuza Muxtarov öz həyat yoldaşı Liza xanımı çox sevirmiş, onu tez-tez özü ilə Avropaya səyahətə aparırmış. Bir dəfə onlar Venetsiyada gəzərkən olduqca yaraşlıqlı və əzəmətli bir bina görürlər. «Belə binada yaşayanlar necə də xoşbəxtdirlər!» - deyə Liza heyranlığını əri ilə bölüşür. Bu mənzərəni sakitcə seyr edən Murtuza heç nə demir.

Bakıya qayıtdıqdan sonra milyonçu Venetsiyaya adam göndərüb həmin binanın dəqiq surətini əks etdirən çertyojları gətizdirir. 1912-ci ildə binanın tikintisi başa çatır.

Bir gün Murtuza Muxtarov gəzinti adı ilə Liza xanımı faytona mindirib binanın qarşısına gətirir. Heyrətindən nə deyəcəyini bilməyən qadın bu binanın ona bağışlandığını eşidəndə sevincinin həddi-hüdudu olmur.

Hər sütunu, pəncərə və qapıları təkrarolunmaz sənət əsəri olan bu saray az qala bir əsrdir ki, bakılıları və paytaxtın qonaqlarını valeh etməkdədir.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR (ВТОРОСТЕПЕННЫЕ ЧЛЕНЫ)

Tamamlıq, təyin və zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir. Onlar baş üzvləri izah etməyə və cümləni genişləndirməyə xidmət edirlər.

Дополнение, определение и обстоятельство – второстепенные члены предложения. Они служат для пояснения главных членов и распространения предложения.

TAMAMLIQ

Tamamlıq cümlənin obyekt bildirən ikinci dərəcəli üzvüdür.

Tamamlıq yiyəlik (yalnız qoşma ilə), yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan isim, əvəzlik, substantivləşmiş sifət, feli sifət, say, eləcə də məsdər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Дополнение выражается именем существительным, местоимением, субстантивированным прилагательным, причастием, числительным, а также инфинитивом, словосочетанием в родительном (только с послелогом), дательном, винительном, местном и исходном падежах.

Məsələn: **Kitabı** sənin üçün aldım. **Sizə** neyləyəcək bir qaçaq Eldar (S.Vurğun). Çünki **sözlərimdə** doğruluq vardır (S.Vurğun).

O **məni** dənizə basıb dedi: - Xan.

Buyur, doyunca iç tökdüyün **qandan**.

(S.Vurğun)

Tamamlığın növləri

Tamamlığın iki növü vardır: **vasitəsiz tamamlıq və vasitəli tamamlıq**.

Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olur və **kimi? nəyi? nə? və haranı?** suallarına cavab verir. Vasitəsiz tamamlıq, adətən, cümlənin təsirli fellə ifadə olunmuş üzvünə aid olur.

Прямое дополнение выражается формой винительного падежа и отвечает на вопросы **kimi? nəyi? nə? haranı?** Прямое дополнение, как правило, относится к члену предложения, выраженному переходным глаголом.

Məsələn: İbrahim məsələni bilib, tələsik **şkafı** açdı (Mir Cəlal), Portfelli oğlan əlini uzatdı (Mir Cəlal). Bir **kənd** tanıyram mən (R.Rza). De dastan yaz **qələmlə** (R.Rza).

Vasitəsiz tamamlıq müəyyən və qeyri-müəyyən olur. Müəyyən vasitəsiz tamamlıq şəkilçili təsirlik halla ifadə olunur

və kimi? nəyi?, bəzən də haranı? suallarından birinə cavab olur.

Прямое дополнение бывает определенное и неопределенное. Определенное прямое дополнение выражается оформленным винительным падежом и отвечает на вопросы **kimi? nəyi?** редко **haranı?**

Məsələn: Dinlə **məni** bu gün sən (N.Xəzri). O **şöhrəti** gərək sən, bu gün də yüksəldəsən (N.Xəzri). Bir tənqidçi aramsız deyirdi: - Yoldaş, gərək biz **həyatı** öyrənək (R.Rza). Bu **dərmanları** verərsən içər (Mir Cəlal). Biz evi və **həyəti** nəzərdən keçirdik.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq şəkilçisiz təsirlik halla ifadə olunur və **nə?** sualına cavab verir.

Неопределенное прямое дополнение выражается неоформленным винительным падежом и отвечает на вопрос **nə?**

Məsələn: İbrahim **mürəkkəb, qələm** gətirdi (Mir Cəlal). İbrahim qalxıb su içdi... (Mir Cəlal). Pərişan qaçaraq **termometr** gətirdi (M.İbrahimov). Gördüm **yasəmən** dərir bir alag-özlü dilbər (R.Rza).

Tapşırıq 206. Mətni köçürün, vasitəsiz tamamlıqların altından xətt çəkin və hansı suala cavab verdiyini göstərin.

Köçdülər. Yalnız bir araba avadanlıqları var idi. Onu da yerləşdirdilər. Pəncərəni açdılar, otağı başdan-ayağa qədər təmizlədilər... (S.Rəhman). Yadıma düşdü ki, dünyada pis adamlar çoxdan da çoxdur. Birdən məni bu oğurluq məsələsində, doğrudan da ləkələyə bilərlər. Səhərdən qapını döyüb oğurluq üstündə tutsalar, bir kəlmə belə danışmağı bacarmaram (S.Rəhman). Ürəyim sıxıldı. Arabir qaranlıqdan gizli səslər eşidirəm. Bir-iki dəfə qulağıma qapı səsi gəldi. Atam qapı döyən deyildi. Bir az daha diqqətlə qulaq asdım – indi qapı döyülmürdü. Kim isə pəncərədən içəri baxmaq üçün aşağı pəncərədən yuxarı dırmaşır. Gözümü pəncərəyə zillədim. Birdən qaranlığın içərisindən kor kişi barmağı ilə məni kimə isə işarə elədi... (S.Rəhman).

Vasitəli tamamlıq ismin yiyəlik (yalnız qoşma ilə), yönlük; yerlik və çıxışlıq hallarında olur və həmin halların müvafiq suallarına cavab olur.

Косвенное дополнение выражается формой родительного (только с послелогом), дательного, местного, исходного падежей и отвечает на соответствующие вопросы этих падежей.

Məsələn: Mən **sənin** üçün çapdım dağları, **Cənnətə** döndərdim qayalıqları (S.Vurğun). **Sizdə** var qoxusu **hər yerin**, küləklər (M.Müşviq). **Tacından, taxtından** qorxan o cəllad. Doğma balasının tökdü gözünü (S.Vurğun).

Tapşırıq 207. Mətni köçürün, vasitəli tamamlıqların altından xətt çəkin, hansı halda olduğunu, hansı suala cavab verdiyini göstərin.

Başına gələn hadisə haqqında Maya heç kəsə heç nə demir, gileylənmir, taleyindən şikayət etmirdi. Hətta adi halını pozmamağa çalışaraq, yeri gələndə adamlardan təbəssümünü də əsirgəmirdi. İçərisində sə yanırıdı. Nəyinsə birdəfəlik qırılıb töküldüyünü hiss edərək acı bir qüssədən sarsılır, hıçqıraraq ağlamaq istəyirdi... Lakin kimsəyə, hətta onu bu qədər mehriban qəbul etmiş Zeynəbə belə bir söz demirdi. Zeynəbə Mayanın bu xasiyyətini hiss etdiyi üçün ər barədə, boşanıb ayrılanlar, xəyanət edənlər barəsində də danışmırdı. Ümumi işdən başqa, bir də öz həyatının keçmiş və indiki dərdləri ilə, uşaqlarının dərsinə baxmaqla, təsərrüfatla məşğul olmaq kimi əlavə vəzifələrlə Mayanın başını qatmağa səy edirdi (M.İbrahimov).

Tapşırıq 208. Şeiri oxuyun.

HƏRB BİTƏCƏK...

Vaxt keçəcək, dövr edəcək,
Qan-qadali hər b bitəcək,
Yağları qovacağıq
bu torpaqdan,

Mütləq geri alınacaq
Şuşa, Ağdam,
Mütləq geri alacaq
Kəlbəcəri,
Laçını da,
Qarabağa bütün yollar
açılacaq.
Çəkiləcək ulu İsa bulağından
bulud, duman,
Hərb bitəcək, ağrıları
göynədəcək
zaman-zaman...
Hamımızı incidəcək, izləyəcək...
Övladları həlak olan
analarsa bu dəhşətə
dözməyəcək,
Daim elə olacaqlar
yalqız, ağlar,
Elə oğul deyə-deyə
gözlərini
yumacaqlar...
Hərb bitəcək... amma onun
üstümüzdən
getməyəcək
kölgələri...
Görən necə böyüyəcək illər ilə,
Məmələkətin yüzlər ilə, minlər ilə,
yetim-yetim
körpələri?..
Hərb bitəcək... bunu təkçə
Allah bilər,

Neyləyəcək sevdiyini
qurban verən
sevgililər?..
Hərb bitəcək... amma heç vaxt
şəhidlərin göynəkləri
kəsməyəcək...
O məzarlar hər gün bizi intiqama
səsləyəcək,
Onlar bizi and verəcək bir
Allaha,
Aldanmasın millət daha...
Aldanmasın baxa-baxa, görə-görə,
Nə daxili, nə xarici
düşmənlərə...
Vaxt keçəcək, dövr ötəcək...
Qan-qadalı hər b bitəcək...
İnamım var bizim böyük qələbənin
gəlişinə...
Onda necə çıxacaqlar
çox xainlər
el içinə?..
Hansı üzlə qayıdacaq
öz kəndinə,
Öz kəndini qoyub qaçan
fərarilər...
Soruşuram təkrar-təkrar, dönə-dönə,
Nə hüquqla, hansı üzlə,
Yenə vətən deyəcəklər
bu vətənə,
Vətən satan vətənsizlər?..

Hərb bitəcək, çəkiləcək
ağrıları, qorxuları...
Amma heç vaxt bitməyəcək
sualları, sorğuları.

(Cabir Novruz)

TƏYİN

Təyin isimlə və ya isimləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunmuş cümlə üzvünə aid olub, əşyanın əlamətini bildirir. Təyin isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, **necə? nə cür? hansı?** suallarına cavab verir.

Определение относится к члену предложения, выраженному существительным или субстантивированным словом, обозначает признак предмета. Определение выражается именем существительным, прилагательным, числительным, местоимением, причастием, словосочетанием и отвечает на вопросы **нecə? нə cүр? hансы?**

Məsələn: Yalnız dünən pəncərələr açdı **qara** pərdəsini (S.Vurğun). **Qızıl** şairlərin **qızıl** bir dastan. **Qızıl** sətirlərlə yazar, a dağlar (S.Rüstəm). O gün yanıma bir **neçə** xəstə gətirmişdilər (Y.V.Çəmənəzəminli). Bizim bu dağların oğluyam mən də, **Az-az** uydururam yeri gələndə (S.Vurğun). Tez gələcək **günəş donlu** bu bahar (S.Vurğun). Hər dərdə aşnayam, hər qəlbə tanış, **Mənim bilmədiyim** bir şey qalmamış (S.Vurğun). Şəfəq saçı türbəsinə **min** səadət, **min** səhər (S.Vurğun).

Tapşırıq 209. Şeiri köçürün, təyinləri tapıb ifadə vasitələrini göstərin.

Sən insan oğlunun taleyinə bax!
Ona göz dağıdır yerdə yaşamaq.
Lakin ayrılmayırsan dünyadan ürək
Ətirlər qoxuyan hər gül, hər çiçək.

Göylərə baş vuran bu qəlbi dağlar,
Dağlar döşündəki şırşır bulaqlar,
Hər yaşıl mənərə, hər sarı sünbül,
Güllərin başına dolanan bülbül,
Bizim bu yerlərin gözəl elatı,
Çoban tütəyindən axan bayatı
Həyata çağırır hər zaman bizi,
Yaradır, yaşadır hər nəğməmizi...
Oğlum, düşündükcə, duyduqca dərin –
Qollarda səslənən bu zəncirlərin
Günəşli, gündüzlü bir sabahı var,
Ölsün gələcəyə inanmayanlar.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 210. Mətni öyrənin.

İLYAS ƏFƏNDİYEV

İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 1914-cü ilin 28 mayında Füzuli rayonunda dünyaya gəlmişdir. 16 yaşında orta məktəbi başa vuraraq ana dili müəllimi kimi çalışmağa başlamışdır. Üçillik fəaliyyətindən sonra Bakıya gələrək Ali Pedaqoji İnstitutun coğrafiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin atasının vəfatı və «kulak oğlu» olması səbəbindən ona qarşı başlayan təzyiqlər gənc İlyasa burada əyani təhsilini bir ildən artıq davam etdirməyə imkan verməmişdir. O, doğma yurdu-na qayıdaraq məktəbdə coğrafiya müəllimi kimi çalışmış və Ali Pedaqoji İnstitutun qiyabi şöbəsini 1938-ci ildə bitirmişdir.

İstedadlı gənc ilk hekayələrini də həmin illərdə qələmə almışdır. Həmin dövrdən etibarən onun qəzet-jurnal redaksiyaları ilə də əlaqələri yaranmışdır. Gənc İlyasın «Kənddən məktublar» adlı ilk kitabı 1939-cu ildə çapdan çıxmış, o vaxtdan ədibin həyatında yeni bir mərhələ başlanmışdır.

Ədibin dramaturgiya sahəsində ərsəyə gətirdiyi ilk əsər isə XX əsrin 40-cı illərinə aiddir. Böyük Vətən müharibəsi başlandıqdan bir qədər sonra İlyas Əfəndiyev görkəmli yazıçı Mehdi Hüseynlə birgə «İntizar» pyesini yazmış, bu əsər Azərbaycan Dram Teatrının səhnəsində böyük uğur qazanmışdır.

Bu illərdə İlyas Əfəndiyevin qələmindən çıxan «Bahar suları», «Atayevlər ailəsi», «Unuda bilmirəm», «Sən həmişə mənimləsən», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mənim günahım», «Mahnı dağlarda qaldı», «Xurşudbanu Natəvan», «Tənha iydə ağacı» və s. pyeslər xüsusi uğurla səhnəyə qoyulmuşdur. Ədibin ayrı-ayrı əsərləri türk, fars, alman, ingilis, fransız, bolqar, çex və digər dillərə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətlərinə görə İlyas Əfəndiyev bir sıra mükafatlarla təltif edilmiş, Azərbaycanın dövlət mükafatına, respublikanın əməkdar incəsənət xadimi və xalq yazıçısı fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

İlyas Əfəndiyev 1996-cı ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Tapşırıq 211. Mətni oxuyun.

AĞABƏYİM AĞA

Axır vaxtlar tez-tez Ağabəyim ağanın iki yüz il bundan əvvəl söylədiyi o iki misra yadıma düşür:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi...

Niyə tez-tez yadıma düşür bu iki misra?

Yəni yalnız ona görə ki, haçansa bir vaxt ayılıriq və görürük ki, heç bilməmişik ömür necə gəlib, necə gedib? Buradakı həsrətə görə?

Ağabəyim ağa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı idi, Şuşada anadan olmuşdu, İrana, Fətəli şahə ərə verilmişdi, amma həmişə də qəribçilik içində olmuşdu.

Düzdü, qəribçilik səni yalnız qərbətdə basmır, bəzən öz evinin içində də qərib olursan, amma Ağabəyim ağanın ürəyi Qarabağda, Şuşada qalmışdı və Ağabəyim ağa dərqli bir «ah» çəkmişdi:

Mən aşığam, qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmır Qarabağ...

Əslində hər bir adamın içində öz Şuşası var, bəzən heç bundan özünün də xəbəri olmur, amma ürəyi o şüşənin içindədi, öz Şuşasındadı. O Şuşa kiminçünsə bir həyətdi, kiminçünsə bir tut ağacıdı, bir böyürtkən koludu, kiminçünsə bir məhəl-lədi, amma o həyətdə, o tut ağacı, böyürtkən kolu da, əlbəttə, öz-özlüyündə Şuşa deyil, oradakı təbəssümdü, hissdı, oranın həmişəlik keçmişdə qalmağından doğan təəssüfdü, həsrətdi; hər birimizin bir-birinə bənzəməyən, amma elə bil ki, əbədi olan bir həzrinlik içində eyni təəssüflə, eyni həsrət, eyni yanğı ilə illər keçdikcə rəngini itirən, cizgiləri əriyən öz Şuşası. Bu nə müdriklik dərşidi belə, mən verirəm? Bu nə nəsihətdi belə? Ağabəyim ağa iki misra da demişdi:

Ey naseh, nəsihətin mənə əbəsdir, əbəs,
Ətəkləyər sözlərin atəşimi – söndürməz.

Elçin

ZƏRFLİK

Zərflik hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir.

Обстоятельство обозначает признак действия или признака.

Məsələn:

Maral çıxdı **dağ döşünə**, Səhər vaxtı **gülə-gülə** (S.Vurğun). O, kənkən idi, amma **acından ölməmək üçün** arpa əkirdi

(C.Cabbarlı). Gəl, ana! O evdə rahatlan bir az (S.Vurğun). Yazığı saldılar **çölün düzünə**, Dünya gözlərimdə qarışır **yenə** (S.Vurğun).

Zərfliyin mənasına növləri

Grammatik mənasına görə zərfliyin aşağıdakı növləri var.

По грамматическому значению обстоятельство имеет нижеследующие виды.

1. Tərzi-hərəkət zərfliyi: a) hərəkətin icra tərzi; b) hərəkət və əlamətin keyfiyyətini bildirir, **nesə? nə cür?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство образа действия обозначает: а) способ совершения действия; б) качество действия, признака и отвечает на вопросы **несə? nə cür?**

Məsələn:

a) Atını **dördnala** çapdırır külək (S.Vurğun). Axır **qıjltıyla** qanlı Kür, axır, Səsindən səhrələr titrəyir **zağ-zağ** (S.Vurğun). **Üz-üzə** durmuşdur suvaqlı damlar (S.Vurğun).

b) Ancaq Mirzə Abbasqulu dostunu **yaxşı** tanıyırdı (Mirzə Cəlal). Boyun-bağızını **yaxşı** sarı, **isti** geyindir, getsin (Ə.Əbülhəsən). Bunlar Həsənə **pis** təsir edir (M.İbrahimov).

Tapşırıq 212. Cümlə içərisində tərzi-hərəkət zərflərinə aid beş misal yazın.

2. Zaman zərfliyi hərəkətin zamanını bildirir və **nə vaxt? nə zaman? haçan?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство времени обозначает время действия и отвечает на вопросы **nə vaxt? nə zaman? haçan?**

Məsələn: **Günorta çağları** çox dincəlmişəm, Sizə söylədiyim o göy çəməndə (S.Vurğun). **Bir azdan** doğacaq göydə ulduzlar (S.Vurğun). Bəs niyə tarlada **bu vaxt** təkdir? (S.Vurğun).

Tapşırıq 213. Cümlə içərisində zaman zərflərinə aid beş misal yazın.

3. Yer zərfliyi hərəkətin yerini bildirir və **haraya? harada? haradan?**, bəzən də **haranı?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство места показывает место совершения действия и отвечает на вопросы **haraya? harada? haradan? и haranı?** (редко).

Məsələn:

Uzanır axşamın əli **çöllərə** (S.Vurğun). Kür də tutduğuna peşman kimi, Çəkilməmiş **sahildən** bir az **geriyə** (S.Vurğun). Burada... Bu qoşacıq **məzar yanında**, Bir söyüd **altında** bulaq da qaynar (S.Vurğun). **Kürün qırağında**, **Muğan düzündə**, Zəmisə, tarlası **suyun gözündə**, Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var (S.Vurğun).

Tapşırıq 214. Yer zərfliyinə aid beş misal yazın.

4. Kəmiyyət zərfliyi hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir və əsasən, **nə qədər?** sualına cavab verir.

Обстоятельство меры обозначает количественную характеристику действия или признака и отвечает, в основном, на вопрос **nə qədər?**

Məsələn:

Cəmil onun yolunu **çox** gözlədi (M.Hüseyn). **Çox keçmişəm** bu dağlardan (S.Vurğun). Qaranlıqda **xeyli** getdim (Mir Cəlal). Belə bir yolda vaqon gündə **bir-iki kilometr** irəliləyə bilərlər (Ə.Sadiq). Bir sən ol, bir də mən, bir də dərdimiz, Ağlayaq **doyunca**, gülək **doyunca** (R.Rza).

Tapşırıq 215. Kəmiyyət zərfliyinə aid beş misal yazın.

5. Səbəb zərfliyi hərəkətin baş verməsinin səbəbini bildirir və **nə üçün? niyə? nəyə görə? nə səbəbə?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство причины обозначает причину совершения действия и отвечает на вопросы **nə üçün? niyə? nəyə görə?**

nə səbəbə?

Məsələn: **Külək əsdiyi** üçün hava xeyli soyumuşdu. Bari kor olmasın o **ağlamaqdan** (S.Vurğun). Bəsdir! **Vuruşmaqdan** yorulduq daha (S.Vurğun). Hələ ağaclarda yeni-yeni açılmağa başlayan badam, ərik çiçəkləri soyuqdan **qorxaraq** bərk-bərk budaqlara qısılmışdı (R.Rza). Ulduz, xəyalında canlanan bu baxışların təşəkküründən **utanaraq**, başını aşağı saldı (Ə.Məmmədخانlı). Bəlkə də **sən mavi geyindiyyindən** Yer üzü, göy üzü **maviləşibdir** (N.Xəzri).

Tapşırıq 216. Səbəb zərfliyinə aid beş misal yazın.

6. Məqsəd zərfliyi hərəkətin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir və **nə üçün? nəyə görə? nə məqsədlə?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство цели обозначает цель совершения действия и отвечает на вопросы **нə üçün? nəyə görə? nə məqsədlə?**

Məsələn:

Gəlmişəm **gəzməyə** sizin bağları (S.Vurğun). Getsin **kərməsini ayaqlamağa** (S.Vurğun). Yüksək **qiymət almaq üçün** çox çalışmaq lazımdır. Qətibəni **əyləndirmək və güldürmək** üçün xacələr cariyələrin əlində məzhəkə aləti kəsilmişdi (M.S.Ordubadi).

Tapşırıq 217. Məqsəd zərfliklərinə aid beş misal yazın.

Qeyd: Azərbaycan dilində: *a) şərt, b) dərəcə, v) müqayisə, q) qarşılıq-güzaşt* zərflikləri də var, lakin bunlar olduqca az işlənir və ona görə də burada onlar haqqında ayrıca bəhs edilir.

В азербайджанском языке имеются еще обстоятельства: а) условия, б) степени, в) сравнения, г) уступки, но они употребляются очень редко, поэтому в отдельности здесь о них не говорится.

Məsələn:

Qayıtmaq şərti ilə getməyimə razılıq verildi. O, **son də-**

rəcə savadlı idi. **Danışmaqdan**sa danışmamaq yaxşıdır. **Yaralanmasına baxmayaraq** yenə də vuruşurdu.

Zərfliyin ifadə vasitələri

1. **Zərflə:** Bu dustaq könlümü, deyin **yenəmi** Çəkdiyiniz sorğuya, suala, gözlər (S.Vurğun). Cahanda hər hökmü bir zaman verir. **Dünən** dövrən sürən bu gün can verir (S.Vurğun). O qara qaşların çatıldı **birdən** (S.Vurğun).

2. **Feli bağlama ilə:** Bülbül **öpə-öpə** oyatsın gülü (S.Vurğun). Xəstənin köksündə çırpındı ürək, Baxdı gözəl qıza **gülümsəyərək** (S.Vurğun). **Bardaş quraraq** güllü-naxışlı xalçanın üstündə oturmuşdu (M.İbrahimov). Kef çəkin, şadlanın **gülümsəyərək** (S.Vurğun). Bəs niyə susuruq **görüşəndə** biz? (N.Xəzri).

3. **İsmlə:** **Küçələrdə** yavaş-yavaş gəzməyə başladım (S.Rəhman). Fənəri yandırdı **göylərdə** gecə... (R.Rza).

4. **Məsdərlə:** Madam ki, **mən** bu yerə yorğunluğumu çıxarmaq və **dincəlmək** üçün gəlirəm, o zaman nə üçün də yorulm (M.S.Ordubadı).

5. **Feli sifətlə:** **Xəstələndiyi üçün** dərəcə gələ bilmədi. Uşaq **anadan olan kimi** ağlamağa başlayır. O, **oxuyan zaman** hər şeyi unudur.

6. **Əvəzliliklə:** O da **sizin kimi** hərəkət edirdi. Onlar **bizə** gəlirdilər, lakin nədənsə qayıtmalı oldular.

7. **Söz birləşmələri ilə:** Azad könül qanadlanır bu **səadət ellərində** (R.Rza). **Dəryanın qoynunda** buruqlar quraq (R.Rza). **Küçənin ortasında** Yarpızı ağlamaq tutdusa da, özünü saxladı (Mir Cəlal).

Tapşırıq 218. Mətni köçürün, zərfliklərin altından xətt çəkin və növünü göstərin.

Düşərgəyə iki briqadanın adamı yığılmışdı. Telli arvad, Qızıyətər, Nəcəf və Qaraş da burada idi. Arvadlar otaqlarda yox, Gündoğana açılan artırmada oturmuşdular. Bura həm kölgə idi, həm də sərin idi, ikibir, üçbir üz-üzə oturaraq yer-

dəcə süfrə açıb yumurta, yağ, pendir, göy soğan, vəzəri, təzə xiyar ortalığa töküüb yeyirdilər. Telli arvad oğlu çoban Kərəmlə, nəvələri ilə ayrıca süfrə açmışdı.

Qızıyətər, Nəcəf, Qaraş, Pərşan və Şirzad da onların yanında dövrələmə oturdular (M.İbrahimov).

Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri

Cümlə üzvləri sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə üzvləri leksik vahidlərlə – ayrı-ayrı sözlərlə, mürəkkəb cümlə üzvləri isə sintaktik vahidlərlə – söz birləşmələri ilə, **qol çəkmək, fikir vermək, gözdən itmək** kimi idiomlarla ifadə olunur.

Члены предложения бывают простые и сложные. Простые члены предложения выражаются лексическими единицами – отдельными словами, а сложные члены предложения – синтаксическими единицами – словосочетаниями и идиоматическими выражениями (**qol çəkmək, fikir vermək, gözdən itmək** и т.д.).

Məsələn:

a) sadə cümlə üzvlərinə aid:

Səhərin qoynunda **böyümüşük biz** (R.Rza). **Bu gözəl** vətənin hər bucağında, **Gözəl ilk baharda açan güllərik**. **Bu torpaq** igidlər, mərdlər elidir. **Hər daşında** böyük bir dastan yatır (R.Rza). Gəlin, **ürəyimdə** bir **şam yandırım**, **Dünyanı yenidən işıqlandırım** (S.Vurğun). **Siz nədən bildiniz ki, dərdliyəm mən**, **Xəbər verirsiniz lap ürəyimdən** (S.Vurğun).

b) mürəkkəb cümlə üzvlərinə aid:

İran topağında tufanlar yarat, **Xosrovun tacını ayaqlara at** (S.Vurğun). Geniş çölləri tutmuş **ağ pambıq tarlaları**, **Dillərdə əzbər olmuş azad ölkənin varı** (R.Rza). Boy atdı qovaqlar, şamlar, bir də ki, **sular kənarında** salxım söyüdlər (N.Xəzri). Nə çoxdur enişli-yoxuşlu yollar, **Yolların çətini ömür yoldur** (N.Xəzri).

Tapşırıq 219. Tərkibində sadə və mürəkkəb cümlə üzvləri olan beş cümlə yazın.

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ (ОДНОРОДНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Həmcins üzvlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri var (однородные члены предложения имеют нижеследующие особенности):

a) həmcins üzvlər sintaktik cəhətdən eyni tipli olurlar (однородные члены синтаксически бывают однотипными);

b) bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsində olurlar (связываются друг с другом сочинительной связью);

c) həmcins üzvlərin əlaqəsi ya tabesizlik bağlayıcıları ilə, ya intonasiya ilə ifadə olunur (связь однородных членов выражается или сочинительными союзами или интонацией);

ç) hamısı üçün ümumi olan bir üzvlə əlaqədar olurlar (связываются одним и тем же общим для них членом);

d) eyni suala cavab verirlər (отвечают на один и тот же вопрос);

e) sadalayıcı intonasiya ilə tələffüz olunurlar (произносятся с интонацией перечисления);

ə) həm baş üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər həmcins ola bilər (однородными могут быть как главные, так и второстепенные члены).

Misallar (primeri):

a) **həmcins mübtədalar** (однородные подлежащие); **Qılınclar, nizələr, haqdan, hünərdən** şövq alıb parlar (S.Vurğun). **Çiçəklər, quşlar, insanlar** dil açmış bir məhəbbətlə (S.Vurğun). Qərinələr arxasından **Cavansir də, Babək də**, Qılinc ilə salam verir bu müqəddəs türbəyə (S.Vurğun).

b) **həmcins xəbərlər** (однородные сказуемые): Səhnə başdan-başa **güldür, çiçəkdir** (S.Vurğun). **Xəbər verin, sevindirin** elləri. İndi belə yüz havası var onun (S.Vurğun). **Yenə güldür, danışır, nəfəs alır** Üzeyir (S.Vurğun).

c) **həmcins tamamlıqlar** (однородные дополнения): **Eşqinə, qəlbinə** yad ola bilməz, Vətən sevgisiylə yanan sənətkar (S.Vurğun). Avropa qurtardı **ölümdən, qandan**, Xilaskar biz

olduq dünyaya, dostlar (S.Vurğun). Bu təzə evlər ki, yaradıram mən, Yenəmi **alovlar, odlar** görəcək? (S.Vurğun). Biz **qəlb, idrakı** tutmadıq topa, Dünyanı fəth edən əməlimizdir (S.Vurğun).

ç) **həmcins təyinlər** (однородные определения): Görmədiniz **qələm qaşlı, durna gözlü** o gəlini (S.Vurğun). Siz **işıqlı, yaraşıqlı** binalarda yarandıınız (S.Vurğun). **Nə təmiz, nə böyük** təbiəti var, Ona bənzəşəydi bütün insanlar... (S.Vurğun).

d) **həmcins zərflilər** (однородные обстоятельства): **Gecə sakit və sirlı** görünürdü (M.İbrahimov). Bülbül olub düşdüm bağa, Nalə çəkdim **sola, sağa** (S.Vurğun). **Gözlərinin önündə, dağ başında** İldırım şaqqudayıb, şimşək çaxdımı? (S.Vurğun). **Saraylara, teatrlara, kinolara** dolmuş hamı. Dağılmışdır **meydanların, döngələrin** izdihamı (S.Vurğun).

Bir cümlədə bir neçə həmcins üzv cərgəsi ola bilər (в одном предложении может быть несколько рядов однородных членов).

Məsələn:

O hər gün çay kənarındakı **bağçaları, bağları** gəzər və şairlər ilə **görüşərdi** (M.S.Orduvadi). **Arılar, kəpənəklər, çayırtkələr,** saysız-hesabsız **böcəklər, ruhoşşayıcı, məstedici** rəngarəng çiçəklər arasında belədən-eləyə, elədən-beləyə uçuşurlar (G.Hüseynoğlu).

Hər bir həmcins üzvün özünə məxsus izahediciləri ola bilər, yəni həmcins üzvlər genişlənmiş şəkildə də ola bilər (каждый однородный член может иметь собственно поясняющие слова, то есть однородные члены могут быть распространенными).

Məsələn:

O sevda yolçusu **mehriban ceyran,**
O ağ buludlarla döyüşən bağlar,
İnsanın eşqinə, hüsnünə heyran
Günəşin elçisi bu **nazlı bahar,**
Füzuli şeirinin sirdaşı bülbül,

Gülləri sayrısan hər bağça, hər bağ,
Bizim gəlin kimi həyalı sünbül.
Gözəllik anası o **qara torpaq**...
Bir Vətən eşqilə cahanda şaddır.

(S.Vurğun)

HƏMCİNS ÜZVLƏRDƏ ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SÖZLƏR (ОБОБЩАЮЩИЕ СЛОВА ПРИ ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНАХ)

Ümumiləşdirici sözlər rolunda, adətən, geniş əhatəyə malik olan, müvafiq həmcins üzvləri mənacə əhatə edə bilən sözlərdən istifadə edilir. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərin əvvəlində də, onlardan sonra da işlənə bilər.

Обычно в роли обобщающих слов используются слова, обозначающие понятия с широким значением: слова которые могут охватить однородные члены. Обобщающее слово может находиться впереди однородных членов или следовать за ними.

Məsələn: Povestin qəhrəmanları, bir tərəfdən, **şagirdlər** – Kamil, Zəki, Əsəd, Qiyas, o biri tərəfdən isə müəllimlər - Kazım, Səlimov, Usta Məlik, Sərkis dayı və başqaları yaxşı fərdiləşdirilməmişdir (M.Arif). Əbdüləli bəy, Sevil, Balas, Gülüş, Babakişi, Atakişi – **bütün bu şəxslər** dil və ifadə cəhətindən bir-birindən çox fərqlidirlər (M.Arif). Ana təbiətin öz yavrularına verdiyi bu yaşıl çəmənlər, geniş məhsuldar çöllər, ırmaqlar, sərin sular - **hamısı** kimin olmalıdır? (C.Cabbarlı). Slavyan xalqlarına **şərqi slavyanlar** - ruslar, ukraynalılar və beloruslar; **qərbi slavyanlar** - polyaklar, çexlər və slovaklar; Balkan yarımadasında yaşayan **cənubi slavyanlar** - bolqarlar, serblər, xorvatlar və başqaları mənsubdur («Qitələr coğrafiyası»). Tayqanın heyvanlar aləmi xeyli zəngindir. Burada qiymətli xəz-dərili **heyvanlar** - mişovul, dovşan, tülkü, samur, sincab yaşayır («Qitələr coğrafiyası»).

Əslində, burada biz əlavə ilə qarşılaşırıq: ya həmcins

üzlər ümumiləşdirici sözün əlavəsi (əgər ümumiləşdirici söz əvvəl gəliрсə), ya da ümumiləşdirici söz həmcins üzlərin əlavəsi (əgər ümumiləşdirici söz həmcins üzlərdən sonra gəliрсə) olur.

В действительности, мы здесь встречаемся с приложением: или однородные члены являются приложением к обобщающему слову (если обобщающее слово находится впереди); или обобщающее слово является приложением к однородным членам (если оно следует за однородными членами).

Tapşırıq 220. Mətni köçürün, həmcins üzləri müəyyən-ləşdirin, suallarını göstərin.

Nizami özünü düzəltdi, xırda və yumru gözlərinin qapaqlarını qaldırdı, qaşlarını çataraq Fəxrəddinin üzünə baxdı və bir neçə saniyə sükutdan sonra dedi (M.S.Ordubadı). Əvvəl iranlılar, sonra da ərəblər Azərbaycan xalqının birliyini pozmaq üçün cürbəcür təriqətlər yaratdılar (M.S.Ordubadı).

Tapşırıq 221. Həmcins üzlərin hər növünə aid iki misal yazın.

Tapşırıq 222. Mətni oxuyun.

MUSTAFA KAMAL ATATÜRK **(1881-1938)**

Atatürk görkəmli hərbi və siyasi xadimdir.

Sultan hökumətinin xalqa xəyanətini, aydın başa düşən Mustafa Kamal türk xalqını milli azadlıq hərəkatına qaldırıb. 1923-cü il aprelin 23-dən ömrünün sonuna qədər Türkiyə Respublikasının prezidenti olub. Onu bu şərəfli vəzifəyə xalq dörd dəfə (1923, 1927, 1931, 1935) seçib.

Mustafa Kamal türk xalqını əsarət altına düşməkdən, dövlət müstəqilliyini itirməkdən qurtarıb. O, Qərb dövlətlərinin Türkiyəni parçalamaq planlarını puça çıxarıb. Atatürkün

türk xalqına ən böyük tarixi xidməti Türkiyə Respublikasını yaratmasıdır.

Atatürk Şərq və Qərbin mədəniyyətlərinə yaxından bələd idi. Avropa dövlətlərinin keçdiyi təkamül yollarını və orada özünü göstərən siyasi fikir cərəyanlarını dərinləndirən bilən Mustafa Kamalın düşüncə sistemi, bir yandan Qərb dünyasının təsiri altında formalaşır, digər tərəfdən də, türkçülük ideyaları və sevgisi içində yoğrulurdu. Türk cəmiyyətinin tarixi xüsusiyyətləri və o dövrdə mövcud olan ümumbəşəri sivilizasiya şərtləri onun düşüncə sistemini formalaşdıran başlıca amillər idi. Bu amilləri nəzərə alaraq Atatürk özünün ictimai-siyasi fəaliyyətində türk-islam sintezindən daha çox türk – Qərb sintezini əsas tuturdu, ilahiyyətçi dövlət aparatını dünyəvi siyasi quruluşla əvəz edirdi. Ölkədə yeni tipli siyasi institutların yaradılmasında, ümumən ölkənin gələcək inkişaf yolunun müəyyən edilməsində Qərb sivilizasiyası, Qərbin keçdiyi tarixi inkişaf yolu bir örnək rolunu oynadı. Bununla yanaşı, Mustafa Kamal dönə-dönə bildirirdi ki, biz Qərbi kor-koranə yamsılamaq fikrində deyilik.

Dinə dərin hörmət bəsləyən Atatürkün fikrincə, din dövlət işlərinə qarışmamalı, ancaq vicdanlardakı yüksək və müqəddəs yerini qorunmalıdır, dünyəvilik dinsizlik, din düşmənçiliyi, dinə hörmətsizlik demək deyildir.

Şübhəsiz, bugünkü Türkiyə məhz Qazi Mustafa Kamal Atatürk ənənələri üzərində yüksəlib, dünyanın ən qabaqcıl, demokratik dövlətlərindən birinə çevrilib.

Atatürkün dediklərindən. MİLLİ MƏNLİYİNİ tapa bilməmiş millətlər başqa millətlərin ovu olurlar.

MİLLƏTİN İSTİQLALI təhlükədə olduğu zaman millət ordusunu özü yaradır və qurtuluş uğrunda axıra qədər qanını tökmək yolunu qəbul edər.

ƏMƏKÇİNİN ZƏHMƏTİNİN haqqını alın təri qurmadan veriniz.

MƏTBUAT heç bir yolla zorakılığa və nüfuza tabe edilə bilməz.

TƏNQİD VƏ MÜBAHİSƏ tamamilə sərbəstdir. Hökuməti və məclisi diqqətli edən tənqid sərbəstliyidir.

TARİX yazmaq, yaratmaq qədər mühümdür. Yazanın yaradana sadıq qalmaması, tarixi, insanlığı çaşdıracaq bir mahiyyət alır. Bir millətin ruhu zəbt olunmadıqca, bir millətin əzm və iradəsi qırılmadıqca o millətə hakim olmaq imkan xaricindədir.

İSKƏNDƏR dünyanı fəth etdi, mən fəth etmədim. O, dünyanı fəth edərkən öz vətəni unudu, mən isə Vətəni əsla unutmam.

AZADLIQ olmayan bir məmləkətdə ölüm və hökm olar. Hər tərəqqinin və qurtuluşun anası azadlıqdır.

ƏLAVƏ (ПРИЛОЖЕНИЕ)

Əlavə özündən əvvəl gələn üzvə aid olub onu təyin edir, onun mənasını konkretləşdirir. Ona görə də əlavə, təyinin bir forması hesab olunur.

Приложение относится к предыдущему члену, определяет и уточняет его значение. Поэтому приложение считается одной из форм определения.

Məs.: Seyranbatan su anbarından bu kanalın davamı - **Abşeron kanalı** çəkilmişdir. Azərbaycanın yarımşəhra bitkiləri ildə iki dəfə - **yaz və payız yağışları dövründə** canlanır. Şekspirə qarşı mübarizədə universitet bitirmiş dramaturqlar - **Marlo, Qrin və başqaları** xüsusilə qızgın fəaliyyət göstərirdilər (C.Cəfərov).

Əlavələr bir sözdən də, bir neçə sözdən də ibarət ola bilər. Bir neçə sözdən ibarət olan əlavələr genişlənmiş əlavələrdir.

Приложения могут быть выражены и одним словом, и сочетанием слов. Приложения, выраженные сочетанием слов, называются распространенными.

Əlavə cümlənin hər bir üzvünə aid ola bilər (приложения могут относиться к любому члену предложения).

Məsələn:

1. **Əlavə mübtədaya aiddir** (приложение относится к

подлежащему): Göy gölün yaxınlığında daha bir neçə göl - **Maral göl, Qara göl, Ağ göl** əmələ gəlmişdir. Burada, həmçinin, respublikanın ən güclü elektrik stansiyası - **Əli Bayramlı istilik - elektrik stansiyası** işləyir.

2. Əlavə xəbərə aiddir (приложение относится к сказуемому): Bura bizim ölkədir - **Azərbaycandır**. Sənin kimi gənclərin əsil cəbhəsi buradır - kənddir (Mir Cəlal).

3. Əlavə tamamlığa aiddir (приложение относится к дополнению): Azərbaycan aktyorluğu üçün səciyyəvi olan bu yol, adətən, onunla başlayırdı ki, gələcək aktyorlar uşaqlıqdan xalq yaradıcılığının, meydan tamaşalarının təsiri altında teatr sənətinin cazibəsi ilə sehirlənir; oyuna - **tamaşaya** dərin bir məhəbbətlə bağlanırdılar (C.Cəfərov).

4. Əlavə zərfliyə aiddir (приложение относится к обстоятельству): Dağlıq rayonlarda - **Lerik və Yardımlıda** qouunçuluq inkişaf etmişdir. Xalqla onun öz dilində - **sadə və ifadəli bir dildə** danışmaq lazım idi (C.Cəfərov). Səkkizinci şəkildə - **Nəcəfin xain olduğu xəbəri verildiyi səhnədə** onun nəcib simasındakı son cizgilər də tamamlanır (M.Arif). Yağıntının miqdarı da şimal-qərbdən cənub-şərqə - **Xəzər dənizinə** doğru getdikcə azalır.

Qeyd. Bir neçə sözdən ibarət olan əlavələr çox vaxt xüsusiləşir. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə aid əlavələrin isə hamısı xüsusiləşmiş əlavələr hesab olunur. Məs: Mən- institut direktoru Sadıqov xalqım üçün çox işlər görmüşəm.

Примечание. Приложения, состоящие из нескольких слов, во многих случаях обособляются. Все приложения, которые относятся к членам предложения, выраженные личными местоимениями первого и второго лица, считаются обособленными.

Tapşırıq 223. Əlavələri tapıb, hansı cümlə üzvünə aid olduğunu göstərin.

Ümumiyyətlə, Şekspir yaradıcılığının ikinci dövrü - əzə-

mətli faciələr dövrü - öz kökləri etibarı ilə birinci dövrün əsərləri ilə üzvi surətdə bağlıdır (C.Cəfərov). Cavid əsərlərinin ilk tamaşaları 1920-23-cü illərdə olmuşdur. 1924-26-cı illərdə onlar təkrar və yeni quruluşda göstərilmiş və yalnız 1926-cı ildə yeni əsəri - «Topal Teymur» oynanılmışdır... (C.Cəfərov). Keçmişin zəhərli və katorqaya oxşayan çirkin həyatını yaxşı işıqlandırmaq və aydınlaşdırmaq istəyiriksə, o zaman özümüzə ona hal-hazırın nailiyyətləri yüksəkliyindən baxmaq bacarığını inkişaf etdirməliyik. Həmin bu yüksək nöqtəyi-nəzər bizdə məğrur və nəşəli bir pafos əmələ gətirər, bu pafos isə ədəbiyyatımıza yeni bir ahəng verir. Ədəbiyyatda yeni formalar yaranmasına kömək edər, bizə lazım olan yeni cərəyanı – sosializm realizmini yaradır (M.Qorki). Pyes - dram, komediya – ədəbiyyatın ən çətin şəkildir... (M.Qorki). O, Turacla - öz səmimi yoldaşı ilə danışarkən, başqa iş yoldaşları ilə danışarkən, nə üçün özünü bu qədər zəif, kədərli, həddindən artıq utancaq, hətta bir qədər lal axan su kimi göstərmək istəyir (M.Arif).

Tapşırıq 224. «Azad və müstəqil Azərbaycan» mövzusunda inşa yazın.

GRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR OLMAYAN SÖZLƏR XİTAB

Xitab müraciət olunanı bildirir. Xitab ismin adlıq halındakı isimlə, isimləşmiş başqa sözlərlə və söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Xitab formaca üçüncü şəxsi, mənacə ikinci şəxsi göstərir.

Обращение обозначает того, к которому обращена речь. Обращение выражается существительным и другими субстантивированными словами и словосочетаниями в именительном падеже. Обращение показывает формально третье лицо, но имеет значение второго лица.

Məs.: Məhəbbət qabiliyyətə kömək edər, **dostum** (R.Rza). İlyas, sən danışacaqsanmı? (M.Ordubadı). **Elbrus!** Söylə, bilinməzmi yaşın (S.Vurğun).

Xitab bəzən ikinci şəxsin tək və cəminə aid şəxs əvəzliləri ilə də ifadə oluna bilər (обращение иногда выражается личными местоимениями второго лица единственного и множественного числа).

Məs.: **Siz**, ey Avropanın cahangirləri, Tarixin məhvəri dönəndən bəri, Quldur paltarına büründünüz siz (S.Vurğun). **Sən**, ey azadlığın səhər rüzgarı, Sınmadı qəlbinin tərən vüqarı.

Bədi dildə, xüsusən şeirdə xitabdan nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artırmaq üçün də istifadə olunur. Belə xitablar, əsasən, heyvanları, xüsusən cansız əşyaları bildirən sözlərlə ifadə olunur. Bu məqsədlə xitablar təkrarlana bilər.

В художественном стиле, особенно в поэзии, обращение используется для повышения выразительности и эмоциональности речи. Такие обращения выражаются словами, обозначающими, в основном, животных, особенно неодушевленные предметы. С этой целью обращение может повторяться.

Məs.: Biz sənin arxanıq, dostunuq, **ey Kür** (S.Vurğun). **Mo-skva!** Basılmaz sənin qüdrətin (S.Vurğun). Yaşıl cəmən bayraq edər laləni, Ötərsiniz onda şən-şən, **durnalar!** (S.Rüstəm). **Meşələr! Meşələr!** Doğrudan da, siz, Yayda da, qışda da ilk baharsınız (S.Vurğun). Ayrılırmı könül candan, **Azərbaycan, Azərbaycan!** (S.Vurğun). **Oğlum! Oğlum!** Kimə yoldaş olsan əzəldən, Ömrün boyu eşqə can ver, yaşa vüqarla (S.Vurğun).

Xitab aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişlənə bilər (обращение может быть распространено пояснительными словами).

Məs.: **Ağ saqqallı, dünya görmüş Bəxtiyar kişi!** Bolluq-mudur yurdumuzun bu ilki yazı? (S.Vurğun). Gül, ey **şirin dilli ölkəm! Ey çiçəkli, güllü ölkəm!** (S.Rüstəm).

Eyni zamanda bir neçə şəxsə və ya əşyaya müraciət edər-kən xitablar həmcins də ola bilər (обращения могут быть од-нородными, когда речь адресована одновременно к несколь-ким лицам или предметам); məsələn:

Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni, azad həyata doğru (C.Cabbarlı). Ah, **düşünən başlar, yaradan əllər!** Qanad verirsiniz düşüncələrə (S.Vurğun).

Xitab çox vaxt danışanın müraciət olunan şəxs və Əş-yaya emosional münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizlə-mək, yalvarmaq, nifrət, istehza, məzəmmət, kin və s. şəkildə ola bilər. Bu münasibətlər xitab üçün seçilən söz, xitabın əlavə-si, xitabın təyini, şakilçilər və köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur.

Обращение нередко выражает эмоциональное отношение говорящего к лицу и предмету, к которому обращена речь. Это может быть эмоция ласки, мольбы, презрения, иронии, гнева и т.д. Это отношение говорящего выражается при помощи самого обращения, а также приложения, суффиксов и вспомогательных слов.

Məsələn:

Cəllad! Sənin yandırdığın qalaq-qalaq kitablar, Min ka-malın şöhrətidir, min ürəyin arzusu! (S.Vurğun). **Yazıq!** Du-yulmadı sənin də dərdin! (S.Vurğun). **Vaqif, ey şeirimizin könül dastanı,** De, söhbətin hanı, de, sazın hanı? (S.Vurğun). **Namərd Bəhrəm,** yazıq qızı öldürdün! (C.Cabbarlı). **Öyrənir, şairim,** o, həyatını! (S.Vurğun).

Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işləne bilər (обращение может употребляться в начале, середине и в конце предложения); məsələn:

Təbriz! Dərya kimi dalğalan, çağla! (S.Rüstəm). Qızarmış, **sevgilim,** al yanaqların (S.Vurğun). Qüdrətini sizdən, aldı, Mənim sazım, sözüm, **dağlar!** (S.Vurğun).

Tapşırıq 225. Şeiri köçürün. Xitabların altından xətt çəkin.

SALAMAT QAL

Ey dəvə yal, düşdüm daha belindən,
Ovsar cığır, çıxdın daha əlimdən,
Balam çiçək, bir də öpüm telindən,
Salamat qal,
Salamat!

Duz axtaran körpə cüyür balası
Ağ daşlara körpə cığır salası...
Qayaların su saxlayan çalası,
Salamat qal,
Salamat!

İldırımlar buludların pələngi,
Paslanacaq mənsiz şimşək üzəngim.
Eh, ya qismət, a şələləm, a cəngim,
Salamat qal,
Salamat!

Bulaq gördüm - uşaq kimi ərköyün,
Məni gəzər məndən qaçan ürkəyim.
Salamat qal bu dağlarda, ürəyim.
Salamat qal,
Salamat!

(Məmməd Araz)

Tapşırıq 226. Mətni oxuyun.

BUZ HEYKƏL

Qırx birinci ilin qışı. Şaxtalı bir gecə. Sanki canlı, cansız ətrafda nə varsa, donub buz bağlamışdır. Hava zəhərli ilan kimi çalır, damarlarda qan donur. Belə bir gecədə Ukraynanın ucsuz-bucaqsız qarlı çölləri ilə bir kölgə hərəkət edir. O, gənc bir qadındır. Körpəsini bağrına basıb tənənfəs halda haraya isə tələsir. O, faşistlər əlinə keçmiş kəndlərindən baş götürüb qaçır, namusunu və körpəsini xilas etmək üçün üzünü şərqə tərəf tutub uzaqlaşır. Qarşıda bir çay vardır. Cəbhə xətti o çay boyundan keçir. Oradan topların gurultusu gəlir. Gənc ana tələsir. O, özünükülərə qovuşmalıdır. O, körpəsini çayın o tayındakı böyük və azad torpağa keçirməlidir. Özü ölsə də, bu şaxtalı gecədə məhv olsa da, sevgilisinin bu ilk yadigarını xilas etməlidir.

Ana durmadan gedir. O, çox gedir, lakin qarlı səhralar

qurtarmaq bilmir. O yorulur, şaxta qılınc kimi kəsir.

Birdən anaya elə gəlir ki, qucağındakı körpə donur. O, ətrafına baxır, gözləri daldalanmaq üçün bir bucaq, sığınacaq axtarır.

Budur, qarşıda iki qara kölgə vardır. Onlar qoşa qayın ağaclarıdır. Ana ağaclara tərəf gedir. Bir an nəfəsini dərmək üçün ağaclara söykənib dayanır. Artıq onda qüvvət qalmamışdır. Şaxta buzlu bir alov dili ilə onun üzünü yalayır. Ananın ürəyi qorxulu bir mahnı oxuyur. Uşaq donacaqdır. O, bu şaxtaya davam gətirə bilməyəcəkdir. Lakin ana dərhal - yox, yox, - deyə bu fikrə etiraz edir. O, düşmən əlindən qaçırtdığı körpəsini şaxtaya təslim etməyəcəkdir. Bütün dünya donsa da, bütün həyat buz bağlasa belə, o, ürəyini məşəl edib, körpəsini isidəcəkdir.

Ana tələsik əynindən yun jaketini çıxardır. Körpəni bürüyür: fərqi yoxdur, o donacaqdır. Lakin körpəsi salamat qalmalıdır. İndi şaxta qızmar bir dəmir kimi onu dağlayır. O, sarsılır, şaxta onun iliklərinə işləyir.

Yenə anaya elə gəlir ki, bu titrəyən, bu donan onun körpəsidir. Bu dəfə o, başından nimdaş yaylığını da çıxarıb yenə körpəni bürüyür...

İndi ananın yarıçılpaq bədəni şaxta qarşısında müdafiəsiz qalmışdır. O, hiss edir ki, donacaqdır. Onda artıq yerindən tərpənməyə qüvvə qalmamışdır. O, bu fikirlərlə əynindən yenə də nə isə çıxarır, yenə körpəsini bürüyür: fərqi yoxdur, o donacaqdır. Lakin körpəsə salamat qalmalıdır. Ana balasını xilas etməlidir. İndi o, son qüvvəsi ilə və eyni zamanda sonsuz bir ana şefqəti ilə körpəsini sıxır və pıçıldayır:

- Artıq səni bürüməyə bir şeyim qalmadı, bala, indi gümanım bir ürəyimədir. Son nəfəsimə kimi onun da istisi sənindir...

Ana susur, onun qulaqları dibində sanki mis simlər cingildəyir. Simlər gərilir, simlər qırılır, ananın göz qapaqları kildələnir, nəfəsi bir şüşə kimi qırılıb ayaqları altına tökülür... O, hərəkətsiz bir halda qayın ağacına bitib qalır.

İndi onun yarıçılpaq vücutuna amansız qış gecəsi başqa bir don biçir, başqa bir örtük geyindirir, şaxtanın buz barmaq-

ları ona ulduzlu naxışlardan zərif bir libas toxuyur...

... Oxarlanmış bir qılınc tiyəsi kimi şəffaf və iti bir səhər açılmaqdadır. Qoşa qayın ağacları qarşısında üç nəfər ağ xalatlı adam dayanmışdır. Onlar üç nəfər kəşfiyyatçı qızıl əsgərdir. Başlarını açıb hərəkətsiz bir halda dayanmış və susmuşlar. Onlar bütün həyatları boyu unuda bilməyəcəkləri bir mənzərə qarşısında dayanmışlar. Bu, donmuş bir qadının buzdan tökülmüş heykəlidir. Onlar müqəddəs bir məbəd astanasında dayanmış kimi bir müddət yerlərindən qımıldana bilmirlər.

Nəhayət, onlardan biri ağır addımlarla qayın ağaclarına, qadının buz heykəlinə doğru gedir. Hansı bir ümid və sövq-təbii hissi ilə, ananın qolları arasında sinəsinə sıxılmış, üstü buz bağlamış bağlamı yoxlayır. O, həyəcədən titrəyən barmaqları ilə qarı çırpır, sındırdığı buz təbəqəsi altında bir cüt uşaq gözü kəşfiyyatçı qızıl əsgər gözlərinə dikilir. Gənc döyüşçü diksinib, qeyri-ixtiyari bir addım geri çəkilir və həyəcədən qırılan bir səslə:

- Körpə donmamışdır, körpə sağdır, yoldaşlar, - deyər qışqırır.

Səhər işığında körpənin gözləri qamaşır və o gülümsəyir. O zaman, gözləri odlar-alovlar görmüş üç qocaman döyüşçü sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilmirlər. Onlar başlarını qaldırıb yenə ananın möhtəşəm heykəlinə baxırlar. Onların dodaqları bir dua kimi intiqam andını pıçıldayır.

Artıq vaxtdır. Onlar geri dönürlər, onlar qolları üstündəki bu körpəni ağır kəşfiyyatlarının şah əsəri kimi aparırlar. Ana fədakarlığının misilsiz ehtişamını təcəssüm etdirən buz heykəl isə artıq onların qəlbində buzdan deyil, intiqama-qisasa çağıran tuncdan tökülmüş ədəbi bir abidədir.

(Ə.Məmmədخانلی)

SADƏ CÜMLƏLƏR ПРОСТЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri (Виды предложения по цели и интонации)

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə dörd növü var (по цели и интонации предложения имеют четыре вида):

1. Nəqli cümlələr (повествовательные предложения).
2. Sual cümlələri (вопросительные предложения).
3. Əmr cümlələri (побудительные предложения).
4. Nida cümlələri (восклицательные предложения).

Nəqli cümlə

Nəqli cümlələrdə müəyyən bir əşya, hadisə, əlamət və s. haqqında məlumat verilir (в повествовательных предложениях повествуется о каком-либо факте, событии, признаке и т.д.).

Məs.: **Uşaqlar ayağa qalxdılar (Mir Cəlal). Şeirin məzmunu çox sadə idi (M.Hüseyn). Həyat meydanına indi hər insan əzmlə, vüqarla, hünərlə gəlir (B.Azəroğlu). Bütün xalqlar, qəbilələr od içindən çıxacaqdır (S.Vurğun).**

Nəqli cümlələr adi tonla deyilir; cümlənin müəyyən hissəsi, xüsusən əvvəli yüksək tonla, axırı isə aşağı tonla ifadə edilir.

Повествовательные предложения произносятся обычным тоном; определенная часть, особенно первая часть предложения, произносится повышенным тоном, а к концу предложения тон понижается.

Nəqli cümlələr başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlənir (повествовательные предложения употребляются гораздо чаще, чем другие виды предложения).

Bu cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələri çox genişdir. Onların xəbərləri felin bütün növləri və formaları ilə (əmr formasından başqa), məsdər və feli sifətlə, adlarla, əvəzlik və zərflə ifadə oluna bilər.

Средства выражения сказуемых этих предложений многообразны. Сказуемые могут выражаться всеми залогом и наклонениями (кроме повелительного) глагола, инфинитивом и причастием, именами, местоимением и наречием.

Tapşırıq 227. Nəqli cümləyə aid beş misal yazın, onların xəbərlərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Tapşırıq 228. Mətni köçürün, nəqli cümlələrin altından xətt çəkin.

İstirahət evində, nədənsə, insanın dili açılır, çox danışmaq, hər şeyə qarışmaq istəyirsən. Pensiyaçılarından biri, qoca müəllim nərđtaxta oynayanların arasına mübahisə saldı:

- Ay camaat, yığışdırın bu şarta-şartı, sözümlər sizə.

Oynayanlar müəllimin söhbətini maraqla dinlədilər. Nərđtaxtını qatlayıb kənara qoydular. Müəllim «Cavanlar» jurnalının bu nömrəsini göstərər soruşdu:

- Yəqin, oxuyursunuz bu jurnalları.

- Oxuyarımlar var!

- Burada mübahisə açıblar. Bəlkə, buna sizdən cavab verən ola.

(Mir Cəlal)

Sual cümləsi

Sual cümləsi nəqli cümlədən sonra ən çox işlənən cümlə növüdür. Sual cümləsi bir şey haqqında məlumat almaq üçün işlədilir.

Вопросительное предложение самое распространенное предложение после повествовательного. Оно употребляется с целью получения сведений о чем-нибудь.

Məsələn:

Qızım, anan nə deyir, nə danışır, sənə nəğil öyrədirmi (Mir Cəlal). Nənən harada işləyir (Mir Cəlal). Biz ayrılan zaman demişdin ki, sən bir də bu yerlərə gələcəkmişən? (S.Vurğun).

Sual cümlələri müxtəlif vasitələrlə əmələ gəlir (вопросительные предложения образуются различными способами).

1. Sual intonasiyasının köməyi ilə əmələ gələn sual cümlələri (вопросительные предложения, образуемые с помощью вопросительной интонации);

Məsələn:

Sən məni tənqid edirsən? Sən mənə yol göstərirsən? (Y.Şirvan). **Bərpa dövrünün məktəbini bizə müvəffəqiyyət hesab edirsiniz?** (Mir Cəlal). **Siz də iştirak edəcəksiniz?** (*Mir Cəlal*).

2. -mı, -mi, -mu, -mü sual ədatlarının köməyi ilə əmələ gələn sual cümlələri (вопросительные предложения, образуемые с помощью вопросительных частиц -mı, -mi, -mu, -mü);

Məsələn:

Solmaz, sən onu sevirsənmi? (C.Cabbarlı). **Nizaminin poemalarına həsr olunmuş xalılar yadımdadırmı?** (M.Hüseyn).

Sual intonasiyası və sual ədatları vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələri ifadə olunan fikrin təsdiqini və ya inkarını tələb edir. Ona görə belə sual cümlələrinə, qısaca olaraq, **bəli, hə, yox, xeyr** kimi də cavab vermək olar.

Вопросительные предложения, образуемые с помощью вопросительной интонации и вопросительных частиц, требуют подтверждения излагаемой мысли. Поэтому на такие вопросительные предложения можно дать и такие короткие ответы, как **да** или **нет...**

Məsələn:

- **Sən kitabı aldın?** – **Bəli.**

- **Şeiri əzbərlədinmi?** – **Yox.**

3. Sual əvəzliləri ilə əmələ gələn sual cümlələri (вопросительные предложения, образуемые с помощью вопросительных местоимений);

Məsələn:

Nə üçün işıqları yandırmırsınız? (İ.Əfəndiyev). **Polkovnik, bu saat hərəkəti idarə edən kimdir?** (C.Cabbarlı). **Bu sözlərin hansı onun həqiqi etiqağını ifadə edirdi?** (M.İbrahimov).

İndi adamları **kim** tutub aparır? (M.Hüseyn).

Sual mənasını qüvvətləndirmək üçün sual cümlələrində **ki, bəs, məgər** ədatlarından istifadə edilir.

Для усиления вопросительной интонации в вопросительных предложениях употребляются частицы **ki, bəs, məgər**;

Məsələn:

Biz rayon üçün nə etmişik **ki**? (M.İbrahimov). **Məgər** sən özün həmin cəhənnəmdən keçməmişənmisənmi? (Ə.Məmmədخانلی). **Bəs** kəndin başqa camaatından niyə səs-səmir çıxmır? (Ə.Məmmədخانلی). **Bəs** o gəlmir?

Dildə cavab tələb etməyən sual cümlələrindən də istifadə edilir, belələrinə ritorik sual cümlələri deyilir.

В языке употребляются вопросительные предложения, которые не требуют ответа, они называются риторическими.

Məsələn:

Ayrılarımı **könül candan** (S.Vurğun). **Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?** (S.Vurğun). **Nədir gözəllərdə bu işvə, bu rəng. Can dustaq olanda gülərmisən ürək?** (S.Vurğun).

Tapşırıq 229. Sual cümləsinin hər növünə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 230. Mətni köçürün, sual cümlələrinin altından xətt çəkin.

- Qızım, yenə Məryəmi niyə küsdürüb yola salmışan? – Oyuncaqlarıma toxunurdu. – Oyuncaq oynatmaq üçündür. Bəs toxunmasın, necə oynatsın? Sən özün oynadırsan, yoldaşlarını niyə qoymursan? – Öz oyuncaqlarımdır. – Adam yoldaşına elə deməz, qızım. – Elə demədim. – Bəs necə dedin? – Dedim, əl dəymə! – Daha nə dedin? – Heç zad, dedim sındırarsan. – Daha? – Heç nə. – Demisən, fikirləş, gör nə demisən? – Bir də dedim, atam alıb!

Şəfiqə xanım Ziyafətin əlini ovcuna alıb çənəsini yuxarı qaldırdı, gözünün içinə baxdı. Əlini dizinə vurdu: - Qızım, adam yetim qızın yanında elə danışmaz! Sən bilmirsənmi,

Məryəmin atası yoxdur? – Bilirəm, onun atası ölüb. – Bəs adam atasız qızın yanında ata ilə öyünərmimi? Sinəsinə döyüb ata, ata deyərmi? (Mir Cəlal).

Əmr cümləsi

«Əmr cümləsi qəti əmrdən xahiş və nəsihətə qədər əmrin müxtəlif çalarlarını ifadə edir» (побудительные предложения выражают оттенки волеизъявления – от категорического приказа до просьбы и увещания)¹.

Məsələn:

1. **Əmr bildirənlər** (выражающие приказ): Qubernator – **Siz birbaşa mənimlə danışın, pulemyotları düzün, Nobeli bərk qoruyun...** (C.Cabbarlı). İbrahim xan – **Tez olun, tutun Eldarı...** (S.Vurğun).

2. **İstək, arzu bildirənlər** (выражающие желание):

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az,
Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın torpağın bağı.
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar.

(S.Rüstəm)

3. **Xahiş bildirənlər** (выражающие просьбу): **İzin ver, qolumu salım boynuna** (S.Rüstəm). **Təvəqqə edirəm, Münəvvərlərimiz məni diqqət ilə eşitsinlər** (Mir Cəlal).

4. **Öyüd, nəsihət, məsləhət, təskinlik bildirənlər** (выражающие увещание, нравоучение, совет, утешение): **Şirin dillər səni aldatmasın** (Mir Cəlal). **Fikir elmə, oğul, iş igid ba-**

---

¹ Вах: Грамматика русского языка. II cild. Sintaksis. I hissə, SSRİ EA nəşri, - M.: 1954, səh. 364.

şına gələr (Mir Cəlal).

**Şair, heç aldanma, dünya varına,
İnanma dünyanın etibarına,
Savab işlər gör, yaxşılıq eylə.**

(S.Vurğun)

5. Yalvarış bildirənlər (выражающие мольбу):

**Gültəkin – Dövlət bəy, yalvarıram, sizə, bir də mənimlə
görüşməyə can atmayınız. Qoy bu görüş son görüş olsun...
(C.Cabbarlı).**

**Məni yalnız qoyub hara gedirsən?
Acı göz yaşına, amandır, getmə.
Dərdli könlümdəki xoş arzuları
Mübarək əlinlə oyandır, getmə.**

(S.Rüstəm)

Misallardan görüldüyü kimi, əmr cümlələrinin xəbəri, əsasən, felin əmr forması ilə ifadə olunur (как видно из примеров, сказуемое побудительных предложений выражается, в основном, повелительным наклонением глагола).

Əmr cümlələri, məsdər cümlələri, müxtəlif tipli yarımçıq cümlələr formasında da ola bilər (побудительные предложения могут быть в форме инфинитивных и неполных предложений разных типов);

Məsələn:

Polismeyster – Volodini buraxmaq?

Qubernator – Buraxmaq.

Polismeyster – Elədir ki, var, general həzrətləri. Bu doğru əmrdir, çünki onun nüfuzu çox böyükdür.

Qubernator – Buraxmaq və sabahdan gec olmayaraq, - onu və Əsriyanı mənə təslim etmək (C.Cabbarlı).

Qubernator – Polkovnik, onu buraxın! Yoldaşlarını elə bu gecə birbaşa dustağa (C.Cabbarlı).

Şah – Sitarəni. (C.Cabbarlı).

Şah – Sakit (C.Cabbarlı).

Əmr cümlələri, mənasından asılı olaraq, gah yüksək, gah da adi tonla ifadə edilir.

(В зависимости от значения, побудительные предложения выражаются то высоким, то обычным тоном).

Tapşırıq 231. Birinci, ikinci və üçüncü şəxslərin hərəsinə aid iki cümlə (tək və cəm) yazın.

Tapşırıq 232. Şeir parçalarını köçürün, əmr cümlələrinin altından xətt çəkin.

Gördüyün, seçdiyın nöqsanları sən
Bağışla, oxucum... mümkünsə əgər...
Buyur, köməkçim ol, yapış əlimdən.
Mənim yaratdığım bu sadə əsər

Sənin şöhrətinlə bir dastan olsun...
Bir zəmiyə dönsün hər kiçik sünbül;
Muğanda əkdiyim bu xırdaca gül
Qoy sənin əlinlə gülüstan olsun!..

(S.Vurğun)

Gəl, ört pəncərəni, qalaq üz-üzə
Bir sən ol, bir də mən, bir də gözlərin.
Vüsal qərğ olurkən hicran dənizə
Ağ bir yelkən olsun o son sözlərin.

Bir sən ol, bir də dərdimiz.
Ağlayaq doyunca, gülək doyunca,
Baş-başa qaldıqca bu möhnətdə biz
Döysün qapıları külək doyunca.

Döysün qoy, açmayaq. Yorulsun külək,
Qəmli hicran qalsın qapıda dustaq.

Bir an vüsalınla çırpınsın ürək,
Sonra... sonra yenə biz ayrılmayaq.

(R.Rza)

Nida cümləsi

Nəqli, sual və əmr cümlələri yüksək hiss-həyəcanla ifadə edilərkən nida cümləsinə çevrilir (повествовательные, вопросительные и побудительные предложения, произнесенные с особой эмоциональностью, становятся восклицательными предложениями). Məsələn:

Baxın durna kimi cərgələnmişdir,
Göydən yer üzünə nur ələnmişdir!

(S.Vurğun)

Nədir gözəllərdə bu işvə, bu rəng,
Can dustaq olanda gülərmə ürək!

(S.Vurğun)

Yaşasın ulduzlu sönməz gecələr,
Yaşasın daima sevdalı səhər!

(S.Vurğun)

Nida cümlələri heyrət, təəccüb, şübhə, istehza, nifrət, qorxu, vahimə, qəzəb, hirs, kin, sevinc, mərhəmət, mehribanlıq, qəm, kədər, qüسسə və s. kimi hissləri ifadə edə bilər.

Восклицательные предложения могут выражать возторг, удивление, сомнение, иронию, презрение, страх, ужас, гнев, злобу, радость, милость, приветливость, грусть, тоску, печаль и другие чувства.

Məsələn:

Aman! Bu olmaya Vaqifin səsi?

(S.Vurğun)

Of... Dostum, qardaşım, xoş buyurmusan,
Səndə dağ havası duyuram, inan!

(S.Vurğun)

Nələr gördün, aman, Vaqif!
Nə qansızmış zaman, Vaqif!

(S.Vurğun)

Qonağı, qonağı... qonağa bir bax,
Hər yoldan ötəni başa çıxarmaq!

(S.Vurğun)

İtil gözlərimdən, bivəfa yarım!

(S.Vurğun)

Nə gözəl də boyu var!

(S.Vurğun)

Tapşırıq 233. Nida cümlələrinə aid beş misal yazın.

Tapşırıq 234. Aşağıdakı şeir parçasını köçürün, nida cümlələrinin altından xətt çəkin.

Yanır çaylar, yanır çəmən, quşlar da ellərə qaçır,
Alov tutur yamaqları!
Qatar-qatar məşəl kimi qaranlığa işıq saçır
Alışan sərv ağaqları...

O məşəllər yana-yana,
Hər fədakar qəhrəmana
Yol göstərir gecə yarı.
Gedir zəfər orduları...

Bütün dünya dilə gəlir bir rübabın simləri tək
Dostlar! Uğur olsun sizə!
Göylər qızı o günəş də ədalətə səs verəcək:
Alqış sizin eşqinizə!

Alqış sizin yurdunuza!
Mən də sizi alqışladım.
Bu şeirimi bağışladım
Sizin zəfər ordunuza!

(S.Vurğun)

Tapşırıq 235. Bir cümləni mətn daxilində həm nəqli, həm sual, həm də nida cümləsi kimi işlədin.

Müxtəsər və geniş cümlələr

Ancaq baş üzvlərdən ibarət olan cümlələrə müxtəsər cümlələr deyilir (предложения, состоящие только из главных членов, называются нераспространенными); məsələn: **Xan deyir. Vidadi gəlsin** (S.Vurğun). **Keçər qüssə, keçər qəm** (N.Xəzri). **Qaraş dayandı...** (M.İbrahimov). **Yaxşı, sən deyən olsun, mən eşitdim, sən xoruldayırsan...** (S.Qənizadə). **Zəng vuruldu. Dərs başlandı** (S.Qənizadə).

Geniş cümlələrin tərkibində ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir (в состав распространенных предложений входят и второстепенные члены); məsələn:

Xeyr! Mən yoldaşam uçan quşlara (S.Vurğun). **Salman qaranlıqda qızın əlini tutub sıxdı** (M.İbrahimov). **Bu misaldakı bayağılıq, açıq təhqirənə işarələr Mayanın mənliliyini sarsıtdı...** (M.İbrahimov). **Başladığımız dərs hələ qurtarmamışdır** (S.Qənizadə).

Qeyd: Bir qayda olaraq, cümlələrin müxtəsər və geniş cümlələr üzrə bölgüsü cümlələrin tərkibli cümlələrə əsaslanır, lakin tərkibli cümlələrin də müxtəsəri və genişliyi olur.

Примечание. Как правило, деление предложений на нераспространенный и распространенный основывается на материале двусоставных предложений, но односоставные предложения тоже бывают нераспространенными и распространенными.

Müqayisə et (сравни): Səhərdir – İndi səhərdir, sakitlik idi – hər yerdə sakitlik idi.

Tapşırıq 236. Mətni köçürün. Müxtəsər cümlələrin altından bir, geniş cümlələrin altından iki xətt çəkin.

Sadiq kişi dözə bilmədi. Vahidin qolundan tutub silkələdi (Mir Cəlal). Vahid susmuşdu. Sadiq kişinin yenə də qulağı onda idi. Dalısını danışacağını gözləyirdi (Mir Cəlal). Vahid düz danışdı (Mir Cəlal). Gəldiyev əvvəl bu vərəqənin surətini çıxartdırdı... Onu bayıra çıxarandan sonra Gəldiyev ayağa qalxıb, partiya komitəsi adından iclasa nəticə vermək istədi (Mir Cəlal).

Tapşırıq 237. Şeiri əzbərləyin.

İSA BULAĞI

İl ilə calanır, bu həsrət bitmir,
Qəmin aram olmur, kədərin itmir,
Elə hey axırsan, dərd axıb getmir,
Ağlama, ağlama, İsa bulağı.

Hanı, çal-çağırılı illərin hanı?
Tac kimi taxdığıın güllərin hanı?
Şirin nəğmə deyən dillərin hanı?
Ağlama, ağlama, İsa bulağı.

Üstünü quzğunlar alır, bilirəm,
Söyüdlər saçını yolur, bilirəm,
Suların od tutub yanır, bilirəm,
Ağlama, ağlama, İsa bulağı.

Gördün başımıza gələn oyunu,
Bir gün alacaqdır hər kəs payını,

Hələlik zəhərə döndər suyunu
Ağlama, ağlama, İsa bulağı.

Sən könül nəğməmsən, Şuşam baş tacım,
Səndə yuyulacaq hər ağrım, acım.
Suyunu buz kimi sərin tut, bacım,
Ağlama, ağlama, İsa bulağı....

(Nüsrət Kəsəmənli)

Tapşırıq 238. Tarixi abidələrimiz mövzusunda inşa yazın.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən düzəlir, mürəkkəb cümlə isə cümlələrdən əmələ gəlir (простое предложение строится из слов и словосочетаний, а сложное – из предложений); məsələn:

Dünyada insanın xəyal və arzuları hüdudsuzdur (M.İbrahimov). İndi də evdə hər şey öz yerində idi (O.Salamzadə).

Mürəkkəb cümlə: O gündən zəhmət adamının gözüne işıq gəldi, zülm və əsarət dünyası sarsılmağa üz qoydu (M.İbrahimov). Vətənimizin qüdrətli yüksəlişini göstərən hər rəqəmə baxsaq, hər rəqəmin mənasını düşünmək, xəyalımızda bu günün və gələcəyin gözəl mənzərəsi açılacaq, rəqəmlərin şeiriyəti bizi valeh edəcəkdir (M.İbrahimov). Tahirə yalnız indi başa düşürdü ki, bu kiçik otağın əsil bəzəyi onların xoşbəxtliyi imiş... (O.Salamzadə).

Mürəkkəb cümlədə əlaqə vasitələri
(Способы выражения отношений
в сложном предложении)

Mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında mənə və qrammatik əlaqələr aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur (смысловые и грамматические отношения между частями сложного предложения выражаются при помощи следующих средств):

1. İntonasiya vasitəsilə (при помощи интонации); məsələn:

Körpələr böyüdü, gənclər qocaldı,
Zaman yaşa doldu, insan ağıla.

(S.Vurgun)

De, hansı fəsildə kəndə dönərsən?

(İ.Səfərli)

Daşların dibindən hərdən kəklik uçur, adamların başı üstündən keçən turac sürüləri fişəng kimi səslənirdi (Mir Cəlal).

2. Bağlayıcılar vasitəsilə (при помощи союзов); məsələn:

İnqilabdan əvvəlki həyatın düyünlü, əzablı, kədərli cəhətlərindən biri də bu idi ki, təmiz arzuların, uca xəyalların, böyük fikirlərin yerinə yetirilməsi imkanı yox idi (M.İbrahimov). Bəlkə də bunlar balaca detallardır, lakin bunlara da diqqət etmək, evin çölünü də, içini də zövqlə, mədəniyyətlə düzəltmək lazımdır (M.İbrahimov). Hələ onda giləs ağaclarının başına gün düşməmişdi və giləslər qızıl sırğa kimi parıldamırdı (Ə.Əylisli).

3. -sa, -sə, -mı, -mi, -mu, -mü ədatları vasitəsilə (при помощи частиц -sa, -sə, -mı, -mi, -mu, -mü); məsələn;

Yadımdadırmı, bir dəfə səni adamların yanında necə pərt elədim? (O.Salamzadə). Əgər sən həddindən artıq nəzakətli olsaydın, mən səni heç sevməzdim (O.Salamzadə).

4. Kim, hara, necə, hansı, haçan, nə və s. əvəzlilərin köməyi ilə (при помощи местоимений **kim, hara, necə, hansı, haçan, nə** и т.д.); məsələn:

Kim çalışır, o da yaxşı cavab verir. Neçə başa düşdüsə, elə də tərcümə elədi. Haçan gəlsə, o vaxt söhbət edərik. Nə istəsələr, razı olarıq.

Tapşırıq 239. Aşağıdakı mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin əlaqə vasitələrini göstərin.

Nə qədər çətin olsa da, mən onu oxuyacağam (Mir Cəlal). Siz getməyəcəksinizsə, mən başqa bir həkim istəyim (Mir Cəlal). Deyirlər ki, yamyaşıldır göy zəmilər orda hələ (S.Vurğun). Hələ nə ot göyərmişdir, nə də ki, yaşıl yarpaq (S.Vurğun). Hovuzun uzunluğu yüz metr, eni əlli metrə qədərdir. Bir hissəsi adama boy verir, o biri hissəsi isə dərinidir (M.İbrahimov). Azərbaycanın ölməz şairi, milli iftixarı olan Nizami deyirdi ki, həyatın mənası yeməkdə və yatmaqda deyildir (M.İbrahimov). Mən onun salamını aldım, xatırlamağa çalışdım ki, görəsən, bu xoşsifət adamı harada görmüşəm (M.İbrahimov).

Ürək deyir: «Son əsəri bu meydana çək,
Gəlib-gedən seyr eləsin qoy dəstə-dəstə».

(S.Vurğun)

Yetmişdən yuxarı olsa da yaşı,
Əllər o əllərdir, qollar o qollar.

(S.Vurğun)

Tabesiz mürəkkəb cümlə

Tərəflərinin əlaqə vasitələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlənin iki növü var (по способу выражения отношений между компонентами, сложносочиненное предложение имеет два вида):

1. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnir (Компоненты этих бессоюзных сложносочиненных предло-

жений связываются при помощи интонации); məsələn:

Axşam oldu, gün batdı, şamlar yandı (A.Səhhət). Günəş çıxır, dağdan uçur dumanlar (A.Səhhət). Üç ay sonra yaz fəslidi, gün düşmüşdü çöllərə (A.Səhhət). Qorxdu Əhməd, rəngi qaçdı, tir-tir əsdi əlləri (A.Səhhət).

Susdu səma, susdu dəniz, susdu torpaq,
Əsdi külək, soldu çiçək, düşdü yarpaq...

(S.Vurğun)

Kür üstündə at oynadar sərt külək,
Bulud gələr, şimşək oynar, od çıxar.

(S.Vurğun)

2. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlə. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri tabesizlik bağlayıcıları ilə bir-birinə bağlanır (компоненты сложносочиненных предложений с союзами соединяются сочинительными союзами).

a) Və bağlayıcısı ilə (при помощи союза və – и); məsələn:

Qızların ən gözəli Zərifənin sözləri o gün axşamacan mənim ürəyimdə səsləndi və axşamçağı bibim çöldən qayıdanda mən sevinə-sevinə onun qabağına qaçdım (Ə.Əylisli). Gurultu qopdu və böyük bir qaya parçalanıb dərəyə düşdü. Qış getdi və bahar gəldi.

b) Amma, ancaq, lakin, fəqət bağlayıcıları ilə (при помощи союзов amma, ancaq, lakin - но, а); məsələn:

Mən tələsmək istəyirdim, ancaq bacarmırdım (Mir Cəlal). Görünmürdülər, lakin acı və yanıqlı nəfəsləri, hənirtləri on addımlıqda duyulurdu (Mir Cəlal). Fikir karvanı keçir gözündən, fəqət yazılmamış varaq kimi yəm (S.Vurğun).

c) Ya-ya da bağlayıcısı ilə (при помощи союза ya-ya – да – или-или); məsələn:

Ya bu yerlərdə su çıxarılmalıdır, ya da biz bu işdən əl çəkməliyik. Ya biz sənənlə getməliyik, ya da sən bizimlə qalmısan. Kazakları ya özü çağırtdırıb, ya da onun xahişi ilə xozeyin göndərib (M.Hüseyn).

ç) Nə-nə (də) bağlayıcısı ilə (при помощи союза nə-nə (də) – ни-ни); məsələn:

Nə ot saralacaq, nə gül solacaq (S.Vurğun).

Fəqət sənsiz nə bir gülşən, nə bir yarpaq göyərmişdir.

Nə eşqin laləzarından bir insan lalə dərməmişdir.

Nə qürbət var, nə həsrət var (S.Vurğun).

Artıq nə tar eşidilirdi, nə yaraşığı oğlan, nə də səhnə nəzərdə idi (Mir Cəlal).

d) Həm-həm də bağlayıcısı ilə (при помощи həm-həm də – и-и); məsələn:

Həm qar yağır, həm də yazın isti nəfəsi duyulurdu.

Həm küçələrə asfalt salınır, həm də ətraf yaşıllaşdırılırdı.

e) Gah-gah da bağlayıcı ilə (при помощи союза gah-gah da – то-то); məsələn:

Gah göyün üzünü qara buludlar alır, gah da hava açılırdı. Gah yağış yağır, gah da şiddətli tufan qopurdu.

ə) Yəni bağlayıcısı ilə (при помощи союза yəni – то есть); məsələn:

Onlar hər nöqtəyə diqqət edirlər, yəni məsələnin düzgün həllinə çalışırlar. Təbiət canlanır və gözəlləşir, yəni qışın sərt havası yox olur, yaşıllıqlar görünməyə başlayır.

f) İsə bağlayıcısı ilə (при помощи союза isə – но, а);

Məsələn:

Hacının, təxminən, yeddiillik savadı var, oğlu Əhməd isə indi yeddinci sinifdə oxuyur, dörd ildən sonra orta məktəbi bitirəcəkdir (M.İbrahimov). Mən dərs oxuyuram, sən isə işləyirsən. Onlar getmək istəyir, siz isə buna fikir vermirsiniz. Gecə bibim pəncərənin qabağında dayanıb uzun fikrə getdi, Mərcan xala isə evin bir küncündə palaz üstə özünə yaraşmayan məyus görkəmdə oturub gözünü bir nöqtəyə zillədi (Ə.Əylisli).

Tapşırıq 240. Aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasındakı əlaqə vasitələrini göstərin.

Nə rəngi saralmış, nə hüsnü solmuş (S.Vurğun). Zaman

yaşa dolur, gəncleşir illər (S.Vurğun). Yox, Hacı'nın qızı, bir iş də var: axı böyük dura-dura, kiçiyi ərə vermək yaxşı deyil (Y.V.Çəmənşəminli). Birdən bərk şaqqıltı gəldi: pəncərə sınıb töküldü və çıraq da içəridə sındı... (Y.V.Çəmənşəminli). Onlar gedəndə günortadan azca keçmişdi. Məktəbdə ikinci növbənin ilk dərsi başlanmışdı (Ə.Əylisli). Mən o arxdan gözüyümü tullanırdım, ancaq bibimin xatirinə bunu eləmədim (Ə.Əylisli). O, məktubu alıb qoltuğuna qoydu və biz sarı sulu arxın qırağı ilə yolumuza davam etdik (Ə.Əylisli).

Tapşırıq 241. Tabesiz mürəkkəb cümləyə aid misalları köçürün, tərəfləri arasındakı əlaqələri göstərin.

Yalnız bir şey qaldı: Solmazın gözəlliyinə doğru kaman çevirən hərif sənin öz qulun biləgənli Elxandır (C.Cabbarlı). Döyürlər, söyürlər, daşayırlar, o isə susardı (C.Cabbarlı). Doğrudan da, usta Ağabalanın saqqalı gözəl saqqal idi: qara atlas parçası kimi üzünün iki tərəfini tutub gicgahlarına getdikcə ucları nazilir, gözəl bir surətdə qulaqlarına yapışırdı (Y.V.Çəmənşəminli).

Qoy gözəllər bir daha məndən məhəbbət ummasın,
Qəlbimin sultanı, eşqim, tacidarım yoldadı.

(S.Rüstəm)

Tapşırıq 242. Aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

Все жаловались на холод и дождь стучал в окно (А.Чехов). Ножи стучат, посуда звенит, масло шипит (А.Чехов). В самом деле дверь открылась и Марья Гавриловна подошла здороваться с папенькой и маменькой (А.Пушкин). Душно стало в сакле, и я вышел на воздух освежиться (М.Лермонтов).

Ты богат, я очень беден,
Ты прозаик, я поэт.

(А.Пушкин)

Tapşırıq 243. Mətni öyrənin.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ

Bəxtiyar Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında ikən ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşdür (1934). Burada orta məktəbi qurtarandan sonra ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1942-1947). Bədii yaradıcılığa 1943-cü ildə "Ana və şəkil" adlı şeiri ilə başlamışdır. O vaxtdan dövrü mətbuatda şeirləri, elmi məqalələri, rəyləri müntəzəm çap olunmuşdur. Onun lirik şeir və poemalarında, mənzum pyeslərində müasir dövrün problemləri lirik-fəlsəfi planda, yeni əlvan boyalarla təsvir edilmişdir. "İkinci səs", "Vicdan", "Yağışdan sonra", "Yollara iz düşür", "Fəryad" və "Hara gedir bu dünya", "Özümüzü kəsən qılınc", "Cəzasız günah", "Dar ağacı", "Rəqabət" (1960-2003) pyesləri Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə rəngidçi-ədəbiyyatşünas kimi də fəaliyyət göstərmişdir. "Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (1964). Azərbaycan Dövlət Universitetində Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının professoru vəzifəsində çalışmışdır (1950-1990). Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü (1980), sonra həqiqi üzvü (2000) seçilmişdir. O, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyətinin və Ağsaqallar Şurasının üzvü idi (1991). Ədəbi-bədii prosesin yorulmaq bilməyən təbliğatçısı və təşkilatçısı kimi tanınırdı.

Bəxtiyar Vahabzadə 60-cı illərdən başlayan milli azadlıq hərəkatının öncüllərindən biri idi. O, 1958-ci ildə yazdığı "Gülüstan" poeması ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın tarixi faciəsini dilə gətirmiş, rus və fars imperiyasının pəncəsi altında inləyən Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlal uğrunda ədalətli mübarizəsinə qoşulmuşdur.

Birbaşa Sovet diktaturasını ifşa edən əsərlərini şair, Sovet İttifaqı dağıldandan sonra "Sandıqdan səslər" başlığı altında nəşr etdirmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə 2009-cu il fevralın 14-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Tapşırıq 244. Şeiri əzbərləyin

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan, sənsən mənim
Ülviyyətim, şan-şöhrətim.
Adın mənim öz adımdır,
Sənsiz mənim nə qiymətim?

Nəfəsimiz Babəklərin,
Sabirlərin od nəfəsi.
Mahnımızda yaşar bizim
Babaların ayaq səsi.

Biz tarixə sığınmadıq,
Dünən varıq, bu gün varıq.
Biz keçmişə güvənərək
Gələcəyə addımlarıq.

Azərbaycan, mənim eşqim,
Mənim andım, mənim anam.
Biz ikimiz bir torpağıq,
Mən də sənə bir parçanam.

Bəxtiyar Vahabzadə

ПОДВИГ ШЕХИДА

Мубариз Ибрагимов родился 7 февраля 1988 года в селе Алиабад Билясуварского района. С детства хотел стать военным или спортсменом.

Он служил в приграничной зоне и во время перестрелки с армянскими боевиками героически погиб от вражеской пули. Мубариз стал Шехидом в ночь с 18 на 19 июня 2010 года около села Чайлы Тертерского района.

За день до этого Мубариз написал письмо своим родителям. «Дорогие мама и папа! Не скучайте по мне... встретимся в раю. Молитесь за меня... Пока не стану Шехидом, буду бороться с врагом. Если же стану Шехидом, то не плачьте, наоборот, радуйтесь за меня... Я обязан сделать это. Да здравствует Родина. Ваш сын Мубариз».

Когда он погиб, ему было всего 22 года. Смерть Мубариза потрясла всех.

Армяне вернули его тело спустя 5 месяцев. 7 ноября 2010 года Мубариз был похоронен в Аллее Почётного захоронения в Баку.

В честь Шехида построен танкер «Мубариз Ибрагимов». Известный писатель Мустафа Чемежли написал документальную повесть «Мубариз» («Борец»).

За боевой подвиг Мубаризу Ибрагимову посмертно присвоено звание Национального Героя Азербайджана. Его именем названы школа и улица в Билясуварском районе. Перед лицеем поставлен памятник герою. Открыли дом-музей Мубариза Ибрагимова. Мубариз Ибрагимов всегда будет примером для нашей молодёжи.

Tabeli mürəkkəb cümlə

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri (baş və budaq cümlələr) bir sıra vasitələrlə bağlanır (в азербайджанском языке компоненты (главное и придаточное предложение) сложноподчиненного предложения связываются рядом способов):

1. İntonasiya ilə (с помощью интонации); məsələn:

Yaxın gəl, bir az da danışaq barı (S.Vurğun). Gülzarın yanında orta dirəkdən, Asılmış radio deyir ürəkdən: «Oyanın, yoldaşlar, iş zamanıdır». Ürək dedi: bağla məni. O gözlərin kəməndinə (S.Vurğun).

2. Bağlayıcılarla (с помощью союзов):

a) Ki – что; məsələn:

Heç təsəvvürümə gəlməzdi **ki**, onlar belə tez qayıdalar (C.Əlibəyov). Arzum budur **ki**, dənizdə təzə Abşeron olsun (M.Hüseyn). Bax buna görə də dünyadan xəbərsiz balıqçı inanmırdı **ki**, həyat da dəyişəcəkdir (C.Əlibəyov). İyirmi ildir **ki**, qələm çalırsan (S.Vurğun). O bir şeirdir **ki**, ehtişamı var... (S.Vurğun).

b) Çünki – потому что; məsələn:

Havalar soyuyur, mal-qaranın ayağı çöllərdən kəsilirdi, **çünki** xəzan fəslinin qüssəli günləri gəlib keçirdi (M.İbrahimoğlu). Ancaq mən Yaqubun sözünə baxmağa məcbur idim, **çünki**, kimsəsiz olmaq bundan qat-qat pis idi (Ə.Əylisli).

c) Hərçənd – хотя; məsələn:

Hərçənd işə gec başladıq, ancaq yenə qalib gəldik. **Hərçənd** qış çoxdan girmişdi, yenə də havalar isti keçirdi.

3. Ədatlarla (с помощью частиц):

a) –sa, -sə; məsələn:

Dostum, yaxşı oxuyarsansa, savadlı kadr olarsan.

b) –mı, -mi, -mu, -mü; məsələn:

Uşaqlar bağçadan evə qayıtdımı, hər şey alt-üst olurdu. Qaş qaraldımı, hamı evlərə doluşurdu. Gün çıxdımı, çöllər adamlarla dolurdu.

4. Başqa vasitələrlə – ayrı-ayrı sözlər, ifadələr, birləşmələr vasitəsilə (другими словами, выражениями, сочетаниями);

məsələn:

O, dəslərə yaxşı hazırlaşmışdı, ona görə də yüksək qiymət aldı. Mart ayının əvvəlləri idi, yazın girməsinə az qalırdı, buna görə istər ev işlərində, istərsə də əkin-tikində böyük canlanma var idi. Biz bu gün yola düşəcəyimizi dəqiq bilmirdik, **ona görə də yaxşı hazırlaşma bilməmişik.** Sevindim, **ona görə ki,** bilikli, məlumatlı adamlar ilə həmsöhbət olmaq adamın məlumatını artırır (Mir Cəlal). **Bibim kolxoz işinə gədirdi, buna görə də bizə gec-gec gəlirdi** (Ə.Əylisli).

5. Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında sual əvəzliləri (**kim?, nə? hara? necə? hansı? haçan?**), işarə əvəzliləri (**elə, belə, həmin, o**) və s. sözlərdən də istifadə olunur. Lakin bunlar tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin əlaqələnməsində bilavasitə iştirak etmir (при построении сложноподчиненных предложений используются вопросительные, указательные местоимения и другие слова. Но они не участвуют непосредственно в связях компонентов сложноподчиненных предложений); məsələn:

Nə qədər həyat var, ölməyəcəyəm (S.Rüstəm). Ən dəhşətli gün o gün oldu ki, Yaqub gətirib pəncərəyə şüşə saldı (Ə.Əylisli). Kim çalışır, işləyir, o xoşbəxt olur. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına (atalar sözü). Hara gedirəm, orada səni görürəm.

Tapşırıq 246. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələrin əlaqə vasitələrini göstərin.

Sən deyirsən: «Qəlbimizdə Koroğlunun qanı vardır».

Mən deyirəm: «Bu namusla yaşayanlar bəxtiyardır».

Sən deyirsən: «Misri qılınc. Leş bir yana, baş bir yana».

Mən deyirəm: «Ölüm yoxdur od içində qəhrəmana».

(S.Vurğun)

Soruşma ki, ürəyimdə nə qalmışdır,

Zənn etmə ki, qarlı dağlar qocalmışdır.

(S.Vurğun)

Tər lan tə bim ha va la nı b u ç sa da,
Şim şək olub bu lud lar dan keç sə də,

Fə za lar dan siz ə sö hbət aç sa da,
Vətən adlı öz yu va sı var onun.

(S.Vurğun)

Hara ge dir sən sə, mə ni də apar,
A pa rsan ürəyim tə sə lli ta par.
O ba xıb üzümə gü lümsəyərək
De yir ki: «İstəsən, qo calmaz ürək»

Qəm ye mə, saç lar ın de yilsə qara,
Da ğlar nə qədər çox bü rünsə qara,
Ba har da qər q olur gü lə-çi çəyə,
Qəm ye mə saç lar ın a ğar ır de yə.

(S.Rüstəm)

Narazı qaldım ona görə ki, yazın günündə, istirahətə çıxdığımız yerdə nə istifadəbazlıqdır (Mir Cəlal). Öylə bir gülşən ki, heç solmaq yaraşmır hüsnünə (S.Rüstəm). O qədər acıqlanmış, qəzəblənmişdi ki, çırtma vursaydın, qanı çıxmazdı (Ə.Vəliyev). Mən şeyləri evə gətirməyimə sevindim, çünki o axşam bibimin halı qarışmadı (Ə.Əylisli). Bəzi kişilər vardır ki, vaxtında evlənməzlər. Onlar elə bir yaşda evlənirlər ki, nə onlar qadına, nə qadın onlara lazım olur (M.S.Ordubadı).

Tapşırıq 247. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

Приезжайте и скажите, что все хорошо (А.Чехов). И как раз это было то время, когда жена стала часто отлучаться (А.Чехов). Надя повела ребят светлым коридором, окна которого выходили на город (А.Фадеев).

Budaq cümlələr

Azərbaycan dilində aşağıdakı budaq cümlə növləri var (в азербайджанском языке имеются следующие виды придаточных предложений).

1. **Mübtəda budaq cümləsi** (придаточное предложение подлежащее).

2. **Xəbər budaq cümləsi** (придаточное предложение сказуемое).

3. **Tamamlıq budaq cümləsi** (придаточное предложение дополнительное).

4. **Təyin budaq cümləsi** (определяющее придаточное предложение).

5. **Zaman budaq cümləsi** (придаточное предложение времени).

6. **Yer budaq cümləsi** (придаточное предложение места).

7. **Səbəb budaq cümləsi** (придаточное предложение причины).

8. **Məqsəd budaq cümləsi** (придаточное предложение цели).

9. **Kəmiyyət budaq cümləsi** (придаточное предложение количества).

10. **Tərzi-hərəkət budaq cümləsi** (придаточное предложение образа действия).

11. **Dərəcə budaq cümləsi** (придаточное предложение степени).

12. **Nəticə budaq cümləsi** (придаточное предложение следствия).

13. **Şərt budaq cümləsi** (придаточное предложение условное).

14. **Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi** (придаточное предложение сопоставительно-уступительное).

Mübtəda budaq cümləsi

Sualları: **nə? kim?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **kim, nə, eləsi...**

Misallar:

Xalqımızın mənalı məsəllərindən birində deyilir ki, dünya gör-götür dünyasıdır (M.İbrahimov). Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına (atalar sözü). Eləsi də vardı ki, xalis təsərrüfat vəzifəsi istəyirdi (Mir Cəlal). İlk dəfə idi ki, belə bir qadınla qarşılaşardım (Mir Cəlal). Bizə aydın oldu ki, Əntərzadə bir klub işçisi deyil, xaliscə bir fırıldaqçıdır (Mir Cəlal). Bu bir aydın həqiqətdir, çəkiç zindandan ayrılmaz (S.Rüstəm). Qaydadır, dənizdə dalğalar coşar (S.Rüstəm). İkincisi, böyükklərin küçədə bir kəsin üstünə qışqırmağı o deməkdir ki, səni özümə yaxın adam bilirəm, yad adamın, özgə adamın özgənin uşağı ilə nə işi vardı? (Ə.Əylisli).

Hər kim zəhər içsə gözəl yarın əlindən,
Olmaz, bilirəm, zərrə peşiman əməlindən.

(S.Rüstəm)

Tapşırıq 248. Mübtəda budaq cümləsinə aid beş misal yazın.

Tapşırıq 249. Yuxarıdakı misallardan beşini rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 250. Yuxarıdakı tabeli mürəkkəb cümlələrdən beşini sadə cümləyə çevirin.

Nümunə: İlk dəfə idi ki, belə bir qadınla qarşılaşardım - belə bir qadınla qarşılaşdığım ilk dəfə idi.

Xəbər budaq cümləsi

Sualları: **nədir? nədədir? nədəndir? necədir?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **bu(dur), o(dur), o(ndadır), belə(dir), o elə(dir), ora(dır).**

Misallar:

Yuxarıdakı sətirlərdən çıxan budur ki, kəndin indiki tələblərə cavab verməsi üçün, texnikadan faydalı və səmərəli istifadə etməsi üçün aydın və möhkəm xarakterli, bilikli və bacarıqlı adamlar lazımdır (M.İbrahimov). Maraqlı cəhət orasıdır ki, Dilarə kimilər maşından dörd əli ilə tuturlar, onun qədərini, qiymətini bilirlər (M.İbrahimov). Onun bildiyi şey bu idi ki, Məşədi Möhsün qaymağı görən kimi gülümsəyir (Mir Cəlal). Məsələ burasındadır ki, onları döymək, ağrıtmmaq, ağlatmaq mümkün deyil (Ə.Əylisli).

Diləyim budur ki, hər gecə, hər gün
Sənin qələmindən inci tökülsün!

(S.Vurğun)

Süleyman Rüstəmin səndən budur ancaq təmənnası:
«Oyan xalqım!» - deyib Təbrizdə çək eşq ilə car, bülbül!

(S.Rüstəm)

Tapşırıq 251. Xəbər budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 252. Yuxarıdakı misallardan üçünü sadə cümləyə çevirin.

Nümunə: Məsələ burasındadır ki, onları döymək, ağrıtmmaq, ağlatmaq mümkün deyil - Məsələ onları döyməyin, ağrıtməyin, ağlatməyin mümkün olmamasındadır.

Tamamlıq budaq cümləsi

Sualları: **nəyi? nə? kimi? nəyə? kimə? nədə? kimdə? nədən? kimdən? nə ilə? kim ilə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -ki, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **kim? nə?**

Misallar:

Hidayət dərk etməyə bilməzdi ki, indi Cəmilin işlərini yeni katib seçilən adam aparmalıdır (Mir Cəlal). Əlac ona qalır ki, işini qurtarıb, almaçıq, üzüağ, müdirin yanına gedəsən (Mir Cəlal).

İnanmışam, bayrağımız yer üzündə yüksələcək.
Bu bayrağın kölgəsinə qoca dünya xoş gələcək!

(S.Vurğun)

Bilirəm, ellərin düz vəfası var,
Burda keçən ömrün min səfası var.

(S.Vurğun)

Mən indi bildim ki, xeyli ağırdır
Dünyanı düşünən bir şair olmaq!

(S.Vurğun)

Şahidik biz -
Vətənimiz
Məhəbbətin qucağıdır,
Şeir, sənət ocağıdır.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 253. Yuxarıdakı misallardan tamamlıq budaq cümlələrinin suallarını göstərin.

Tapşırıq 254. Yuxarıdakı misallardan beşini rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 255. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələrdən beşini sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

Mən indi bildim ki, xeyli ağırdır
Dünyanı düşünən bir şair olmaq -
İndi mən dünyanı düşünən bir şair olmağın xeyli ağır olduğunu bildim.

Təyin budaq cümləsi

Sualları: **hansı? necə? nə cür?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **həmin, elə, belə, o.**

Misallar:

Axı hələ də elə kəndlərimiz var ki, az məhsul götürür, imkanlardan istifadə edə bilmir, ümumi inkişaf sürətindən çox geridə qalır (M.İbrahimov). Belə bir adam lazımdır ki, burada stolun dalında dursun, bu günlüyə böyüklük eləsin (Mir Cəlal). Elə xatirələr var ki, heç vaxt yaddan çıxmır (M.İbrahimov). Bir öylə gözəl yox ki, vətəndən gözəl olsun! (S.Rüstəm). O, bir dövlət quşudur ki, hər eyvana uçub qonmaz (S.Vurğun).

Bizim gözəl vətənimiz bir mehriban gülşəndir ki,
Başdan-başa məxmər kimi qırmızı bir köynəyi var.

(S.Vurğun)

Bu kitab mehriban bir anadır ki,
Laylayla doludur sinə dəftəri.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 256. Təyin budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 257. Yuxarıdakı misallardan beşini rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 258. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələrdən beşini sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

Bu kitab bir mehriban anadır ki,

Laylayla doludur sinə dəftəri -

Bu kitab sinə dəftəri laylayla dolu olan mehriban bir anadır.

Zaman budaq cümləsi

Sualları: **nə vaxt: nə zaman? haçan?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -ki, -mı, -mi, -mu, -mü, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **nə vaxt, nə zaman, haçan, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, nə zaman, nə zaman ki...**

Misallar:

Mən bu sualı yoğurub, xamır kündəsi kimi hazır etməmişdim ki, bir də gördüm, Səadət xanım məni qucaqladı (Mir Cəlal). Bir gün gələr, ürəyiniz açılar (S.Rüstəm). Sən də varsan, nə qədər varsa, bəşər, varsa həyat (S.Rüstəm).

O gün ki, parladı şahların tacı,
Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı.

(S.Vurğun)

O gün ki, aləmə yayıldı şölən,
Dağlar öz donunu lalədən biçdi.

(S.Vurğun)

Elə ki, əllini aşırdı yaşı,
Artıq çəkilmədi heç yerdə adı.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 259. Zaman budaq cümləsinə aid beş misal yazın.

Tapşırıq 260. Yuxarıdakı nümunələri rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 261. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

O gün ki, parladı şahların tacı,

Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı -

Şahların tacı parlayanda (parlayan gün, parlayan zaman) sən çörək, haqq möhtacı oldun.

Yer budaq cümləsi

Sualları: **hara? (haraya? harada? haradan?).**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **haraya, harada, haradan, oraya, orada, oradan...**

Misallar:

Harda qərar tutsan, orada varam mən (B.Vahabzadə). Katib hansı cəbhədə, hansı şəhərdə olurdusa, orada ruh yüksəkliyi artırdı (C.Əliyev). O yerdə ki, böyüyə hörmət olmadı, orada iş getməz (M.İbrahimov). Məşədibəy haraya getse idi, orada xalqın diqqətini özünə cəlb edirdi (M.Hüseyn). Yollar hara aparırsa, onlar da ora gedirdilər. Haranı məsləhət bildilərsə, orada da işləməyə başladılar. Harada sən varsan, orda dərd olmaz (S.Rüstəm).

Tapşırıq 262. Yer budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 263. Yuxarıdakı misalları rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 264. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirin.

Səbəb budaq cümləsi

Sualları: **niyə, nə üçün? nəyə görə? nə səbəbə? nədən ötrü?**

Əlaqə vasitələri: **çünki, ki, ona görə (ki), ondan ötrü (ki), -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **Ona görə, ondan ötrü.**

Misallar:

Gəl ki, sən gələndə şadlanır ömür (S.Vurğun). Komso-molçular götürüb kənddə elədiyim işlərdən buraya nə yazıblar-sa, dünən məni qovdular (Mir Cəlal). Sevindim, ona görə ki, bilikli, məlumatlı adamlar ilə həmsöhbət olmaq adamın mə-lumatını artırır (Mir Cəlal). Bu sakitlikdə Səadət xanımın təh-qirləri mənə o qədər də acı gəlməzdi, çünki özümdən başqa eşidən yox idi (Mir Cəlal).

Mən bu kiçik şeirimi yazıram göz yaşım-la,
Çünki vidalaşırım bir ürək sirdaşım-la!

(S.Vurğun)

Ey insan! Ürəyin qədrini bil ki,
Həyat çeşməsidir o müqəddəs su...

(S.Vurğun)

Tapşırıq 265. Səbəb budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 266. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tə-r-cümə edin.

Tapşırıq 267. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələrdən üçünü sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

Ey insan! Ürəyin qədrini bil ki,

Həyat çeşməsidir o müqəddəs su...

Ey insan! Ürək həyat çeşməsi olduğu üçün onun qədrini bil.

Məqsəd budaq cümləsi

Sualları: **nə məqsədlə? nə üçün, nədən ötrü? niyə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə.**

Misallar:

Axı sahəni elə hazırlamaq gərəkdir ki, pambıqyığan maşın orada rahat işləyə bilsin (M.İbrahimov). Kənddən çıxdım ki, dinc olam (Mir Cəlal). Hacı həyətdə olan kiçik daxmanı Aslana verdi ki, orada öz qardaş və bacısını sakit eləsin (C.Cabbarlı). Mən təzədən həyətdə girəndə küçə qapısını bərkdən çırpdım ki, bibim eşitsin (Ə.Əylisli). Ali məktəbə daxil oldum ki, oxuyub ali savadlı müəllim olum. Gənclər o məqsədlə neft mədənlərinə gəlirdilər ki, respublikamızın böyük Vətənimizə verdiyi «ağ qızıl» daha çox istehsal olunsun. Ona görə çalışır ki, irəli getsin, gələcəyin fəal qurucularından olsun.

Tapşırıq 268. Məqsəd budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 269. Yuxarıdakı misallardan üçünəni rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 270. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələrdən üçünəni sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

Ona görə çalışır ki, irəli getsin, gələcəyin fəal qurucularından olsun. - İrəli getmək, gələcəyin fəal qurucularından olmaq üçün çalışır.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Sualları: **Necə? nə cür?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **elə, belə, elə bil...**

Misallar:

O, bu sözü elə bərk və etimadla dedi ki, elə bil müqəssir bir adama xitab edirdi (Mir Cəlal). Ayın işığında dəniz elə aydınlaşmışdı ki, sanki onun dibində balıqlar, yosunlar görünəcəkdi (S.Qədirzadə). Mən heç bir iş görmürdüm, elə bil, qəsdən iş görmək istəmirdim (Ə.Əylisli). Yağış elə yağırdı ki, elə bil, yuxarıdan su tökürdülər.

Sənin dastanını belə başladım:
Sağ ol, Vətən oğlu! Sağ ol, qardaşım!

(S.Vurğun)

Gözəllik, incəlik, sevgi, vəfa insandan ayrılmaz,
Axa çaylar, coşan sellər necə ümmandan ayrılmaz.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 271. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 272. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 273. Aşağıdakı misallarda tərzi-hərəkət budaq cümlələri ilə təyin budaq cümlələrini ayırın.

Kitab da vardır ki, onun sözləri
Düzülmüş şəfqətli ulduzlar kimi.

(S.Vurğun)

Rza Qəhrəmani elə adamlardan idi ki, onları həyatın gündəlik axını hakim ictimai quruluşa qarşı qəddar düşmən kimi tərbiyə edir (M.İbrahimov). Biz bu saat elə şəhərdə yaşayır və mübarizə aparırıq ki, onun sənayesi Rusiyanın iqtisadi həyatında böyük rol oynayır (S.Rəhman). Elə oxu ki, mən də eşidim... (M.Hüseyn). Məni elə bağına basdı ki, elə bil, doğma bacısından ayrılırdı (M.İbrahimov). Sözlər ağzından elə çıxırdı ki, elə bil, Pəri xala muncuğu ipək sapa düzür (M.İbrahimov). Bakıda necə yaşayırlarsa, kənddə də biz elə yaşamalırıq (Ə.Vəliyev).

Kəmiyyət budaq cümləsi

Sualı: **nə qədər?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **nə qədər, o qədər, bir o qədər...**

Misallar:

Ramazan nə qədər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərənirdi... (Mir Cəlal). Yazın yuxusu nə qədər şirinsə, oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir (Mir Cəlal). Pambıq kolunun nə qədər qol-budağı olsa, qozası o qədər çox olar (Ə.Vəliyev). Nə qədər yaxşılıq etsən, o qədər rahat nəfəs alarsan. Nə qədər çox işləsən, işimiz o qədər irəli gedər. Ağac nə qədər bar versə, başını o qədər aşağı salar. İnsan nə qədər yüksəlsə, o qədər də təvazökar olmalıdır. Bura nə qədər ki, əsrarəngiz Şərqi, o qədər də yeni və üsyançı Şərqi (M.S.Ordubadi).

Tapşırıq 274. Kəmiyyət budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 275. Yuxarıdakı misallardan üçünü sadələşdirin.

Nümunə:

İnsan nə qədər yüksəlsə, o qədər də təvazökar olmalıdır.
- İnsan yüksəlmiş qədər də təvazökar olmalıdır.

Dərəcə budaq cümləsi

Sualları: **nə dərəcədə? nə dərəcəyə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **o dərəcədə, o dərəcə (o qədər, elə).**

Misallar:

Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görür (M.İbrahimov). Uşaqlar özləri də o qədər mehribandır, o qədər yatımlıdır ki, adam ayrılmaq istəmir (M.İbrahimov). Elm və texnika o qədər inkişaf etmişdir ki, insan onun qanadlarında aya, ulduza uçur. Toya gəlmiş Tükəz üstünə o qədər zər-ziba taxmışdı ki, istər-istəməz diqqəti cəlb edirdi (İ.Hüseynov). Yaqubun dediyinə görə, mən o qədər yekə oğlan idim ki, əgər qeyrətim olsaydı, gərək yazda bütün həyəti belləyib əkmış olaydım (Ə.Əylisli).

Bu axşam o qədər qəzəbliyəm ki,
Qəlbimdə od tutub yanır intiqam.

(S.Vurğun)

Tapşırıq 276. Dərəcə budaq cümləsinə aid iki misal yazın.

Tapşırıq 277. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tərcümə edin.

Nəticə budaq cümləsi

Sualları yoxdur.

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki, belə ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **elə, elə bir, nə, kim, necə, nə cür, nə vaxt, nə zaman, necə, bir...**

Misallar:

O, üzümə elə tünd baxdı ki, sözüm ağzımda qaldı (Mir Cəlal). Bunların hamısı bizi - iki sirdaşı o qədər məşğul etmişdi

ki, məhəbbət söhbətlərini unutmuşduq (Mir Cəlal). - Vay! - deyə elə qışqırdı ki, camaat bizə tərəf axıxdı (Mir Cəlal). Bir gün iş elə düşdü ki, Mehbalı kişi obaşdan yoncalığı sulamağa gedəsi oldu (Mir Cəlal). Bəs nə təhər olurdu ki, indiyacən bu qaymaq Məşədi Möhsünün dükanına daşınırdı (Mir Cəlal).

Tapşırıq 278. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tərcümə edin.

Şərt budaq cümləsi

Sualları: **nə şərtlə? hansı şərtlə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **əgər, hərgah, madam(ki), indi(ki), vaxta(ki)...**

Misallar:

Şairlərimiz, bəstəkarlarımız təntənəli bayram şənliklərində, toylarda, süfrələr başında oxumaq üçün müxtəlif mövzular, ahəngdar və xoşagələn yeni havalar yaratsalar, hamımız minnətdar olarıq (M.İbrahimov). Bu gün Bakı qaldırırsa qucağında heykəlini, Şərqi bütünü tayfaları sıxacaqdır mərd əlini (S.Vurğun).

Düşmənin gülləsi dəysə sinəmdən,
Mehriban əlinlə yaramı bağla.

(S.Vurğun)

Qəlbində əgər düz diləyin var,
Hər gün mənə göstərmə beş-on yüz...

(S.Rüstəm)

Bağışlayın, əgər məndən bihörmət iş baş vermişsə, üzr istəyirəm (Mir Cəlal). Gündüzsən əgər, zülməti boğ sən (S.Rüstəm).

Tapşırıq 279. Şərt budaq cümləsinə aid beş misal yazın.

Tapşırıq 280. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tərcümə edin.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi

Sualları yoxdur.

Əlaqə vasitələri: intonasiya, **-sa da, -sə də.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **hərçənd, belə, nə qədər...**

Misallar:

Həyat nə qədər zəngin və dolğun olsa da, kitabsız keçinmək, kitabsız irəli getmək mümkün deyildi (M.İbrahimov). Bu əsərlər kiçik formalı olsa da, oçerklər, yol qeydləri, xırda şeirlər, mahnılar və etüdlərdən ibarət olsa da, əhəmiyyətlidir, onlara xor baxmaq olmaz (M.İbrahimov). Min il gəlib keçsə belə, ölüm yoxdur qəhrəmana! (S.Vurğun).

Zülmət oynasa da bir an göylərdə,
Tutulmaz günəşin üzünə pərdə.

(S.Vurğun)

Daddımsa aləmin hər nemətini,
Dilbər guşələrdə ötdüsə ömrüm,
Dünyanın ən böyük səadətini
Bu boylu çinarın altında gördüm.

(B.Adil)

Tapşırıq 281. Yuxarıdakı misallardan üçünü rus dilinə tərcümə edin.

Tapşırıq 282. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

Tapşırıq 283. Yuxarıdakı mürəkkəb cümlələrdən üçünü sadə cümləyə çevirin.

Nümunə:

Qərinələr gəlib keçsə, bahar yenə o bahardır. – Qərinələrin gəlib keçməsinə baxmayaraq, bahar yenə bahardır.

Tapşırıq 284. Aşağıdakı cümlələrdən şərt və qarşılıq-güzeşt budaq cümlələrini seçib dəftərinizə yazın.

Hərgah meydanda tək də qalsam, yenə düşməndən əl çəkməyəcəyəm (N.Vəzirov). Bu tufandan sağ-salamat çıxaq, 154-cü 155-ci quyunu istismara buraxsaq, Lalə bacı bayrağı əldən verməli olacaq (M.Hüseyn). Başıma bir şey gəlsə, sən ona kömək ol (C.Cabbarlı). Bir nəfəri nə qədər sevsən və nə qədər seviləsən də, yenə hər kəsə xoş gəlmək istəyirsən (M.İbrahimov). İndi ki, məktəbə getmək istəyirsən, mən də sənəninlə getmək istəyirəm. Əgər bir çarə tapılmasa, Azər də məhv olacaq (Ə.Məmmədخانlı). Sabah bir yoxlama baş verərsə, o, bu işlərin müqəssiri yalnız Sübhanverdizadə olduğunu heç vəchlə sübut edə bilməyəcək (S.Rəhimov). Pəncərə hərçənd ağır idi, amma Qaraca qız qüvvətli idi (S.S.Axundov).

Tapşırıq 285. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələri budaq cümlələrin tipinə görə qruplaşdırıb, dəftərinizə köçürün.

Geoloq İmanov hara daş qoysa, Tahir ora baş qoyar (M.Hüseyn). Bizim vətənimizdə elə şəhərlər var ki, yazbaşı yüz minlərlə tələbə imtahana hazırlaşır (Mir Cəlal). Sən Mehribanə o vədini ver ki, sonra onu pozmayasan. O sözü söylə ki, onun üstündə axıra qədər dayana billəcəksən (S.Hüseyn). İndi kim, oxumayıbsa, ona bütöv adam demək çətindir (M.Hüseyn). İki addım atmamışdı ki, ayağı sürüşdü (İ.Şıxlı). Nə qədər Azərbaycan xalqı var, muğamat da var, ifaçısı da (İ.Əfəndiyev). Bu pulu onun üçün verirəm ki, biləsən: qardaşın Bakıda veyillənməyib, işləyib zəhmət çəkib (Ə.Abbasov). Harada ki, bir ev tikmişən, orada şəhər də salmaq olar (M.Hüseyn). Nə qədər tez desəniz, o qədər tez məni nigarançılıqdan qurtarmış olarsınız (M.İbrahimov). Üstü kitablar, kağızlar,

xəritələr, qələm və karandaşlarla dolu stolun kənarında üç nəfər cavan mütalibəyə elə cumublar ki, bir-birindən tam xəbərsizdilər (Mir Cəlal). Bəzi vaxt elə boran qopur ki, üç-dörd gün buruqda gecələməli oluruq (M.Hüseyn). Uşaq özünü o dərəcədə itirmişdi ki, anasının suallarına cavab verə bilmirdi. Əgər dünyada mənim kimi bir başqası varsa, qoy məni o mühakimə etsin (İ.Əfəndiyev). Şirmayı atasının haqsız olduğunu görsə də, Aydını müdafiə etmədi (M.Hüseyn). Burada artıq ölüm-dirim məsələsi həll edilirdi ki, o da Mənsurun verəcəyi cavabdan, edəcəyi hərəkətdən asılı idi (C.Cabbarlı). Yükünü özübosaldan bu avtomobildə hidrotexniki nəqliyyat qurğusu qoyulmuşdu ki, bu da sürücünün işini çox asanlaşdırır. Bu mənzərə mənim çox xoşuma gəlmişdi, bunun üçün də (buna görə də) buradan uzaqlaşmaq istəmədim. Mənim xeyrim nədir ki, iş yarımçıq qalsın və qonaqlar gəlib bu evi bu şəkildə görsünlər? (C.Məmmədquluzadə).

Tapşırıq 286. Cədvələ diqqət edin. Nümunə üzrə tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirin.

Tabeli mürəkkəb cümlə	Sadə cümlə
<p>Əvvəldən bizə məlum idi ki, hər şey plan üzrə həyata keçiriləcəkdir</p> <p>İnqilabın ilk illərindən məqsədimiz belə idi ki, dünyada sülh, əmin-amanlıq yaradaq, xalqımızın xoşbəxtliyini təmin edək.</p> <p>İndi bütün dünya şahiddir ki, xalqımız böyük vəzifələrin öhdəsindən necə ləyaqətlə gəlmişdir.</p>	<p>Hər şeyin plan üzrə həyata keçiriləcəyi əvvəldən bizə məlum idi.</p>

O hazırlaşır ki, bu il ali məktəbə daxil olub təhsilini davam etdirsin.

Gənclər yaxşı başa düşürlər ki, bu gözəl həyat atababaların böyük zəhməti və mübarizəsi ilə meydana gəlmişdir.

Natiq sözə başlamaq istəyirdi ki, qapı yenidən açıldı.

Nə qədər nəzərdə tutulmuşdu, o qədər də yerinə yetirdik.

Onlar hər şeyi əvvəldən ölçüb-biçib işə başladılar, çünki planı vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə həyata keçirmək istəyirdilər.

Xalqımızın mərd övladları inqilabi mübarizələrə qoşuldular ki, gələcək nəsillər azad və xoşbəxt yaşasınlar.

Xeyirli olsa da, bu iş onları maraqlandırmadı.

Tapşırıq 287. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin.

Кто ясно мыслит, ясно излагает (М.Горький). Каков я прежде был, таков и ныне я (А.Пушкин). Я хорошо видел, что дед следит за мною умными и зоркими зелеными глазами (М.Горький). Понадобился проводник, который хорошо знал бы лесные тропы. (Б.Полевой). Когда доктор усаживался перед койкой, халат сполз у него с плеч (К.Федин). Где некогда все было пусто, голо, теперь младая роща разрослась (А.Пушкин). Поэт! Повинуйся народу, ибо без него ты только

музейная редкость (В.Брюсов). Стеклянная дверь на балкон была закрыта, чтобы из сада не несло жаром (А.Толстой). Еще издали слышался шум мокрых деревьев, будто вдалеке шумела вода в шлюзах (А.Толстой). Дождь лил как из ведра, так что на крыльцо нельзя было выйти (С.Аксаков). Если вершиной ты станешь, облаком стану я (Н.Хазри). Хотя было еще рано, но ворота оказались запертыми (В.Короленко).

KİTABDAKILAR

Ön söz	5
Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	8
Fonetika	
Səslər.....	12
Səslərin təsnifi prinsipləri.....	15
Saitlər	16
Samitlər	22
Vurğu	28
Heca	31
Ahəng qanunu	36
Fonetik hadisələr	40
Orfoqrafiya prinsipləri.....	44
Leksika	57
Sözlərin forma və məzmunca növləri	61
Omonimlər	63
Sinonimlər.....	64
Antonimlər.....	67
Azərbaycan dili sözlərinin mənşəcə növləri.....	70
Arxaizm və neologizmlər.....	73
Frazeologiya	80
Morfoloqiya	84
Sözün tərkibi.....	84
Şəkilçilər.....	85
Nitq hissələri (Ümumi məlumat)	95
İsim	98
Xüsusi və ümumi isimlər	101
Kəmiyyət kateqoriyası.....	104
Mənsubiyyət kateqoriyası.....	108
Hal kateqoriyası	111

Xəbərlik kateqoriyası.....	122
İsimlərin quruluşca növləri	126
Sifət	128
Sifətlərin dərəcələri	130
Sifətin quruluşca növləri	134
Say	137
Əvəzlik	147
Əvəzliklərin növləri.....	149
Fel	164
Təsirli və təsirsiz fellər	167
İnkarlıq kateqoriyası	169
Felin məna növləri	170
Felin zamanları.....	176
Şəxs kateqoriyası	181
Kəmiyyət kateqoriyası.....	184
Felin formaları.....	191
Məsdər.....	201
Feli sifət.....	203
Feli bağlama	206
Fellərin quruluşca növləri	208
Zərf	213
Zərfin mənacə növləri.....	213
Zərflərin quruluşca növləri.....	215
Qoşma	219
Bağlayıcı	224
Ədat	227
Modal sözlər	230
Nida	231
Sintaksis	234
Sintaktik əlaqələr	234
Söz birləşmələri	239
İsmi birləşmələr	240
Feli birləşmələr	246

Cümlə üzvləri	255
Baş üzvlər	255
Mübtəda.....	255
Xəbər.....	258
İkinci dərəcəli üzvlər	261
Tamamlıq.....	262
Təyin.....	267
Zərflik.....	270
Cümlənin həmcins üzvləri	276
Əlavə	281
Xitab	283
Sadə cümlələr	289
Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri	289
Müxtəsər və geniş cümlələr	298
Mürəkkəb cümlə.....	300
Tabesiz mürəkkəb cümlə.....	302
Tabeli mürəkkəb cümlə	309
Budaq cümlələr	312

Nitq inkişafı üçün tapşırıq mətnləri

Ana dili (N.Xəzri).....	13
Азербайджан (tərcümə mətni).....	14
Kitabi-Dədə Qorqud dastanı	19
Bayatılar	21
Xaqani Şirvani.....	24
Memar Əli (Serqey Borodindən)	26
Nəsrəddin Tusi	29
Nizami Gəncəvi	34
Az danışmağın gözəlliyi	36
Məhsəti Gəncəvi	38
Məhəmməd Peyğəmbər.....	46
Ərizə. Tərcümeyi hal (yazılış qaydası)	50
Memar Əcəmi (oxu mətni).....	51
İmadəddin Nəsimi	52

Məndə sığar iki cahən (Nəsimi)	54
Бақы (tərcümə mətni).....	55
Məhəmməd Füzuli.....	56
Məni candan usandırdı (M.Füzuli).....	58
Бакинский Государственный Университет	59
Mahmud Kaşqarlı (oxu mətni).....	60
Şah İsmayıl Xətai	62
Karabax (tərcümə mətni).....	65
Hacı Zeynalabdin Tağıyev.....	68
Molla Vəli Vidadi	72
Ey həmdəmənim (M.V.Vidadi)	72
Azərbaycan Demokratik Respublikası	75
Molla Pənah Vaqif.....	76
Durnalar (M.P.Vaqif).....	77
Xətib Təbrizi (oxu mətni)	78
Qasım Bəy Zakir.....	82
Gəlsin (Q.B.Zakir).....	83
Трагедия Ходжалы (tərcümə mətni)	85
Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qudsi	88
Xurşudbanu Natəvan	90
Məmmədəmin Rəsulzadə.....	92
Гобустан (tərcümə mətni)	93
Mirzə Fətəli Axundov.....	97
Kitəbxana (oxu mətni).....	98
Yar yanında günəhkaram (Aşiq Ələsgər)	100
Mirzə Ələkbər Sabir	102
Nə işim var (M.Ə.Sabir)	103
Vətən (Abbas Səhhət)	105
Авеста(tərcümə mətni).....	106
Nəcəf Bəy Vəzirov	109
Buta (oxu mətni).....	120
Cəlil Məmmədquluzadə.....	120
«Molla Nəsrəddin» jurnalı.....	121
Mikayıl Müşviq	123
Yenə o bağ olaydı (M.Müşviq).....	124
Süleyman Sani Axundov.....	127

Nəriman Nərimanov.....	129
Hüseyn Cavid	132
Mənim Tanrım (H.Cavid).....	133
Наш литературный язык (tərcümə mətni).....	135
Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev	135
Diş ağrısı (Ə.Haqverdiyev).....	136
Əsir Azərbaycanı (A.İldırım).....	140
Məhəmməd Hadi.....	145
Dilək ölməz (M.Hadi).....	146
Легендарный герой (tərcümə mətni).....	147
İslam (tərcümə mətni).....	158
Səməd Vurğun.....	161
Şair, nə tez qocaldın sən (S.Vurğun).....	162
Babək (oxu mətni).....	165
Azərbaycan dili (G.Hüseynoğlu).....	168
Мирза Шафи Вазех (tərcümə mətni).....	174
Məmməd Araz.....	180
Əlvida dağlar (M.Araz).....	181
Праздник весны (tərcümə mətni).....	183
Mir Cəlal Paşayev.....	185
İclas qurusu (M.C.Paşayev).....	187
İbn Sina (oxu mətni).....	194
Lütvi-Zadə (oxu mətni).....	198
Yurdumun (Məmməd Rahim).....	199
Mirzə İbrahimov	205
Rəsul Rza	210
Şuşam mənim (R.Rza).....	211
Mirzə Kazım bəy (oxu mətni).....	212
Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar.....	217
Heydərbabaya salam (M.Şəhriyar).....	218
Коран.....	222
Cəfər Cabbarlı	226
Tellər oynadı (C.Cabbarlı).....	227
Məmməd Səid Ordubadi.....	232
Qarabağ şikəstəsi (M.Dilbazi).....	238
Gün o gün olsun ki..(S.Rüstəm).....	245

İsmayıl Şıxlı	252
Азербайджанский ковер (tərcümə mətni)	253
Səadət sarayı (oxu mətni).....	261
Hərb bitəcəк (С.Новруз).....	264
İlyas Əfəndiyev	268
Ağabəyim ağа (Elçin)	269
Mustafa Kamal Atatürk (oxu mətni).....	279
Buz heykəl (Ə.Məmmədханlı)	286
İsa bulağı (Nüsrət Kəsəmənli).....	299
Vəxtiyar Vahabzadə.....	306
Azərbaycan (B.Vahabzadə)	307
Подвиг Шехида (tərcümə mətni).....	308

Yusif Mirəhməd oğlu SEYİDOV

AZƏRBAYCAN DİLİ

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı

Учебное издание

Юсиф Мирахмед оглы СЕИДОВ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

*Учебник для русских секторов вузов Азербайджана
(на азербайджанском языке)*

Баку, Издательство «Бакы Университети»

Çapa imzalanmışdır: 11.09.2014.

Formatı 60x90 1/16. Sifariş 52

Həcmi 21,0 ç.v. Sayı 200.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.